

UNIVERZITA KARLOVA

FAKULTA SOCIÁLNÍCH VĚD

Institut mezinárodních studií

Katedra německých a rakouských studií

Diplomová práce

2018

Michaela Ďurková

UNIVERZITA KARLOVA

FAKULTA SOCIÁLNÍCH VĚD

Institut mezinárodních studií

Katedra německých a rakouských studií

Holokaust v politickom diškurze postkomunistických krajín: prejavy prezidentov Českej republiky a Poľska

Diplomová práce

Autor práce: Mgr. Michaela Ďurková

Studijní program: Mezinárodní teritoriální studia

Vedoucí práce: PhDr. David Emler, Ph.D.

Rok obhajoby: 2018

Prehlásenie

1. Prehlasujem, že som predkladanú prácu spracovala samostatne a použila len uvedené pramene a literatúru.
2. Prehlasujem, že práca nebola využitá k získaniu iného titulu.
3. Súhlasím s tým, aby bola práca sprístupnená verejnosti pre výskumné a študijné účely.

V Praze dne 31. 07. 2018

Michaela Ďurková

Bibliografický záznam

ĎURKOVÁ, Michaela. *Holokaust v politickom diškurze postkomunistických krajín: prejavy prezidentov Českej republiky a Poľska*. Praha, 2018. 135 s. Diplomová práce (Mgr.). Univerzita Karlova, Fakulta sociálních věd, Institut mezinárodních studií. Katedra německých a rakouských studií. Vedoucí diplomové práce PhDr. David Emler, Ph.D.

Rozsah práce: 258 556 (vrátane medzier)

Anotácia

Táto diplomová práca sa zaoberá problematikou pamäti a spomínania na minulosť v postkomunistickom priestore. Konkrétne skúma formu, rozsah a úspešnosť reflektovania holokaustu, resp. vyrovnávania sa s ním na príklade prejavov prezidentov Českej republiky a Poľska v období od roku 1993 (Václav Havel), resp. 1995 (Aleksander Kwaśniewski) až po vstup do Európskej únie v roku 2004. Autorka vychádza z predpokladu, že pád komunizmu a obnovenie demokratického zriadenia predstavovali pre dané krajiny významný impulz pre vyrovnávanie sa s vlastnou minulosťou. Zároveň sa snaží preukázať, že práca kľúčových politických predstaviteľov Českej republiky a Poľska s pamäťou holokaustu bola jedným z dôležitých formotvorných prvkov ich postkomunistickej demokratickej identity. A to všetko nielen s ohľadom na akúsi neoficiálnu požiadavku zjednocujúcej sa Európy na vyrovnávanie sa s dedičstvom minulosti. Prostredníctvom analýzy vybraných prezidentských prejavov v kontexte stanoveného obdobia práca identifikuje a hodnotí obraz holokaustu u českého a poľského prezidenta na jednej strane a slabé stránky v pamäti holokaustu u oboch aktérov na strane druhej. Po teoreticko-konceptuálnom vymedzení práce (1. kapitola) autorka charakterizuje priebeh holokaustu v Poľsku a Protektoráte Čechy a Morava, a premeny kultúrnej pamäti holokaustu v týchto krajinách po roku 1945, resp. 1989 (2. kapitola). Predmetom poslednej, ústrednej kapitoly práce je analýza vybraných prejavov Václava Havla a Aleksandra Kwaśniewského. Prístupy a prácu s pamäťou holokaustu autorka zhrňa v prípade každého prezidenta zvlášť a konečné výsledky analýzy predstavuje v závere práce.

Annotation

This thesis deals with the issue of memory and remembering in the post-communist area. In particular, it examines the form, extent and success of the Holocaust reflection and coping with the past on the example of the speeches of Czech and Polish presidents from 1993 (Václav Havel), or 1995 (Aleksander Kwaśniewski) until the access to the European Union in 2004. Author of the thesis assumes that the fall of Communism and the restoration of the democratic establishment represented a significant impetus for the countries in question to deal with their past. At the same time, they try to prove that the Holocaust memory politics of key political representatives of the Czech Republic and Poland has been one of the important factors in the creation of their post-communist

democratic identity – and not only with respect to an unofficial demand of the unifying Europe to cope with the heritage of the past. Through the analysis of selected presidential speeches, the thesis identifies and evaluates the image of Holocaust created by the Czech and Polish presidents on the one hand and the weaknesses in the Holocaust memory politics of both actors on the other. After theoretical and conceptual introduction (chapter one), the experience with the Holocaust in Poland and the Protectorate of Bohemia and Moravia, and the transformation of the Holocaust cultural memory in these countries after 1945, respectively 1989 are described (chapter two). Last, central chapter is concerned with the analysis of selected speeches by Václav Havel and Aleksander Kwaśniewski. Approaches to the Holocaust and Holocaust memory politics of the presidents are summed up in the end of the chapter and final results of the analysis are presented in the conclusion of the thesis.

Klíčové slová

Česká republika, Polsko, pamět, politika pamäti, minulost, holokaust, politický diškurz, Václav Havel, Aleksander Kwaśniewski

Keywords

Czech republic, Poland, memory, memory politics, past, Holocaust, political discourse, Václav Havel, Aleksander Kwaśniewski

Title

Holocaust in Political Discourse of Post-Communist Countries: Speeches of the Presidents of the Czech Republic and Poland

Pod'akovanie

Na tomto mieste by som rada pod'akovala vedúcemu diplomovej práce PhDr. Davidovi Emlerovi, Ph.D. za konzultácie. Vážim si jeho cenné rady, trpezlivosť a flexibilitu. Predovšetkým ale z celého srdca ďakujem svojej rodine, ktorá pri mne po celé tie dlhé výživné roky štúdia nezištne stála, podporovala ma a hnala k lepším a lepším výkonom.

Obsah

Úvod.....	2
Vymedzenie témy	6
Výskumné otázky	12
Práca s prameňmi	14
Zhodnotenie literatúry	17
1 Teoreticko-konceptuálny rámec práce.....	20
1.1 Pamäť	20
1.2 Od komunikatívnej pamäti k pamäti kozmopolitnej.....	20
1.2.1 Pamäť holokaustu ako ideový základ Európskej únie	24
1.3 Politika pamäti – využívanie pamäti v politických prejavoch	28
1.4 Politický diskurz, jeho aktéri a analýza	31
1.5 Individuálna úroveň analýzy politického diskurzu – úrad a osoba prezidenta	34
1.5.1 Prezident Českej republiky	36
1.5.2 Prezident Poľska	38
2 Politika pamäti a vyrovnávanie sa s minulosťou za železnou oponou.....	43
2.1 Holokaust a druhá svetová vojna v Poľsku a Českej republike	43
2.2 Pamäť holokaustu v Československu v rokoch 1945-1989	48
2.3 Hlavné charakteristiky kultúry spomínania v Českej republike po roku 1989	57
2.4 Pamäť holokaustu v Poľsku v rokoch 1945-1989	61
2.5 Hlavné charakteristiky kultúry spomínania v Poľsku po roku 1989.....	70
3 Prejavy prezidentov Českej republiky a Poľska po roku 1989.....	76
3.1 Václav Havel	76
3.1.1 Kontext a využitie termínu holokaust.....	83
3.1.2 Holokaust v prejavoch prezidenta Havla	84
3.1.3 Zhodnotenie.....	92
3.2 Aleksander Kwaśniewski	94
3.2.1 Kontext a využitie termínu holokaust.....	96
3.2.2 Holokaust v prejavoch prezidenta Kwaśniewského	97
3.2.3 Susedia alebo pamäť mestečka Jedwabne	109
3.2.4 Zhodnotenie.....	114
Záver.....	118
Summary	122
Použitá literatúra.....	124

Úvod

V súvislosti s prijatím tzv. zákona o holokauste v Poľsku vo februári 2018 sa Daniel Tilles a John Richardson v článku z apríla 2018 zamýšľali nad účinkom tohto zákona na pamäť holokaustu.¹ Dospeli k záveru, že cieľom tohto na poľskú spoločnosť orientovaného zákona nie je posilnenie historických faktov, ale skôr akési symbolické konštatovanie o kolektívnej pamäti a posilnenie oficiálnej štátnej verzie minulosti. Pamäť a pripomínanie holokaustu sa tak v Poľsku „stávajú – ako aj inde, ale tu do väčšej miery – nástrojmi národnej identity a politiky, skôr než časťou snahy nájsť univerzálne poslanstvo v najväčšej tragédii 20. storočia“.²

Nielen prijatie kontroverzného zákona v Poľsku, ale aj vývoj v iných krajinách strednej a východnej Európy demonštrujú, že „napriek nepopierateľnému progresu, ktorý nastal v historickom výskume a verejnom povedomí o holokauste v jeho lokálnom kontexte, sme v posledných rokoch a mesiacoch boli svedkami obnovených snáh [...] relativizovať, popierať a dokonca kriminalizovať určité spôsoby výskumu a pripomínania holokaustu“.³ Kubátová a Láníček sa s ohľadom na vyššie predostretú aktuálnu situáciu zhodli na potrebe pokračovania vo výskume problematiky holokaustu, konkrétne vzťahov židovskej menšiny s väčšinovou spoločnosťou v štátoch strednej a východnej Európy, a zároveň pamäti a spomínania na holokaust v priebehu vyše sedemdesiatich rokov od skončenia vojny.⁴ Na túto výzvu reaguje a nadväzuje aj predložená diplomová práca, ktorej cieľom je charakterizovať podobu a mieru reflexie holokaustu, resp. vyrovnávania sa s ním v prejavoch prezidentov Českej republiky a Poľska od pádu komunizmu až po vstup oboch krajín do Európskej únie.

Multilaterálny proces vyrovnávania sa s minulosťou⁵ je procesom zložitým ako pre jednotlivcov, tak i pre celé spoločnosti. Birgit Schwelling ho definovala ako „veľmi krehké

¹ Oficiálne sa jedná o novelizáciu zákona o Ústave národnej pamäti (poľ. *Nowelizacja ustawy o Instytucie pamięci narodowej*). Celosvetovo sa však (nielen v médiách) zaužíval chytlavý názov „zákon o holokauste“ (angl. *Holocaust Bill*, nem. *Holocaust-Gesetz*).

² Daniel Tilles a John Richardson, „Poland and the Holocaust. A new law exposes the problematic nature of Holocaust remembrance“, *History Today* (časopis), 24. apríl 2018, <https://www.historytoday.com/daniel-tilles-and-john-richardson/poland-and-holocaust> (staženo 28. 7. 2018).

³ Hana Kubátová a Jan Láníček, „Jews and Gentiles in Central and Eastern Europe during the Holocaust in history and Memory“, *Holocaust Studies* 23, č. 1-2 (2017): 2, <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/17504902.2016.1209838> (staženo 28. 7. 2018).

⁴ Kubátová a Láníček, „Jews and Gentiles in Central and Eastern Europe“, 6.

⁵ Pieter Lagrou, „Europa als Ort gemeinsamer Erinnerungen? Opferstatus, Identität und Emanzipation von der Vergangenheit“, in *Geschichtspolitik in Europa seit 1989: Deutschland, Frankreich und Polen im internationalen Vergleich*, ed. Etienne François et al. (Göttingen: Wallstein, 2013), 305.

snaženie sa“, v priebehu ktorého čo i len nevhodné načasovanie pozornosti (na určitú jednu skupinu obetí alebo neprávostí miesto iných) či zle zvolená fráza môže vyústiť do sporu.⁶ V prípade vyrovnávania sa s minulosťou holokaustu sa jedná o proces ešte náročnejší, pretože vyžaduje riešenie „súbežných a často dichotomických faktorov“: na jednej strane tragédia obyvateľstva tej ktorej krajiny všeobecne a tragédia jej židovskej menšiny konkrétne, na strane druhej úloha a činy danej krajiny voči nacistickému Nemecku a následne voči samotnému holokaustu.⁷

Holokaust zanechal nezmývateľnú škvrnu na tvári nielen západnej, ale predovšetkým celej strednej a východnej Európy. Táto časť kontinentu bola totiž nielen zdecimovaná stretmi východnej a západnej fronty. Fyzické stopy tu zanechala aj genocída Židov: najväčšie množstvo prázdnych obydli po miliónoch židovských spoluobyvateľoch, väčšie či menšie ruiny pozostávajúce z koncentračných a vyhladzovacích táborov, fyzická nacistická okupácia, a z nej plynúca konfrontácia najväčšieho množstva lokálneho obyvateľstva so zločinným režimom Adolfa Hitlera.⁸ Z pohľadu štátov stredo- a východoeurópskeho priestoru ležala najdôležitejšia rola a vina v holokauste jednoznačne na strane nacistického Nemecka, resp. nemeckých okupantov, a túto tézu nikto nikdy nespochybňoval. Kubátová a Láníček ale upozorňujú na oveľa zložitejší a náročnejší proces priznania a uznania určitého stupňa zapojenia príslušníkov lokálnych väčšinových spoločností, teda všetkých okrem Nemcov, do prenasledovania, (profitovania z) perzekvovania, či do samotného vyhladzovania svojich židovských spoluobčanov.⁹

Okrem vyššie zmienených aspektov zohrávalo v procese reflexie minulosti holokaustu a tvorby národnej kolektívnej pamäti vo východnej časti Európy i povojnové, vyše štyridaťročné obdobie komunizmu. Počas neho fungovala tvorba kolektívnej pamäti tej ktorej krajiny podľa vlastných princípov (okrem iného sa jednalo o hegemonnú interpretáciu histórie, vytlačanie negatívnych aspektov dejín z pamäti, či heroizovanie činnosti obyvateľov tej ktorej krajiny počas vojny a mýtizovanie dejín vlastného národa) a tragédia Židov bola spravidla buď ignorovaná, alebo aspoň marginalizovaná. Židia mohli

⁶ Birgit Schwelling, „Transnational Civil Society's Contribution to Reconciliation“, in *Reconciliation, Civil Society, and the Politics of Memory: Transnational Initiatives in the 20th and 21st Century*, ed. Birgit Schwelling (Bielefeld: Transcript, 2012), 16.

⁷ Annamaria Orla-Bukowska, „New Threads on an Old Loom. National Memory and Social Identity in Postwar and Post-Communist Poland“, in *The Politics of Memory in Postwar Europe*, ed. Ned Richard Lebow, Wulf Kansteiner a Claudio Fogu (Durham: Duke University Press, 2006), 180.

⁸ Slovo Ž/žid píšem vždy s veľkým písmenom. Činím tak bez ohľadu na akékoľvek vyjadrenie náboženskej, etnickej, či širokej kultúrnej židovskej identity. Slovenská gramatika umožňuje obe formy písania slova Ž/žid, s veľkým i s malým písmenom.

⁹ Kubátová a Láníček, „Jews and Gentiles in Central and Eastern Europe“, 1-2.

byť v tejto časti Európy oficiálne a otvorene označení za obeť holokaustu až po rozpade Sovietskeho zväzu.¹⁰

Pád komunizmu inicioval debaty k otázke pamäti druhej svetovej vojny všeobecne a holokaustu konkrétne naprieč celou Európou.¹¹ Podľa Levyho a Sznajdera sa holokaust stal dokonca akýmsi globálnym referenčným bodom pre pamäť vo všeobecnosti.¹² Obzvlášť pre štáty strednej Európy hral rok 1989 vo vývoji a práci s pamäťou kľúčovú rolu. Jedným z dôležitých aspektov pre postkomunistickú transformáciu obnovených demokratických štátov a spoločností strednej Európy bola práve i pamäť, resp. vzťah k svojej vlastnej minulosti. Minulosť a forma spomínania na dejinné udalosti sú podľa viacerých teoretikov identitovnými, resp. pamäť s minulosťou previazaná.¹³ Obrazy minulosti sa často spájajú s identitou, etnicitou, či nacionalizmom¹⁴, a teda sa podieľajú na budovaní identity.¹⁵ No a „o tom, aké osoby, udalosti a historické súvislosti sa stanú predmetom kolektívnej pamäti nerozhoduje minulosť, ale vždy a stále nanovo prítomnosť“.¹⁶ Jedným z aktérov, ktorý podobu takejto pamäti tvorí a o jej predmetoch rozhoduje je politik. V prítomnosti ukotvení politici často s pamäťou pracujú a využívajú ju k svojmu vlastnému prospechu. Ako tvorcovia politiky pamäti majú podľa Fogu a Kansteinera vplyv na tvorbu identity spoločnosti¹⁷, čo je podľa Aleidy Assmann jednou z funkcií politiky pamäti.¹⁸

V dôsledku technologických vymožeností a miery kontroverzie v otázke vzťahu

¹⁰ Karol Sauerland, *Dreißig Silberlinge. Das Phänomen Denunziation* (Bern: Peter Lang, 2012), 173.

¹¹ Etienne François, „Geschichtspolitik und Erinnerungskultur in Europa heute“, in *Geschichtspolitik in Europa seit 1989: Deutschland, Frankreich und Polen im internationalen Vergleich*, ed. Etienne François et al. (Göttingen: Wallstein, 2013), 547.

¹² Daniel Levy a Natan Sznaider, *The Holocaust and memory in the global age* (Philadelphia: Temple University Press, 2006), 132.

¹³ Carlos Closa, „Dealing With the Past: Memory and European Integration“, *Jean Monnet Working Paper*, č. 1 (2011): 6, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1972355 (staženo 28. 7. 2018); Edgar Wolfrum, „Der Geschichtspolitik auf der Spur. Ein Fragenkatalog dafür, wie der Umgang mit diktatorischen Vergangenheit erforscht werden kann“, in *Geschichtspolitik in Europa seit 1989: Deutschland, Frankreich und Polen im internationalen Vergleich*, ed. Etienne François et al. (Göttingen: Wallstein, 2013), 38-39.

¹⁴ Peter Verovšek, „The Politics of Memory: A Conceptual Approach to the Study of Memory in Politics“, *The MacMillan Center* (2008), 2, http://www.yale.edu/macmillan/ocvprogram/conf_papers/Verovsek.pdf (staženo 28. 7. 2018).

¹⁵ Włodzimierz Borodziej, „Geschichtspolitik und 'Konkurrenz der Opfer'“, in *Geschichtspolitik in Europa seit 1989: Deutschland, Frankreich und Polen im internationalen Vergleich*, ed. Etienne François et al. (Göttingen: Wallstein, 2013), 159.

¹⁶ Christoph Cornelißen, „O výskume kultury pamäti v západnej a východnej Európe. Metódy a otázky“, in *Diktatura – válka – vyhnání: kultury vzpomínání v českém, slovenském a německém prostředí od roku 1945*, eds. Christoph Cornelißen, Roman Holec a Jiří Pešek (Ústí nad Labem: Albis international, 2007), 42.

¹⁷ Claudio Fogu a Wulf Kansteiner, „The Politics of Memory and the Poetics of History“, in *The Politics of Memory in Postwar Europe*, ed. Ned Richard Lebow, Wulf Kansteiner a Claudio Fogu (Durham: Duke University Press, 2006), 284.

¹⁸ Aleida Assmann, „Memory, individual and collective“, in *The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis*, eds. Robert E. Goodin a Charles H. Tilly (Oxford: Oxford University Press, 2006), 217-18.

súčasného Poľska k holokaustu je dnes táto téma známa celému svetu. Vyjadrenia najvyšších politických aktérov štátu sú voľne prístupné na internete a môžu byť podrobené okamžitej analýze či doplňujúcim otázkam. Ako upozorňujú Kubátová a Láníček, Česká republika do dnešnej doby čaká na komplexnú debatu o zapojení členov miestnej väčšinovej spoločnosti do zločinov holokaustu či o kolaborácii s nacistickým Nemeckom.¹⁹ Zdá sa, že proces vyrovnávania sa s minulosťou holokaustu dosiaľ nebol úplne úspešný ani v jednej z dvoch stredoeurópskych krajín. Čo k súčasnej situácii viedlo? Aké udalosti jej v oblasti politiky pamäti predchádzali? Ako tento proces prebiehal od roku 1945, a obzvlášť po roku 1989? Odhalí analýza prezidentských prejavov špecifické prvky, ktoré by mohli mať podiel na súčasnom stave kultúrnej pamäti holokaustu?

Predložená diplomová práca sa okrem úvodnej a záverečnej časti skladá z troch kapitol. Po vymedzení témy, predstavení výskumných otázok, prameňov pre výskum a zhodnotení sekundárnej literatúry nasleduje prvá kapitola vymedzujúca teoretické východiská práce. Medzi tie patrí koncept pamäti (v rámci neho dochádza k exkurzu o konkrétnej pamäti holokaustu ako ideového základu Európskej únie), fenomén využívania pamäti v politických prejavoch, resp. politika pamäti, politický diskurz a metóda jeho skúmania (politická diskurzívna analýza), a v neposlednom rade i zdôvodnenie výberu subjektu výskumu – osoby prezidenta – spoločne so zasadením jeho funkcie a právomocí do kontextu politického systému vybraných prípadov, Českej republiky (ďalej aj ČR) a Poľska.

Druhá kapitola začína typologickým predstavením skúseností Poľska a Českej republiky (v tom období Protektorátu Čechy a Morava) s druhou svetovou vojnou a holokaustom. Ďalej približuje politiku pamäti a mieru a formy spomínania na holokaust v Poľsku a Českej republike medzi rokmi 1945-1989, teda v období vlády komunistov, ktorí takmer kontinuálne pamäť, resp. skôr „nepamäť“ holokaustu monopolizovali na oficiálnej štátnej úrovni. Praktiky komunistických vlád ostávali v českej i poľskej spoločnosti zakorenené aj niekoľko rokov po páde železnej opony. Zhrnutie hlavných znakov podoby a práce s pamäťou vojny a holokaustu v postkomunistickom Poľsku a Českej republike je ako referenčný bod dôležitý pre finálnu analýzu prezidentských prejavov.

Ústrednou časťou práce je samotná analýza prejavov prezidenta Havla a prezidenta Kwaśniewského prednesených počas vytýčeného obdobia od roku 1993, resp. roku 1995

¹⁹ Kubátová a Láníček, „Jews and Gentiles in Central and Eastern Europe“, 4.

po vstup do Európskej únie. Analýza sa opiera o tri ústredné (avšak nie výlučné) výskumné línie: centrum – okraj, páchatel’ – obeť a jedinečnosť – porovnateľnosť.²⁰ Záver práce poskytne priestor na zodpovedanie výskumných otázok a vyhodnotenie celkového prínosu môjho výskumu.

Vymedzenie témy

Východiskovým bodom pre počiatok procesu vyrovnávania sa s minulosťou je v prvom rade priznanie, že tá ktorá konkrétna „minulosť“ sa skutočne stala, a toto priznanie je nasledované zložitým multilaterálnym procesom, ktorý ústi v pochopenie minulosti a vyvodenie užitočných politických záverov.²¹ O potrebe formulácie istej požiadavky, vplyvom ktorej si spoločnosť uvedomí potrebu dôležitú pre proces vyrovnávania sa s minulosťou – potrebu ospravedlniť sa – hovorí aj Birgit Schwelling. Tento proces je podľa nej krehkou, dlhodobou a náročnou záležitosťou, a podnet pre jeho odštartovanie prichádza buď ihneď alebo až v značne veľkej časovej vzdialenosti od vykonania krivdy.²² Za impulz pre spustenie procesu vyrovnávania sa s minulosťou v Československu, resp. Českej republike a v Poľsku je možné označiť koniec studenej vojny a vznik samostatných demokratických štátov na troskách bývalého východného bloku.

S ohľadom na univerzalizáciu pamäti holokaustu ako paradigmy a na akúsi povinnosť spomínať na práve tento úsek dejín, analyzujem rozsah, formu a úspešnosť danej povinnosti na politickej úrovni, konkrétne na príkladoch prejavov bývalého prezidenta Českej republiky Václava Havla a bývalého prezidenta Poľska Aleksandra Kwaśniewskeho v období od roku 1990, resp. 1993 až po rok 2004.²³ V nasledujúcich odsekoch špecifikujem a zdôvodňujem tematické, časové a teritoriálne vymedzenie témy, odklon od pôvodných téz diplomovej práce, a odpovedám na otázku, prečo je vôbec dôležité sa politickou pamäťou v európskom kontexte všeobecne, a v dvoch vybraných štátoch konkrétne zaoberať.

Na tomto mieste je v prvom rade nutné vymedziť, čo rozumiem pod pojmom holokaust. Podľa *United States Holocaust Memorial Museum* – jedného z hlavných

²⁰ Podrobnejšie sa trom líniám venuje podkapitola úvodu *Výskumné otázky*.

²¹ Pieter Lagrou, „Europa als Ort gemeinsamer Erinnerungen?“, 305.

²² Birgit Schwelling, „Transnational Civil Society’s Contribution“, 16-18.

²³ Viac k otázke spomínania, europeizácie dejín a univerzalizácie holokaustu ako paradigmy pamäti v prvej kapitole práce.

bádateľských inštitútov zaoberajúcich sa touto otázkou – označuje termín holokaust „systematickú, byrokratickú, štátom sponzorovanú perzekúciu a zavraždenie šiestich miliónov Židov nacistickým režimom a jeho kolaborantmi“.²⁴ Hoci táto definícia trefne neopomína úlohu kolaborantov nacistického Nemecka, neobsahuje žiadne časové rozpätie. V práci preto vychádzam z podrobnejšej definície, ktorú ponúka izraelské výskumné centrum pre pripomínanie holokaustu *Yad Vashem*, a ktorá holokaust chápe ako „súhrn všetkých protižidovských činov vykonaných nacistickým režimom medzi rokmi 1933 a 1945: od odňatia právneho a hospodárskeho postavenia nemeckých Židov v 30. rokoch 20. storočia, vylúčenia a vyhladovania [Židov] v rôznych okupovaných krajinách, po zavraždenie takmer šiestich miliónov Židov v Európe“.²⁵

Zároveň je ale nutné zdôrazniť, že holokaust bol súčasťou väčšej skupiny zločinov proti ľudskosti vykonávaných v uvedenom období na rozličných politických a etnických skupinách po celej Európe. Voči Židom však nacisti zaujímali výnimočný postoj; pod označením „svetové židovstvo“ vymykajúcim sa bežnej kategorizácii medzi sociálne, ideologické či etnické skupiny sa Židia stali strategickým cieľom totálnej vyhladzovacej politiky Nemecka.²⁶ Na Židov sa v práci špecificky zameriavam aj z toho dôvodu, že pre Hitlerov režim predstavovali jedinú skupinu ľudí, ktorá mala byť vyhladená celá.²⁷

Vo všeobecnej európskej rovine platí tvrdenie, že debaty a snahy o pripomínanie si udalostí „extrémneho“ 20. storočia boli predovšetkým od pádu komunizmu prítomné naprieč Európou a ich intenzita sa nijak významne so zmenou geografickej lokality nemenila. Okolo vyrovnávania sa s minulosťou sa koncentrovali ako historicko-politické diskusie, tak aj publicistika, literatúra, výtvarné umenie, film, televízia, či odborný výskum.²⁸ Podľa Levyho a Sznajdera sa od konca studenej vojny stala „ikonografická moc

²⁴ „Introduction to the Holocaust“, Holocaust Encyclopedia, United States Holocaust Memorial Museum, staženo 28. 7. 2018, <https://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10005143>.

²⁵ „The Holocaust: Definition and Preliminary Discussion“, The Holocaust Resource Center, Yad Vashem, staženo 28. 7. 2018, http://www.yadvashem.org/yv/en/holocaust/resource_center/the_holocaust.asp.

²⁶ „The Holocaust: Definition and Preliminary Discussion“, The Holocaust Resource Center, Yad Vashem, staženo 28. 7. 2018.

²⁷ Tradičným židovským termínom pre vyvraždenie európskeho židovstva je hebrejské slovo *šoa* (v preklade *skaza, zničenie*), zatiaľ čo termín *holokaust* sa dostal do širšieho povedomia až v 50. rokoch 20. storočia. „The Holocaust“. Súčasťou bežných politických a verejných diskusií (na Západe) sa *holokaust* stal až v 70. rokoch. Jedným z kritikov tohto pojmu je Detlev Claussen, ktorý ho označil za „artefakt“ a „masmediálny produkt“, za ktorým sa skutočný Auschwitz stráca. Detlev Claussen, „Fortsetzung der Lichterketten mit anderen Mitteln? Zur Bedeutung von Schindlers Liste als Medien-Welt ereignis“, in *Schindlerdeutsche: Ein Kinotraum vom Dritten Reich*, hrsg. Initiative Sozialistisches Forum (Freiburg: ça ira, 1994), 127. Pred masívnejším zaužívaním pojmu holokaust boli bežne používanými a všeobecne zrozumiteľnými aj ambivalentné a univerzálne pojmy ako tragédia, katastrofa, arizácia, rasizmus, genocída, či konečné riešenie. Hallama, *Nationale Helden und jüdische Opfer*, 13.

²⁸ François, „Geschichtspolitik und Erinnerungskultur in Europa heute“, 547-548.

holokaustu politicky dôležitou silou.“ Ako model pre rozlišovanie dobra a zla, či viny a nevinu sa holokaust zároveň stal globálnym referenčným bodom pre pamäť vo všeobecnosti.²⁹

Pamäť holokaustu slúžila pritom často ako upozornenie, ako výstraha, už nikdy viac opakovanie niečoho podobného nedopustiť. Pôvodne bola myšlienka zamedzenia návratu nacizmu či holokaustu v akejkolvek podobe sformulovaná už počas Norimberských procesov. Etablovanie v tej dobe vytvorenej kozmopolitnej interpretácie holokaustu bolo prerušené studenou vojnou. Rozdelenie Európy na východný a západný blok znamenalo opätovné znárodnenie dejín jednotlivých štátov. Zvrátenie tohto procesu a kozmopolitizácia pamäti holokaustu a celkového hodnotového systému v Európe bola opäť možná až po skončení studenej vojny. Pamäť holokaustu sa v novom prostredí kozmopolitnej pamäti stala jej dôležitým prvkom; nie je totiž orientovaná len smerom do minulosti, orientuje sa predovšetkým do budúcnosti.^{30 31} Holokaust ako základná zložka európskej politiky bola v európskej pamäti následne oficiálne ukotvená prostredníctvom Štokholmskej deklarácie prijatej v rámci Medzinárodného fóra o holokauste, ktoré sa konalo 27. až 29. januára 2000 v Štokholme. Viac o výstupoch konferencie, ktorej sa zúčastnili i český prezident Havel a poľský prezident Kwaśniewski, v nasledujúcej podkapitole.

Pre štáty bývalého východného bloku mal zlom roku 1989 špecifický význam. Počas vlády komunistov v nich bola pamäť holokaustu vo veľkej miere potláčaná. V praxi sa to prejavovalo prostredníctvom marginalizácie zločinov spáchaných na európskom židovskom obyvateľstve, ktorá spočívala napríklad v zaradovaní Židov medzi všetky obeť druhej svetovej vojny pod súhrnným označením „ľud“, alebo ako občanov príslušnej krajiny (Poliaci, Slováci, Rumuni).³² Analogicky bol v tom období napríklad ignorovaný fakt, že v Auschwitz-Birkenau či iných táboroch zahynulo značné množstvo Židov, obeť totiž boli prezentované podľa občianskej príslušnosti.³³ Židia smeli byť otvorene označení za obeť holokaustu až po rozpade ZSSR.³⁴ Neschopnosť a neochota tematizovať genocídu

²⁹ Levy a Sznajder, *The Holocaust and memory in the global age*, 132.

³⁰ Tento fakt bol zreteľný napríklad v priebehu konfliktu na Balkáne v 90. rokoch 20. storočia, ktorého genocídny charakter prinútil európske spoločenstvo k opätovnému prehodnoteniu holokaustu. Levy a Sznajder, *The Holocaust and memory in the global age*, 185.

³¹ Levy a Sznajder, *The Holocaust and memory in the global age*, 184-185.

³² Marek Kucia, „The Europeanization of Holocaust Memory and Eastern Europe“, *East European Politics and Societies: and Cultures* 30, č. 1 (2016): 116, <http://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0888325415599195> (staženo 27. 7. 2018).

³³ Orla-Bukowska, „New Threads on an Old Loom“, 184.

³⁴ Sauerland, *Dreißig Silberlinge*, 173.

Židov zo strany Sovietskeho zväzu a jeho satelitov súviseli podľa Sauerlanda aj so sovietskou nepriateľskou, resp. antisemitskou politikou voči Izraelu od konca 40. rokov 20. storočia – tá sa odrazila aj na vnútro politickej úrovni štátov východného bloku.³⁵ Aby som uviedla konkrétny príklad, vo Východnom Nemecku bol po takmer celú dobu jeho existencie prítomný fenomén zriekania sa statusu páchatel'ov či vinníkov za zločiny druhej svetovej vojny – zodpovednosť bola pripisovaná Hitlerovi a jeho najbližším spolupracovníkom.³⁶ S ohľadom na to bolo za Hitlerove konečné riešenie židovskej otázky plne zodpovedné Západné Nemecko, oficiálny nástupca nacistického štátu.

V súvislosti s obdobím komunizmu je možné hovoriť až o určitej hegemonnej interpretácii histórie, ktorá dlhodobo potláčala pamäť ako jednotlivcov, tak aj kolektívov. Z tohto dôvodu bolo „úsilie o ideologickú dekolonizáciu predchádzajúcich naordinovaných výkladov dejín“ len prirodzeným následkom pádu komunistických režimov v bývalom východnom bloku.³⁷ Komunistická politika pamäti, resp. jej absencia, nie je pritom jediným dôvodom pre určitú ignoranciu holokaustu či udalostí druhej svetovej vojny vo všeobecnosti. Ďalším významným faktorom bola pre európske štáty univerzálna tendencia vytláčať, resp. externalizovať negatívne etapy vlastných národných dejín.³⁸

Okrem už uvedeného boli Česká republika a Poľsko ako prípady pre analýzu vybrané i z ďalších dvoch dôvodov: tieto krajiny strednej Európy majú obdobné pozadie a historický vývoj – konkrétne počas obdobia rokov 1933–1945 boli najprv (do rozličnej miery) úspešnými demokratickými štátmi medzivojnového obdobia, neskôr sa stali (opäť v rozličnej miere a podobe) nástrojmi nacistického Nemecka pre presadzovanie a šírenie svojej politiky.³⁹ Dôvody vyradenia zvyšných dvoch stredoeurópskych štátov, Maďarska a Slovenska, z analýzy sú z prevažnej miery čisto praktické. Keďže sa v práci venujem analýze prezidentských prejavov, jednoznačným dôvodom pre vypustenie Maďarska bola otázka maďarčiny; tento jazyk ako jediný zo štyroch stredoeurópskych jazykov neovládam.

³⁵ Sauerland, *Dreiβig Silberlinge*, 175.

³⁶ Jeffrey Herf, *Divided Memory: The Nazi Past in the Two Germanys* (Cambridge: Harvard University Press, 1997), 110.

³⁷ Cornelißen, „O výskume kultury pamäti“, 24.

³⁸ *Ibid.*, 38.

³⁹ Strednú Európu v práci chápem v analógii k dnešnému zoskupeniu štátov Vyšehradskej štvorky, t.j. Česká republika, Maďarsko, Poľsko a Slovensko. S odkazom na citát Karla Kosíka, podľa ktorého je stredná Európa „sporný priestor a priestor sporu: spor sa vedie o to, čo tento priestor vlastne je“, nebudem v definícii zachádzať do ďalších podrobností. Jiří Trávníček, *V klestích dějin: středni Evropa jako pojem a problém* (Brno: Host, 2009), 7.

V prípade Slovenska bola hlavným dôvodom nespracovanosť, a teda nedostupnosť archíválnych zdrojov.⁴⁰ O zdrojoch a práci s primárnymi prameňmi pojednám viac nižšie.

Zatiaľ čo spodná hranica výskumu, pád komunizmu a následný vznik samostatných demokratických štátov, je pomerne prirodzene jasná a zároveň už do určitej miery zdôvodnená, vrchné ohraničenie rokom vstupu oboch vybraných krajín do Európskej únie si ešte stále vyžaduje pádnu argumentáciu. Rok 2004 považujem za zlomový v otázke politickej pamäti holokaustu v prvom rade z toho dôvodu, že východné rozšírenie EÚ narušilo stratégiu legitímácie európskej integrácie založenej na vytváraní a podpore spoločného obrazu dejín vystavanom na pamiatke holokaustu; od nových členov Únie prichádzala snaha vyzdvihnúť zločiny komunizmu na rovnakú úroveň ako zločiny nacistického režimu, resp. holokaust.^{41 42}

Podľa Verovšeka (aj na základe inšpirácie Tony Judtom a jeho označením uznania holokaustu za vstupenku do Európy) stál holokaust a jeho pripomínanie na centrálnom mieste v naratívnej integrácii v rámci Európskych spoločenstiev (a neskôr EÚ) od 70. rokov 20. storočia práve až po posledné rozsiahle rozšírenie EÚ v roku 2004.⁴³ Jeho argument vychádza z dôležitosti pamäti pre proces rozširovania „Európy“ o nových členov.⁴⁴ V roku 2004 vstúpili do EÚ štáty, ktoré považovali porážku komunizmu v roku 1989 za rovnako dôležitú ako porážku nacizmu v roku 1945. Z tohto dôvodu stála Únia nielen pred novou výzvou prehodnotiť minulosť, ale zároveň aj v bode „stretu spomienok a kultúr pamäti“⁴⁵ štátov, ktoré si už holokaust ako centrálnu udalosť v európskej pamäti odmietali na základe svojej vyše štyridsaťročnej skúsenosti s komunizmom osvojiť.

⁴⁰ Prezidentské prejavy z obdobia od pádu komunizmu až po súčasnosť nie sú dostupné na internete a pre verejnosť ani fyzicky na oddelení archívu Kancelárie prezidenta Slovenskej republiky.

⁴¹ Peter J. Verovšek, „Expanding Europe through Memory: The Shifting Content of the Ever-Salient Past“, *Journal of International Studies* 43, č. 2 (2015): 532,

<http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0305829814550325> (staženo 27. 7. 2018).

⁴² Je dôležité podotknúť, že uvedená stratégia bola v Európskej únii do súčasnosti (t.j. rok 2012, pozn. autorky) len málo zohľadňovaná. Konrad H. Jarausch, „Zeitgeschichte zwischen Nation und Europa: eine transnationale Herausforderung“, *Historical Social Research, Supplement*, č. 24 (2012): 314,

<https://www.ssoar.info/ssoar/handle/document/37916> (staženo 28. 7. 2018). Jarausch vo svojom tvrdení vychádza z vlastnej analýzy obsahu návrhu európskej ústavy Európskym konventom v lete 2003, ktorý neobsahuje žiadne priame zmienky o genocíde, národných konfliktoch, svetových vojnách či etnických čistkách v uplynulom storočí. Verovšek svoj predpoklad teda zrejme postavil na prvotnom prianí zakladateľov európskeho projektu zabrániť opakovaniu katastrof z prvej polovice 20. storočia prostredníctvom vytvárania spoločných znakov, medzi ktoré patril aj spomínaný spoločný obraz dejín. Jarausch, „Zeitgeschichte zwischen Nation und Europa“, 314.

⁴³ Verovšek, „Expanding Europe through Memory“, 532.

⁴⁴ *Ibid.*, 548.

⁴⁵ *Ibid.*, 542.

V neposlednom rade dôvod, prečo sa vo všeobecnosti venovať diskurzívnej analýze prejavov z obdobia pred rokom 2004, súvisí s premenou foriem spomínania a pamäti, konkrétne s konceptom kozmopolitnej pamäti Levyho a Sznaidera. Ako bolo načrtnuté v odsekoch vyššie, autori vo svojej monografii *Holokaust a pamäť v globálnom veku* (2006) popísali prebiehajúci proces individualizácie pamäti sprevádzanej vznikom a zverejňovaním stále väčšieho množstva autobiografií, memoárov, filmov či projektov založených na orálnej histórii. Tento proces má okrem iného za dôsledok znižovanie vplyvu štátu na spôsob, akým je holokaust pripomínaný.⁴⁶ Aj na základe tohto dôvodu považujem vymedzené obdobie za najvhodnejšie pre analýzu.

Viacrát som zmienila diskurzívnu analýzu prezidentských prejavov. Hoci bude bližšie špecifikovaná v prvej kapitole práce, je namieste spomenúť jej základný význam ako metódy analýzy vybraných prameňov. Politická diskurzívna analýza je totiž formou politickej analýzy, ktorá pomáha porozumieť priebehu politických procesov⁴⁷ a odhaliť spôsoby, akými sa pamäť a spomienky dostávajú k politikom, a akými ich využívajú.⁴⁸ A ako už bolo spomenuté, minulosť je formotvorným prvkom národnej identity. Keďže ju často vo svojich prejavoch využívajú práve politici, môžu mať i oni vplyv na tvorbu identity krajiny, a to obzvlášť v období po páde komunizmu. V neposlednom rade sú vybraní bývalí prezidenti Českej republiky a Poľska špecifickí svojim vplyvom na domácu politiku a nálady v spoločnosti. Hoci Aleksander Kwaśniewski nebol prvým poľským prezidentom s ohľadom na analogickú dĺžku mandátu k Havlovi bol jeho výber uprednostnený pred výberom Lecha Wałęsu.

Pôvodne mala byť predložená diplomová práca komparáciou troch prípadov (okrem Českej republiky a Poľska i Slovensko – dôvod pre vypustenie Slovenska bol uvedený vyššie), nakoniec sa však jedná o prípadovú štúdiu dvoch prípadov. To i napriek tomu, že porovnateľné dejinné pozadie a individuálne špecifiká vývoja dvoch vybraných krajín by boli vhodným základom práve pre komparáciu. Zmena nastala kvôli rozdielnej povahe a prístupnosti primárnych zdrojov; zatiaľ čo sú všetky prejavy Václava Havla zdigitalizované a voľne prístupné online, prejavy Aleksandra Kwaśniewského sú doposiaľ prístupné len v tlačenej knižnej podobe. Od pôvodných téz diplomovej práce som sa

⁴⁶ Levy a Sznaider, *The Holocaust and memory in the global age*, 133.

⁴⁷ Teun A. van Dijk, „What is Political Discourse Analysis?“, in *Political Linguistics*, eds. Jan Blommaert a Chris Bulcaen (Amsterdam: Benjamins, 1995), 38, <http://www.discourses.org/OldArticles/What%20is%20Political%20Discourse%20Analysis.pdf> (staženo 28. 7. 2018).

⁴⁸ Verovšek, „The Politics of Memory“, 25.

odklonila i v dvoch ďalších prípadoch, a to predovšetkým z dôvodu rozsahu práce. Domnievam sa, že tento typ záverečnej práce by mi neumožnil otázku porovnania postoja dvoch štátov k arménskej genocíde, či pojednanie o Spolkovej republike Nemecko ako o akomsi referenčnom bode, resp. modelovom prípade, spracovať v takej hĺbke a rozsahu, akú by si žiadali.

Výskumné otázky

Cieľom predloženej diplomovej práce je analyzovať rozsah, formu a úspešnosť reflektovania holokaustu, resp. vyrovnávania sa s ním na príklade prejavov prezidentov Českej republiky a Poľska v období od roku 1993, resp. 1995 až po rok 2004. Analýza sa premietne do výslednej identifikácie obrazu holokaustu českého a poľského prezidenta a podoby politiky pamäti.

Hlavná výskumná otázka práce znie nasledovne: *Aký obraz holokaustu vytvárali prezidenti Českej republiky a Poľska od pádu komunizmu po vstup do EÚ? Ako je možné na základe tohto obrazu charakterizovať ich politiku pamäti?*

Kľúčovým pre jej zodpovedanie je porovnanie analýzy vybraných prameňov (prezidentských prejavov) so sekundárnou literatúrou; nápomocnou je zároveň formulácia troch podotázok:

- *Ako často sa holokaust objavoval v prezidentských prejavoch, resp. akú dôležitosť prezidenti tejto téme pripisovali?*
- *Ako prezidenti prezentovali rolu a jednanie príslušných štátov na jednej strane a ostatných európskych štátov na strane druhej počas druhej svetovej vojny, resp. priamo v holokauste?*
- *Pristupovali prezidenti ČR a Poľska k holokaustu ako k jedinečnej dejinnej udalosti?*

Tri podotázky vyjadrujú tri línie, ktorých sa výskum bude držať ako kľúčových (hoci nie výlučných). Prvá otázka odzrkadľuje líniu centrum – okraj, tú hneď nasleduje druhá línia páchatel’ – obeť. Druhá línia zároveň reflektuje postoj vybraných politických subjektov k otázke kolektívnej versus individuálnej viny. Tretia otázka odkazuje na líniu jedinečnosť – porovnateľnosť, ktorá je obzvlášť pre pamäť v postkomunistickom priestore kľúčová, a v rámci ktorej sa bude odzrkadľovať potenciálne vnímanie súvzťažnosti nacizmu a komunizmu subjektmi analýzy. To konkrétne znamená, že v prezidentských prejavoch Václava Havla a Aleksandra Kwaśniewskeho si špecificky všimam prípadné

porovnávanie zločinov dvoch uvedených režimov, resp. vyzdvihovanie podobností či potlačanie rozdielností medzi týmito režimami a ich obeťami. V neposlednom rade je dôležité podotknúť, a ukáže to aj samotná analýza, že menované línie nie je možné striktné oddeliť.

Východiskom pre analýzu je predpoklad, že v povojnovom období a období socializmu v Českej republike a Poľsku reflexia holokaustu a tematika hlbšieho vyrovnávania sa s minulosťou v politickom diskurze z veľkej miery absentovala. To sa zmenilo pádom železnej opony a rozpadom Sovietskeho zväzu (ďalej aj ZSSR), kedy ako v bývalom východnom, tak aj západnom bloku dochádzalo k vážnym snahám o prehodnotenie minulosti⁴⁹, ktoré spravidla vyústili do zmien v politickej pamäti jednotlivých národov.⁵⁰

Po páde komunistických režimov naprieč strednou a východnou Európou vznikol na európskej úrovni diskurz týkajúci sa „návratu do Európy“ práve tých štátov, ktoré boli takmer 50 rokov pod vplyvom ZSSR, teda diskurz o tom, aké predpoklady je nutné splniť pre to, aby sa krajina stala „západnou“⁵¹ (v zmysle západoeurópskou). Okrem predpokladov politickej, ekonomickej a sociálnej transformácie bolo, podľa už spomínaného známeho výroku Tonyho Judta, „našou dnešnou vstupenkou do Európy“ práve uznanie holokaustu.^{52 53} Táto „Európa“ totiž vynaložila veľkú snahu pre to, aby sa naň nezabudlo, a aby sa jeho udalosti a okolnosti stále pripomínali – pamäť miliónov zavraždených židov sa tak stalo „definíciou a garanciou obnovenej humánnosti kontinentu“.⁵⁴

Ako ukážem v prvej a druhej kapitole práce, v súvislosti s vyrovnávaním sa s minulosťou a politikou pamäti štátov v postkomunistickom priestore upozorňuje množstvo sekundárnych zdrojov na odklon od západoeurópskej tradície. Postoj západoeurópskych štátov k minulosti bol charakteristický svojou centralizáciou okolo pamiatky holokaustu a iných hrôz nacistického režimu a okolo snahy zabrániť ich

⁴⁹ Richard Ned Lebow, „The Memory of Politics in Postwar Europe“, in *The Politics of Memory in Postwar Europe*, ed. Ned Richard Lebow, Wulf Kansteiner a Claudio Fogu (Durham: Duke University Press, 2006), 35.

⁵⁰ Fogu a Kansteiner, „The Politics of Memory and the Poetics of History“, 296.

⁵¹ Başak Z. Alpan, „Intellectual and Political 'Europe': Rupture or Continuity in Central Europe?“ in *Central European history and the European Union: the Meaning of Europe*, ed. Stanislav J. Kirschbaum (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2007), 146.

⁵² Tony Judt, *Postwar: a history of Europe since 1945* (New York: Penguin Books, 2005), 803.

⁵³ Na tomto mieste je nutné uviesť, že pripomínanie či pamäť holokaustu neboli nikdy *oficiálnou* podmienkou pre vstup stredo- a východoeurópskych štátov do akejkoľvek západnej organizácie. Kucia, „The Europeanization of Holocaust Memory“, 117.

⁵⁴ Tony Judt, *Postwar*, 804.

opakovaní v akejkoľvek forme. Na druhú stranu, štáty bývalého východného bloku boli po druhej svetovej vojne vyše štyridsať rokov pod nadvládou iného totalitárneho režimu, a následne po jeho páde, na rozdiel od zvyšku Európy, prirodzene pocítili potrebu vyrovnávať sa práve s touto najčerstvejšou traumatickou skúsenosťou. Tento rozpor, resp. odlišný prístup k minulosti a pamäti mal následne spôsobovať určitú marginalizáciu otázky holokaustu, resp. snahu zaradiť či povýšiť pamiatku zločinov komunizmu na rovnakú úroveň spoločne so zločini nacistu v procese tzv. europeizácie pamäti.

Práca s prameňmi

Primárnymi zdrojmi pre výskumnú časť predloženej práce sú už spomínané prejavy Václava Havla a Aleksandra Kwaśniewského prednesené v období výkonu ich prezidentského mandátu. Havel funkciu prezidenta zastával od 2. 2. 1993 až do 2. 2. 2003, Kwaśniewski od 23. 12. 1995 do 23. 12. 2005. V prípade poľského prezidenta končí analýza dňom vstupu Poľska do Európskej únie, tj. 1. 5. 2004. Všetky prejavy prvého českého prezidenta sú dostupné online po bezplatnej registrácii do Dokumentačného centra Knižnice Václava Havla. Celkovo sa jedná o korpus 678 prejavov, ktorý je podľa slov Martina Vidláka⁵⁵, vedúceho Dokumentačného centra knižnice, kompletný. Na poľskej strane zatiaľ digitalizácia chýba, a preto bolo nutné získať pramene osobne z budovy Archívu prezidenta Poľskej republiky vo Varšave. Z desiatich rokov „vlády“ Aleksandra Kwaśniewského je k dispozícii celkom 1368 rečí, čo je oproti Havlovi viac než dvojnásobné množstvo. Okrem toho sa u každej zbierky prejavov prezidenta Kwaśniewského jedná „len“ o výber (poľ. *wybór*) prejavov a nič komplexnejšie dostupné nie je.⁵⁶

Z hľadiska príležitostí prejavov analyzujem všetky ústne a verejne prednesené reči, od príležitostí menovaní do úradov, cez výročné a sviatočné príhovory k občanom, spomienkové udalosti pripomínajúce významné medzníky v minulosti krajín, hostenie návštev a prípitky, otváranie konferencií, až po reprezentovanie krajiny v zahraničí.

⁵⁵ Martin Vidlák, e-mailová správa adresovaná autorovi, 1. júla 2018.

⁵⁶ Počty prejavov boli získané nasledovným spôsobom: v prípade Václava Havla bolo možné na webovej stránke Dokumentačného centra knižnice zvoliť filter „prejavy“ (spomedzi filtrov ako „esej“, „článok“, „korešpondencia“, rozhovor“. V prípade Aleksandra Kwaśniewského bolo potrebné mechanické počítanie. Navyše, prejavy Kwaśniewského boli okrem tradičného výrazu „prejav“ (poľ. *przemówienie*) označené aj výrazmi inými, ako napríklad vystúpenie (poľ. *wystąpienie*), prípitok (poľ. *toast*), laudácia (poľ. *laudacja*), vyhlásenie (poľ. *oświadczenie*), či vyjadrenie (poľ. *wypowiedź*). Drvivá väčšina (titulokov) prejavov Havla bola uvedená pod týmto výrazom, filter „prejavy“ však i v prípade českého prezidenta zahŕňal prípitky, laudácie či vyhlásenia.

Adresátov prezidentských prejavov je možné rozdeliť do troch kategórií, a síce bežná verejnosť a odborná verejnosť, poslanci a iní politickí činitelia, a zahraniční hostia (či už politici alebo iné významné osobnosti). Hoci nerobím rozdiely medzi prejavmi prednesenými na domácej pôde a v zahraničí, prirodzene prevládajú tie prednesené doma či pred domácim publikom.⁵⁷

Z hľadiska ďalších formálnych náležitostí analýzy sa nezaujímam o štylistiku a odborné lingvistické prvky textu; zameriavam sa na obsah, hlbší (metaforický, symbolický) význam a na spomínané miesta, príležitosti a adresátov jednotlivých prejavov. Rovnako nie je pre moju analýzu podstatné to, kto prejav českého a poľského prezidenta písal. V prípade Havla sú známi jeho tzv. ghostwriteri.⁵⁸ Na vzniku prejavov prezidenta Kwaśniewského sa podieľali členovia Kancelárie prejavov a patronátov prezidenta (poľ. *Biuro Wystąpien i Patronatów Prezydenta*). Hoci prezidenti vo všeobecnosti väčšinou nemajú kapacitu na to, aby si prejav písali sami (i keď v prípade Václava Havla sa to občas dialo), je v konečnom dôsledku na nich, čo všetko ústne na verejnosti pred určitým typom publika vyrieknu. A v momente prednesu prejavu môže dochádzať k takým modifikáciám, že pôvodný písaný text dostane i úplne iný význam.

Z pomerne širokého korpusu dostupných prameňov bolo potrebné vybrať práve tie, ktoré sa venovali priamo reflexii obdobia holokaustu. Ako filter pre výber slúžila sieť 33 slov a slovných spojení (samozrejme s ohľadom na ich gramatické ohýbanie a na výrazy odvodené od ich koreňa), ktoré s týmto obdobím priamo súvisia, a ktoré je možné rozdeliť do troch kategórií:

1. Všeobecné výrazy: história (*historia*), minulosť (*przeszłość*), druhá svetová vojna (*druga wojna światowa*), pamäť (*pamięć*), násilie (*przemoc*), perzekúcia (*prześladowanie*), (spolu)zodpovednosť (*[współ]odpowiedzialność*), vina (*wina*), zabúdanie (*zapomnienie*), miesto pamäti (*miejsce pamięci*).
2. Iné označenia pre holokaust a ich ekvivalenty: tragédia (*tragedia*), katastrofa (*katastrofa*), nočná mora (*koszmar*), genocída (*ludobójstwo*), vyhladenie/vyhubenie (*zagłada, eksterminacja*), etnické čistky (*czystki etniczne*), konečné riešenie (*ostateczne rozwiązanie*).

⁵⁷ Ako bude ukázané v prvej kapitole, rozlišovanie medzi vnútroštátnymi a zahraničnými adresátmi nehrá pri analýze prezidentských prejavov významnú rolu.

⁵⁸ Patrili medzi nich napríklad Ladislav Špaček, Martin Krafl, či Miroslav Kunštát. Kunštát texty ghostwriterov označil za akési „inšpiratórium“ pre prezidenta Havla.

3. Termíny spojené s holokaustom a charakterizujúce jeho priebeh: Nemecko (*Niemcy*), Nemec (*Niemiec*), Žid (*Żyd*), židovský (*żydowski*), nacizmus (*nazizm*), rasizmus (*rasizm*), arizácia (*pozbawianie*), Terezín (*Terezin*), Osvienčim/Auschwitz (*Oświęcim/Auschwitz*), Adolf Hitler, antisemitizmus (*antysemityzm*), koncentračný/vyhladzovací tábor (*obóz koncentracyjny/zagłady*), plynová komora (*komora gazowa*), transport (*transport*), geto (*getto*), obeť (*ofiara*).

Prostredníctvom siete slov bolo k analýze vybraných 22 prejavov českého a 35 prejavov poľského prezidenta. Hoci tieto čísla nezodpovedajú celkovému počtu prejavov priamoúmerne, domnievam sa, že rozdiel v početnosti prejavov Havla a Kwaśniewského demonštrujú dostatočne.

Som si plne vedomá subjektivity v súvislosti s výberom menovaných slov a slovných spojení, a na ich základe i s výberom konkrétnych prejavov. Výberu a subjektívnej selektivity sa však dopúšťa každý výskumník či každý autor už len pri výbere témy výskumu, premenných, výskumných otázok, či sekundárnej literatúry. Dôležité je v tomto prípade uvedomenie si tohto faktu na jednu stranu ako istého obmedzenia, ktoré ale na druhej strane v prípade predloženej práce plní funkciu zúženia a presného definovania skúmanej sféry politického diškurzu. Pojem politický diškurz a jeho aktéri sa totiž dajú vymedziť a vnímať v rozlične širokom meradle. Výberom konkrétnej skupiny textov z väčšieho korpusu na analýzu sám autor automaticky dané texty „vymedzuje ako špecifický politický typ“, ako texty tvoriace súčasť autorom definovaného politického diškurzu⁵⁹ (Wilson 2001: 411)⁶⁰, a teda vhodné k politickej diskurzívnej analýze.

Subjektivita výberu je jedným z viacerých problematických faktorov prezidentských prejavov. Zároveň nie je subjektivita prítomná len na strane výskumníka; podlieha jej aj samotný prezident pri výbere jednotlivých príležitostí na prednes na verejnosti, výbere daného ghostwritera, či finálna práca prezidenta s napísaným textom (čítanie, parafrázovanie, prednes spamäti, improvizácia bez prípravy). Ďalším faktorom môže byť rozdielny dopad jednotlivých prejavov – niektoré sú vyrieknuté pre pár desiatok odborníkov, iné prenáša naživo niekoľko televíznych kanálov. Okrem toho, pri

⁵⁹ John Wilson, „Political Discourse“, in *The Handbook of Discourse Analysis*, ed. Deborah Schiffrin, Deborah Tannen a Heidi E. Hamilton (Oxford: Blackwell Publishers Ltd, 2001), 411.

⁶⁰ Wilson v súvislosti so zhodou s touto tézou menoval i konkrétnych teoretikov politického diškurzu a diskurzívnej analýzy, Teun A. van Dijk a Michaela Stubbsa. Viac o politickom diškurze, jeho aktéroch a analýze v prvej kapitole práce.

mechanickom prepise vyrieknutého slova môže dochádzať k chybám, preklepom, zamieňaní slov, a prostredníctvom toho k (ne)úmyselnému pozmeneniu hlavnej myšlienky či celkového významu reči. Okrem nepozornosti môže byť príčinou chybovania napríklad aj zlá kvalita nahrávky hovoreného slova. V neposlednom rade som si vedomá a pri analýze prezidentských prejavov zohľadňujem úskalia práce s politickou pamäťou ako takou. Konkrétne sa jedná o fragmentáciu výskumu pamäti vo všeobecnosti, (politické) využívanie minulosti s cieľom vyvolať podporu vlastnej domácej či zahraničnej politiky, či všeobecne pre potreby súčasnosti, manipulačný potenciál prejavov.⁶¹ Všetky zmienené fenomény rozoberám v teoretickej časti práce.

Aj napriek menovaným problematickým prvkom a úskaliam výskumu je výpovedná hodnota prezidentských prejavov ako primárneho a autentického zdroja v mnohých smeroch pre vymedzený výskum prínosná. Ako už bolo uvedené, prejavy analyzujem v kontexte naštudovanej sekundárnej literatúry, na základe čoho sa ich problematickosti cielene vyvarujem. Takáto forma analýzy zároveň prispieva k rozširovaniu výskumu politickej pamäti holokaustu v Česku a Poľsku ako takého: podľa mne dostupných informácií sa tematike holokaustu v prejavoch prezidentov daných krajín ešte žiaden sekundárny zdroj nevenoval.

Zhodnotenie literatúry

Okrem primárnych zdrojov, ktoré som podrobne predstavila vyššie, je pre predloženú diplomovú prácu dôležitá i sekundárna literatúra. S jej pomocou dochádza k zodpovedaniu na hlavnú výskumnú otázku, a predovšetkým k zhodnoteniu obrazu holokaustu u českého a poľského prezidenta na jednej strane, a zároveň k identifikovaniu slabých stránok v pamäti holokaustu u oboch aktérov na strane druhej.

Otázka kolektívnej pamäti jednotlivých spoločností, obzvlášť tých stredo- a východoeurópskych, je i napriek svojmu čiastočne historickému charakteru dodnes aktuálna a budí záujem odborníkov. Či už sa jedná o skúmanie pamäti na prvú, druhú

⁶¹ Verovšek, „The Politics of Memory“, 1, 12; Katharine Hodgkin a Susannah Radstone, „Introduction. Contested pasts“, in *Contested Pasts. The Politics of Memory*, ed. Katharine Hodgkin a Susannah Radstone (London: Routledge, 2003), 1; Lebow, „The Memory of Politics in Postwar Europe“, 6.; Jan Kalenda a Tomáš Karger, „Political memory and symbolic boundaries: Czech presidential speeches after 1989“, *International Journal of Media & Cultural Politics* 12, č. 1 (2016): 44, doi: 10.1386/macp.12.1.43_1, staženo 27. 7. 2018); David Emler, „Politika, historie, paměť: politické využívání minulosti ve Francii od 90. let 20. století“ (doktorská disertace, Univerzita Karlova, Université Paris Ouest Nanterre La Défense, 2014), 22; Wolfrum, „Der Geschichtspolitik auf der Spur“, 38-39; Cornelißen, „O výskume kultury pamäti“, 31; Wilson, „Political Discourse“, 400.

svetovú vojnu, na spolunažívanie medzi susediacimi štátmi alebo medzi väčšinovou a menštinovou spoločnosťou v ich vnútri, alebo na obdobie studenej vojny a komunizmu. I problematika pamäti holokaustu bola už pomerne rozsiahle spracovaná, ako v prípade Českej republiky, tak i v prípade Poľska. Diela zamerané na výskum kultúry pamäti holokaustu, prípadne druhej svetovej vojny a česko-židovského a poľsko-židovského spolužitia, poslúžili ako dôležitý oporný materiál praktickej analýzy. Jedná sa konkrétne o výskum Levyho a Sznajdera⁶², Orla-Bukowskej⁶³, Michlic a Melchior⁶⁴, Frankla⁶⁵, Hallamu⁶⁶, Foreckého,⁶⁷ či kolektívne zborníky.⁶⁸

Podľa mne dostupných informácií však dosiaľ takmer nikto nezvážil prepojiť výskum pamäti holokaustu po roku 1989 s diskurzívnou analýzou prejavov kľúčových politických reprezentantov štátov, a síce prezidentov. Pre teoreticko-konceptuálne zasadenie môjho výskumu boli dôležité publikácie venujúce sa jednak pamäti ako takej na jednej strane a politickej diskurzívnej analýze na strane druhej. V oblasti teórie pamäti a jej premien som siahla po dielach priekopníkov v tomto odbore Jana a Aleidy Assmann⁶⁹, fenoménu kozmopolitnej pamäti sa rozsiahle venovali napríklad spomínaní Levy a Sznajder. S ohľadom na globalizáciu a zjednocujúcu sa Európu, resp. Európsku úniu bolo potrebné zhrnúť výzvy, ktorým kolektívna pamäť v súvislosti s týmito procesmi čelila a stále čelí. Zatiaľ čo niektorí autori sú ohľadom konceptu akejsi spoločnej európskej pamäti

⁶² Levy a Sznajder, *The Holocaust and memory in the global age*.

⁶³ Orla-Bukowska, „New Threads on an Old Loom“.

⁶⁴ Joanna Beata Michlic a Małgorzata Melchior, „The Memory of the Holocaust in Post-1989 Poland. Renewal – Its Accomplishments and Its Powerlessness“, in *Bringing the dark past to light: the reception of the Holocaust in postcommunist Europe*, ed. John-Paul Himka a Joanna Beata Michlic (Lincoln: University of Nebraska Press, 2013), 403-450.

⁶⁵ Michal Frankl, „The Sheep of Lidice. The Holocaust and the Construction of Czech National History“, in *Bringing the dark past to light: the reception of the Holocaust in postcommunist Europe*, ed. John-Paul Himka a Joanna Beata Michlic (Lincoln: University of Nebraska Press, 2013), 166-194; Michal Frankl, „Die 'Endlösung der Judenfrage' und die Narrative der tschechischen Geschichte 1945-1989“, in *Geschichtsschreibung zu den böhmischen Ländern im 20. Jahrhundert: Wissenschaftstraditionen – Institutionen – Diskurse*, eds. Christiane Brenner, K. Erik Franzen, Peter Haslinger a Robert Luft (München: Oldenbourg, 2006), 255-277.

⁶⁶ Hallama, *Nationale Helden und jüdische Opfer*.

⁶⁷ Piotr Forecki, *Od Shoah do Strachu. Spory o polsko-żydowską przeszłość a pamięć w debatach publicznych* (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2010).

⁶⁸ Například Etienne François et al, *Geschichtspolitik in Europa seit 1989: Deutschland, Frankreich und Polen im internationalen Vergleich* (Göttingen: Wallstein, 2013); Christoph Cornelißen, Roman Holec a Jiří Pešek, *Diktatura – válka – vyhnání: kultury vzpomínání v českém, slovenském a německém prostředí od roku 1945* (Ústí nad Labem: Albis international, 2007).

⁶⁹ Aleida Assmann, *Erinnerungsräume: Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses* (München: C. H. Beck, 1999); Assmann, „Memory, individual and collective“; Jan Assmann, „Communicative and Cultural Memory“, in *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, eds. Astrid Erll a Ansgar Nünning (Berlin: Walter de Gruyter, 2008), 109-118.

(holokaustu) skeptickí⁷⁰, nájdu sa aj takí, ktorí považujú holokust až za identitotvorný prvok „európskeho projektu“.⁷¹ V problematike diskurzu som čerpala primárne (i keď nie výlučne) z diela jedného z hlavných teoretikov diskurzívnej analýzy Teuna van Dijka⁷² a z kapitoly Johna Wilsona⁷³ o politickom diškurze v *Príručke diskurzívnej analýzy* (The Handbook of Discourse Analysis). Na charakteristiku postavenia, funkcií a obyčajov prezidentov vybraných krajín boli využité publikácie od českých i poľských odborníkov: ústavný právnik Kysela⁷⁴ a politológovia Kubát⁷⁵, Mlejnek⁷⁶, či Wróblewska⁷⁷.

V prehľadovej druhej kapitole som primárne pracovala s už spomenutými publikáciami od Frankla, Hallamu, Michlic a Melchior, Orla-Bukowskej, či Foreckého. Okrem nich za zmienku stojí i úvodná esej o aktuálnom vzťahu stredo- a východoeurópskych spoločností k spomienkam na holokaust a na spolužitie väčšinových spoločností s židovskou menšinou pred, počas a po vojne od Kubátovej a Láníčka⁷⁸, či preslávená kniha *Susedia* od Jana T. Grossa.⁷⁹

⁷⁰ Pieter Lagrou, „Europa als Ort gemeinsamer Erinnerungen?“, François, „Geschichtspolitik und Erinnerungskultur in Europa heute“.

⁷¹ Kucia, „The Europeanization of Holocaust Memory“

⁷² Dijk, „What is Political Discourse Analysis?“.

⁷³ Wilson, „Political Discourse“.

⁷⁴ Jan Kysela, „Prezident republiky v ústavním systému ČR – perspektiva ústavněprávní“, in *Postavení hlavy státu v parlamentních a poloprezidentských režimech - Česká republika v komparativní perspektivě*, eds. Miroslav Novák a Miloš Brunclík (Praha: Dokořán, 2008), 235-262.

⁷⁵ Michal Kubát, *Současná česká politika: co s neefektivním režimem?* (Brno: Barrister & Principal, 2013); Michal Kubát, „Polsko“, in *Politické a ústavní systémy zemí středovýchodní Evropy*, ed. Michal Kubát (Praha: Eurolex Bohemia, 2004), 271-297.

⁷⁶ Josef Mlejnek, „Postavení prezidenta v Polsku“, in *Postavení hlavy státu v postkomunistických zemích: od pádu komunismu v roce 1989 do roku 2010*, ed. Josef Mlejnek (Praha: Univerzita Karlova, Fakulta sociálních věd, 2011), 177-222.

⁷⁷ Iwona Wróblewska, „Volba prezidenta Polské republiky a jeho ústavní pozice“, in *Ústavní postavení prezidenta republiky a způsob jeho volby*, ed. Jan Kudrna, AUC Iuridica 4/2011 (Praha: Karolinum, 2011), 89-100.

⁷⁸ Kubátová a Láníček, „Jews and Gentiles in Central and Eastern Europe“.

⁷⁹ Jan T. Gross, *The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland* (New York: Penguin Books, 2001).

1 Teoreticko-konceptuálny rámec práce

1.1 Pamäť

Pri skúmaní pamäti, resp. rôznych *kultúr* pamäti a spomínania je potrebné dbať na to, aby nedochádzalo k uprednostňovaniu jednej formy pamäti nad formou inou. V tomto smere je nápomocným zasadenie jednotlivých kultúr pamäti do ich rozličných „historických a sociologických podmienok“.⁸⁰ ⁸¹ Pamäť ako taká je totiž podľa Andrease Huysseena „jednou z tých nepolapiteľných tém“, o ktorých si myslíme, že ich máme pod kontrolou. Ale hneď ako ju začneme definovať, „začne sa vyšmykovať a utekať, vyhýbať sa pokusom uchytiť ju buď kultúrne, sociologicky, alebo vedecky“.⁸²

S ohľadom na široký sociálno-kultúrny a politický výskum problematiky pamäti ponúka nasledujúca kapitola prehľad najvýznamnejších typov, resp. konceptov kolektívnej pamäti, ktoré sú z hľadiska tejto práce podstatné: jedná sa konkrétne o prvotné nedichotomické rozdelenie pamäte Jana Assmanna, nadväznosť Assmannovcov na zakladateľa konceptu kolektívnej pamäti Maurice Halbwachsa, koncept politickej pamäti a kozmopolitnú pamäť, teda pamäť v čase globalizácie od Levyho a Sznaidera. V nadväzujúcich podkapitolách sa zameriam na praktický význam pamäti pre vznik, základy, trvanie a rozširovanie Európskej únie, na politiku pamäti, a v neposlednom rade na individuálnu osobu prezidenta a jeho fungovanie a význam z hľadiska diskurzívnej analýzy a politiky pamäti.

1.2 Od komunikatívnej pamäti k pamäti kozmopolitnej

Základom pre prácu s pamäťou spoločenských, štátov, resp. národov, je jej rozlišovanie na pamäť komunikatívnu a pamäť kultúrnu, ktoré predstavujú „rozdielne modi memorandi, spôsoby pamätania“.⁸³ Prvú menovanú radí Assmann z hľadiska jej závislosti od socializácie a komunikácie na sociálnu úroveň a jej funkciu vyjadruje stručne v jej

⁸⁰ Levy a Sznajder, *The Holocaust and memory in the global age*, 33.

⁸¹ Tento prístup je rozdielny od skúmania pamäti na vnútornej úrovni človeka, resp. až na úrovni hĺbky ľudskej psyché, teda ako individuálnej pamäti, ktorá je záležitosťou neurologicko-mentálneho systému jednotlivca, a ktorá bola až do 20. rokov 20. storočia považovaná za výlučnú formu pamäti. Assmann, „Communicative and Cultural Memory“ 109.

⁸² Andreas Huysseena, *Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory* (Stanford, CA: Stanford University Press, 2003), 3.

⁸³ Jan Assmann, „Communicative and Cultural Memory“, in *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, eds. Astrid Erll a Ansgar Nünning (Berlin: Walter de Gruyter, 2008), 110.

schopnosti umožniť jednotlivcom život v skupinách a komunitách.⁸⁴ Je neinštitucionálna, nie je pripomínaná a oslavovaná pri špeciálnych príležitostiach, vydrží najviac 80 rokov, tj. interakciu troch po sebe idúcich generácií. Inými slovami, dĺžka uchovania komunikatívnych spomienok je podmienená dĺžkou sociálnych pút, teda je krátkodobá.⁸⁵ Tento typ pamäti je založený na nositeľoch, ktorí sú špecifickí pre danú skupinu či komunitu. Kultúrna pamäť, na rozdiel od osobne prežitej komunikatívnej pamäti, existuje nezávisle na svojich nositeľoch, je vytváraná a udržiavaná inštitúciami a je konštruktom presahujúcim celé epochy. Ľuďom, ktorí ju zdieľajú, sprostredkúva kolektívnu, resp. kultúrnu identitu v zmysle spoločných tradícií.⁸⁶ ⁸⁷ Kľúčovým znakom kultúrnej pamäti je jej „uskladnenie“ pomocou symbolických foriem, ktoré zaisťujú jej medzigeneračný prenos. Takýmito symbolickými formami úschovy, ktoré kultúrnu pamäť zároveň „spúšťajú“, sú napríklad múzeá, archívy, pomníky a pamätníky, či iné miesta pamäti. V skratke, na rozdiel od komunikatívnej pamäti existuje pamäť kultúrna v „netelesnej forme a potrebuje inštitúcie pre zachovanie a opätovné stelesnenie“.⁸⁸

Dva assmannovské typy pamäti na jednej strane koexistujú vedľa seba, na strane druhej ale predstavujú, resp. zobrazujú proces posunu. K takémuto posunu dochádza konkrétne v súvislosti so snahou zabezpečiť korpus spomienok, obrazov minulosti pre budúce generácie, ktorej potreba pramení na základe vymierania posledných očitých svedkov dejov minulých. Kultúrna pamäť teda nastupuje vtedy, keď sa po smrti svedkov či už expanzívnej politiky nacistického Nemecka, holokaustu alebo politických procesov za železnou oponou v 50. rokoch 20. storočia stanú z nimi prežitých skúseností „čisté“ dejiny.⁸⁹ Transformácia komunikatívnej pamäti na pamäť kultúrnu pritom nevedie ku kolektívnej amnézii, ale naopak k želanému rozmnožovaniu, šíreniu a uchovávaniu spomienok.⁹⁰ Komunikatívnu, teda tú prežitú, na vlastné oči videnú a dosvedčenú pamäť je totiž nutné, resp. žiadané zachovať pre budúce generácie, čo je uskutočňované práve skrz jej prerod do pamäti kultúrnej. Prechod z „živej individuálnej k umelej kultúrnej pamäti“ je

⁸⁴ Assmann, „Communicative and Cultural Memory“, 109.

⁸⁵ Ibid., 111.

⁸⁶ Ibid., 110.

⁸⁷ V súvislosti s výrazom *kolektívna identita* je dôležité upozorniť na výraz *kolektívna pamäť*, ktorý ako prvý použil Maurice Halbwachs. Jan a Aleida Assmann z Halbwachsovho konceptu kolektívnej pamäti vychádzajú, a zároveň ho delia na spomínanú komunikatívnu a kultúrnu pamäť.

⁸⁸ Ibid., 110-111.

⁸⁹ Christoph Cornelißen, Roman Holec a Jiří Pešek, „Politicko-historické vzpomínky ve střední a středovýchodní Evropě od roku 1945“, in *Diktatura – válka – vyhnání: kultury vzpomínání v českém, slovenském a německém prostředí od roku 1945*, eds. Christoph Cornelißen, Roman Holec a Jiří Pešek (Ústí nad Labem: Albis international, 2007), 12.

⁹⁰ Levy a Sznajder, *The Holocaust and memory in the global age*, 34.

ale zároveň problematický z toho dôvodu, že v sebe nesie nebezpečenstvo inštrumentalizácie, skreslenia či redukcie spomínania.⁹¹

V tejto súvislosti ďalej Aleida Assmann upozorňuje na to, že v dôsledku neschopnosti kultúrnej pamäti samostatne sa organizovať, sú nutným predpokladom pre priebeh procesov spomínania u tohto typu pamäti určité cielené riadiace páky v podobe politiky pamäti, resp. politiky zabúdania, ktorých ovládaním sú poverené médiá a politika.⁹² Aj z tohto dôvodu čelí kultúrna pamäť vyššie uvedeným nebezpečenstvám, ku ktorým v konkrétnej rovine patrí napríklad snaha politických aktérov rozhodovať o tom, čo sa stane jej súčasťou, teda na čo a ako budú môcť/musieť budúce generácie spomínať. Práve s ohľadom na prepojenie politických zvyklostí a inštitúcií s konceptom pamäti sa zaužíval pojem politická pamäť. Tá je od pamäti kultúrnej priamo odvodená a jej funkcie sú podľa Aleidy Assmann nasledovné: po prvé, udržiavanie politických skupín v širokom slova zmysle (ako napríklad politických strán či sociálnych hnutí), po druhé, vytváranie politickej identity členov týchto skupín a posilňovanie pozitívneho obrazu samých seba, a po tretie, podporovanie a legitimácia politických cieľov a stratégií.⁹³ O funkciách a nositeľoch politickej pamäti, o vplyve politiky na pamäť a o koncepte politiky pamäti bližšie pojednávam v ďalších podkapitolách práce.

„Je možné ešte stále hovoriť o jednom „kolektíve“, ktorý si pamätá? Nie je skrz globalizáciu vyjadrené, že kolektívy sa vytratili a my sme sa stali ahistorickými indivíduami bez domova, ktorí zhromažďujú spomienky ad hoc spôsobom [...]?“⁹⁴ Proces globalizácie prispel k nabúraniu zažitých a fungujúcich kultúr pamäti a podľa autorov publikácie *The Holocaust and Memory in the Global Age* (2006) viedol k premene pamäti kolektívnej (teda komunikatívnej a kultúrnej) na pamäť globálnu, resp. kozmopolitnú. Ako naznačuje vyššie uvedený výrok, spoločne s týmto procesom sa objavili hlasy, ktoré koncept kolektívnej pamäte s nástupom novej doby zavrhlí ako spojený so „zastaraným“ konceptom národného štátu a ako brániaci rozvoju „globálnej kultúry konzumu“. Levy a Sznajder uznávajú, že síce si „spomienky orientované na budúcnosť“ s národnými a etnickými spomienkami neustále konkurujú, nie je možné kolektívnu pamäť odvrhnúť

⁹¹ Aleida Assmann, *Erinnerungsräume: Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses* (München: C. H. Beck, 1999), 15.

⁹² *Ibid.*, 15.

⁹³ Assmann, „Memory, individual and collective“, 217-218.

⁹⁴ Levy a Sznajder, *The Holocaust and memory in the global age*, 23.

definitívne. Naopak, vytváranie globálnej pamäte súvisí práve s redefiníciou pamäte kolektívnej a jej špecifikáciou pre podmienky globalizovanej spoločnosti.⁹⁵

Dvojica autorov svoje stanovisko zdôvodnila na príklade stále pokračujúcich debát o najvhodnejších a najefektívnejších spôsobov spomínania na holokaust. S pamäťou holokaustu sa vždy spájali obrazy a spomienky vykreslené podľa národnej identity zúčastnených, ako napríklad vyobrazenie Nemcov ako páchatel'ov. Na tomto základnom príklade je dobre viditeľné, ako tieto obrazy už dávno nie sú jedinými relevantnými, a to nielen kvôli veľkému časovému odstupu, ale práve najmä z dôvodu globalizácie: nové generácie Nemcov nie sú ochotné akceptovať vinu za činy svojich predchodcov a imigranti v Nemecku s nemeckým občianstvom rovnako odmietajú prijať zodpovednosť za činy nemeckých občanov počas druhej svetovej vojny. Práve táto neustála diskusia, reinterpretácia, reformulácia spomienok na holokaust vedie k potvrdeniu holokaustu ako akéhosi základného kameňa pre dezorientované globalizované ľudstvo a prispieva k vytváraniu „kozmpolitného typu pamäti“.⁹⁶

Univerzalizáciu kultúr pamäti a verejného spomínania je možné zaznamenať aj v Európe. Tento proces je dôležité pozorovať obzvlášť po konci studenej vojny a páde komunizmu: od nových stredo- a východoeurópskych demokracií bolo, aj v súvislosti ich snahou vstúpiť do spoločenstva európskych štátov, očakávané, že sa k takýmto tendenciám pripoja, a to bez ohľadu na individuálne záujmy a národný vývoj. Cornelißen, Holec a Pešek podporujú stanovisko Petra Haslingera, podľa ktorého by nacionálne, resp. dokonca etnocentrické spracovanie minulosti a pohľad na seba samých jednotlivých štátov bolo potrebné rozšíriť o európsku/transnacionálnu perspektívu, ktorá by prispela k prekonaniu konkurencie medzi nacionálnymi prístupmi.⁹⁷ Táto cesta by okrem toho mohla viesť k vzniku dialógu na viacerých úrovniach, ktorý by slúžil „ako základ k integrácii závažných tém genocídy, [...] do celoeurópskeho identifikačného kontextu bez toho, aby sa pritom museli prispôbiť národno-kolektívnym ústredným líniam“.⁹⁸ Zároveň by mohla napomôcť k zamedzeniu tendencií ignorovať, skrývať, opomínať či externalizovať negatívne prežitky vlastných dejín, ku ktorým dochádzalo ako najprv v západnej Európe, tak po roku 1989 aj v štátoch bývalého východného bloku.

⁹⁵ Ibid., 25.

⁹⁶ Ibid., 23-24.

⁹⁷ Cornelißen, Holec a Pešek, „Politicko-historické vzpomínky“, 21.

⁹⁸ Peter Haslinger, „Od spomienky k identite a späť: k aktuálnej diskusii o vyhnaníach v strednej Európe“, in *Diktatura – válka – vyhnaní: kultury vzpomínání v českém, slovenském a německém prostředí od roku 1945*, eds. Christoph Cornelißen, Roman Holec a Jiří Pešek (Ústí nad Labem: Albis international, 2007), 458.

Rozpad vyše štyridsať rokov trvajúceho geopolitického usporiadania sveta v roku 1989 spôsobil tretiu vlnu celosvetového rozmachu pamäti, ktorý je v súčasnosti najčastejšie označovaný ako „boom pamäti“.⁹⁹ ¹⁰⁰ Nárast záujmu o pamäť a kultúru spomínania prišiel však už v 60. rokoch 20. storočia (v západnom bloku) a okrem pádu železnej opony sa spája s ďalšími dvoma širšími sociálnymi hnutiami: študentskými revoltami 60. rokov a antikolonializmom.¹⁰¹ Posledný menovaný faktor stál za tým, že všetky nevyriešené otázky minulosti, predovšetkým v oblasti strednej a stredovýchodnej Európy sa stali pre jej štáty a ich predstaviteľov v čase boomu pamäti opätovne politicky významnými.¹⁰²

1.2.1 Pamäť holokaustu ako ideový základ Európskej únie

Počiatočným motorom pre vznik zjednotenej Európy, resp. pre európsku integráciu bola predovšetkým druhá svetová vojna a jej následky. Tony Judt v jednom zo svojich známych výrokov stanovil počiatok povojnovej Európy v krematóriách Auschwitzu.¹⁰³ ¹⁰⁴ Zlomový rok 1945 okrem iného priniesol striktný odklon od nacionalizmu a podporil snahu o legitímáciu nového európskeho projektu prostredníctvom vytvorenia „spoločnej koncepcie dejín“.¹⁰⁵ Nasledovalo tak celoeurópske hľadanie správneho, spravodlivého a vyváženého spôsobu zaobchádzania s minulosťou.¹⁰⁶

V akademickej sfére sa pre pokusy o konštrukciu spoločnej európskej pamäti zaužíval výraz europeizácia pamäti, Konrad Jarausch hovorí o „pátraní po zdieľanej európskej pamäti“, ktorého výsledkom by malo byť podnietenie snáh o hlbšie pochopenie

⁹⁹ Cornelißen, „O výskume kultury pamäti“, 23; Peter J. Verovšek, „Expanding Europe through Memory“, 533; Jay Winter, „Notes on the Memory Boom“, in *Memory, Trauma and World Politics*, ed. Duncan Bell (London: Palgrave Macmillan, 2006), 54.

¹⁰⁰ Zatiaľ čo do tohto obdobia bola Európa podľa neho stavaná na zámernej *nepamäti* (angl. *mismemory*), teda na „zabúdaní ako životnom štýle“, od konca studenej vojny sa stretávame s „kompenzačným prebytkom“ pamäti. Tony Judt, *Postwar*, 829.

¹⁰¹ Peter J. Verovšek, „Collective memory, politics, and the influence of the past: the politics of memory as a research paradigm“, *Politics, Groups, and Identities* 4, č. 3 (2016): 529-530, <https://doi.org/10.1080/21565503.2016.1167094> (staženo 28. 7. 2018).

¹⁰² Verovšek, „Collective memory, politics, and the influence“, 530.

¹⁰³ Tony Judt, *Postwar*, 831.

¹⁰⁴ Citát presne znie: „Ak si chceme v nasledujúcich rokoch pamätať, prečo sa zdalo byť tak dôležitým vybudovať určitý typ Európy z krematórií Auschwitzu, pomôcť nám môže len história“. Tony Judt, *Postwar*, 830-831.

¹⁰⁵ Konrad H. Jarausch, „Zeitgeschichte zwischen Nation und Europa. Eine Transnationale Herausforderung“, *Aus Politik und Zeitgeschichte* 54, B39 (2004): 3, <http://www.bpb.de/apuz/28087/zeitgeschichte-zwischen-nation-und-europa?p=all> (staženo 28. 7. 2018).

¹⁰⁶ François, „Geschichtspolitik und Erinnerungskultur in Europa heute“, 557.

európskej dimenzie minulosti a vytvorenie medzinárodnej verejnej pamäti, ktorá by legitimovala „transformáciu Európskej únie do super-štátu“.^{107 108}

Zatiaľ čo Jarausch upozorňuje na „nedostatok kolektívnej pamäti v Európe“ a pojednáva o spoločnej európskej pamäti ako o novom koncepte, ktorý vznikol ako odpoveď na tlak globalizácie či v súvislosti s návrhom Zmluvy o Ústave pre Európu začiatkom 21. storočia¹⁰⁹, Verovšek argumentuje, že pamäť na zdieľané udalosti Európanov ako taká hrala významnú úlohu už pri vzniku tzv. európskeho projektu a ďalej najmä v procese jeho rozširovania o nových členov. Pamäť/spomínanie ako hybnú silu európskej integrácie stavia v podobne nezávislej premennej vedľa takých „tvrdých“ premenných, akými sú materiálne prvky.¹¹⁰

Čo sa týka konkrétnej pamäti holokaustu, tá sa v raných 90. rokoch 20. storočia stala dôležitým predmetom nadnárodnej, resp. kozmopolitnej európskej pamäti, a zároveň aj „základným kameňom novej európskej identity“.¹¹¹ Kucia v súvislosti s týmto javom hovorí o „europeizácii pamäti holokaustu“, ktorej zároveň pripisuje zodpovednosť za dve výzvy voči štátom postkomunistického priestoru: vytvorenie vlastných pamätí holokaustu a pripojenie sa k pamäti európskej (resp. kozmopolitnej).¹¹²

Do akej miery je ale možné a vôbec vhodné hovoriť o jednej spoločnej európskej pamäti (holokaustu)? Predstavuje Európa jednotné spoločenstvo spomínania? Podľa Etienne François je spoločenstvá spomínania schopná vytvoriť len malá skupina európskych štátov.¹¹³ Totiž aj napriek tomu, že koncept *národa* vytváraný od 19. storočia sa po roku 1945 postupne pretavil do akéhosi reliktu a jeho význam je na ústupe, závery kolektívnej štúdie *Geschichtspolitik in Europa seit 1989* preukazujú, že „aj v zjednotenej Európe národy, alebo lepšie povedané národnoštátne organizované spoločnosti, tvoria

¹⁰⁷ Konrad H. Jarausch, „Nightmares or Daydreams? A Postscript on the Europeanisation of Memories“, in *A European Memory?: contested histories and politics of remembrance*, eds. Małgorzata Pakier a Bo Stråth (New York: Berghahn Books, 2010), 310.

¹⁰⁸ Pojem europeizácia je vo všeobecnosti definovateľný ako „rast európskeho zriadenia a identity cez a ponad národné zriadenia a identity na kontinente v procese budovania Európskej únie“, a teda analogicky je možné europeizáciu pamäti holokaustu chápať ako „proces konštrukcie európskej pamäti perzekúcie a zavraždenia Židov počas druhej svetovej vojny cez a ponad národné spomienky na túto udalosť“. Kucia, „The Europeanization of Holocaust Memory“, 98. Zatiaľ čo mnohí autori označujú europeizáciu za akýsi proces vytvárania „autoritatívnych európskych pravidiel“, iní ju považujú za proces, ktorým sa „politické, ekonomické a sociálne dynamiky Európskej únie stávajú súčasťou domácich diskurzov, identít, politických štruktúr a verejnej politiky“, pričom druhý menovaný príklad je podľa Alpan vhodnejší na vysvetlenie europeizácie v strednej Európe. Alpan, „Intellectual and Political 'Europe'“, 145.

¹⁰⁹ Jarausch, „Zeitgeschichte zwischen Nation und Europa“, 315-316.

¹¹⁰ Peter J. Verovšek, „Expanding Europe thorough Memory“, 533-534.

¹¹¹ Kucia, „The Europeanization of Holocaust Memory“, 98.

¹¹² Ibid., 99.

¹¹³ François, „Geschichtspolitik und Erinnerungskultur in Europa heute“, 544.

primárny a rozhodujúci rámec, v ktorom sú spomienkovo-historické debaty vedené“.¹¹⁴ Každý z európskych štátov má nielen špecifickú politickú a historickú kultúru, okrem toho je mu prirodzenou snaha zaoberať sa (aspoň spočiatku) vlastnými národnými dejinami.¹¹⁵ V podobnom duchu argumentuje aj Verovšek, podľa ktorého sa otázky týkajúce sa minulosti, „často spájané s etnicitou, identitou, a nacionalizmom“, dostali do politickej pozornosti po páde železnej opony a kolektivistického systému usporiadania spoločností na jej východe. Takáto spoločne zdieľaná minulosť je nezanedbateľnou, resp. nevyhnutnou podmienkou pre „akúkoľvek formu národnosti“¹¹⁶; jednotlivé obrazy minulosti sa prostredníctvom tzv. agentov pamäti (angl. *agents of memory*) podieľajú na budovaní identity.¹¹⁷ Podobne i Lagrou považuje za najvýznamnejšiu prekážku pre vytvorenie spoločného európskeho konceptu, resp. návodu na popisovanie skúseností s minulosťou, či pre vznik spoločného miesta alebo ochoty k diskusii niečo, čo nazýva „axióm národnej singularity“. Na príkladoch dejepisectva európskych štátov je ale vidieť, že táto singularita nie je výlučná a univerzálne platná: okrem množstva národnej historiografie zaznamenávajúcej bolestné skúsenosti existujú aj historiografie, ktoré vychádzajú z myšlienky spoločného osudu Európy. Takáto „schizofrénia“ európskeho dejepisectva a neschopnosť nájdania a prijatia spoločných európskych symbolov je aj politickým problémom.¹¹⁸

Štáty postkomunistického priestoru sú ideálnymi prípadmi potvrdzujúcimi spomínanú individuálnu (národnú) výnimočnosť, predovšetkým vo vzťahu k západnej Európe, ale aj vo vzájomnom vzťahu medzi sebou. Východnú Európu je možné definovať nielen na základe éry komunizmu, transformácie a europeizácie, ale vo výraznej miere aj skrz holokaust.^{119 120} A aj rozdielne skúsenosti štátov z celej Európy práve s holokaustom dokazujú špecifickosť jednotlivých nezávislých premenných, ktoré na formu spomínania a politiku pamäti v každej krajine majú nemalý, a najmä odlišný vplyv. Medzi takéto

¹¹⁴ Ibid., 542.

¹¹⁵ Ibid., 543.

¹¹⁶ Verovšek, „The Politics of Memory“, 2-3.

¹¹⁷ Borodziej, „Geschichtspolitik und 'Konkurrenz der Opfer'“, 159.

¹¹⁸ Pieter Lagrou, „Europa als Ort gemeinsamer Erinnerungen?“, 299.

¹¹⁹ Kucia, „The Europeanization of Holocaust Memory“, 100.

¹²⁰ Pri používaní označenia *východná Európa* mám na mysli priestor bývalého východného bloku, teda skupinu všetkých štátov na východ od železnej opony. Ako už vyplývalo z predošlého odseku, práca s konceptom východnej Európy ako jednotným celkom či zjednoteným regiónom nie je presná a vo veľkej miere je problematická, pretože daný región jednotný nie je minimálne z pohľadu existencie dvoch štruktúrálne a vývojovo rozdielnych regionálnych entít, stredoeurópskej a východoeurópskej. Prvá uvedená entita (menovite Česká republika, Maďarsko a Poľsko) je podľa Alpan zároveň, aj na základe zdieľania procesov renesancie, reformácie či osvietenstva so západnou civilizáciou, skôr „východnou zónou západu, než západným okrajom východu“. Alpan, „Intellectual and Political 'Europe'“, 147.

premenné patria napríklad anektovanie, okupácia či spolupráca štátu s nacistickým Nemeckom, koncentračné a vyhladzovacie tábory, či rola prenasledovaných i príslušníkov väčšinovej spoločnosti (v podobe svedkov, pasívnych prihliadajúcich, kolaborantov, [spolu]páchateľov, či odporcov a záchrancov). Kucia ich dokonca označuje sa jedny z hlavných znakov „východoeurópskosti“, ktoré boli a stále sú príčinou ťažkostí s konštruovaním/budovaním pamäti holokaustu v štátoch tohto regiónu. Na ich území boli spomínané premenné totiž zastúpené najsilnejšie, najčastejšie, a zanechali po sebe najviac dôsledkov.¹²¹

V súvislosti s vyššie menovaným došlo k spomínanej univerzalizácii holokaustu ako všeobecne prijímaného modelu pre výklad a hodnotenie moderných dejín. Chápanie holokaustu ako paradigmy sa vyznačuje tromi charakteristikami: vzájomným konfrontačným postavením obetí a páchatel'ov, privilegovaným vyzdvihovaním obetí ako jednotlivcov či ako skupín¹²², a svojimi následkami, medzi ktoré okrem materiálnych nárokov na odškodnenie obetí patrí práve povinnosť spomínania na tento úsek dejín na štátnej, politickej, občianskej, spoločenskej, etickej, a pedagogickej úrovni.¹²³

Vo vyššie rozoberanej otázke Európy ako jednotného spoločenstva spomínania prichádza François nakoniec k záveru, že hoci sa historicko-politické diskusie odohrávajú väčšinou v národnom rámci, skôr či neskôr sa začlenia do európskych a medzinárodných súvislostí, ktoré sa po roku 1989 stali značne významnými a vplyvnými. Deje sa tak po prvé na základe vonkajších podnetov prenikajúcich do národnej debaty, po druhé prostredníctvom stále sa zvyšujúceho záujmu európskej a medzinárodnej verejnosti o otázku kolektívnej pamäti minulosti, a zároveň prostredníctvom preberania a včleňovania modelov, tém a príkladov zaobchádzania s minulosťou od iných štátov do vnútroštátnej diskusie. S druhým bodom súvisí aj previazanosť vlastných dejín s dejinami susedných

¹²¹ Kucia, „The Europeanization of Holocaust Memory“, 100.

¹²² V súvislosti s rovinou obetí a ich privilegovania je potrebné upozorniť na fenomén „súťaživosti obetí“, ktorý podľa Włodzimierza Borodzieja dosiahol začiatkom 21. storočia najväčšej intenzity. Primárne sa jedná o premenu množiny tých, ktorí sa „smú“ označovať za obeť. Táto premena sa odvíjala od zmeny vplyvu aktérov a okolností, ktoré množinu obetí definovali, a to z pôvodne dominantných historikov na vnútro- a zahraničnopolitické dôvody a účinnosť médií. V dôsledku súťaživosti jednotlivých obetí (ktoré sa po roku 1989 rozrástli o obeť stalinizmu, resp. socializmu) došlo k zmene snáh spoločností o poučenie sa z minulosti, prevenciu násilia a boj za lepšiu budúcnosť len k akejsi „terapii obeťami“, teda k smúteniu nad obeťami horších minulých časov. Borodziej, „Geschichtspolitik und 'Konkurrenz der Opfer'“, 160-161. Tony Judt okrem toho hovorí o obracaní pozornosti od páchatel'ov výlučne k obetiam – a o jeho nástrahách. S odkazom na posledného (v dobe vydania knihy) žijúceho veliteľa povstania vo Varšavskom gete Mareka Edelmana a na vymieranie posledných očitých svedkov udalosti druhej svetovej vojny Judt pripomenul, že rozširovanie „kultu pripomínania“ je nebezpečné už len z toho dôvodu, že utrpenia a obetí neprávosti je obrovské množstvo; nikdy nebude možné postaviť pamätník každej z nich. Tony Judt, *Postwar*, 829.

¹²³ François, „Geschichtspolitik und Erinnerungskultur in Europa heute“, 545.

štátov, ktorá je bola v najčastejších prípadoch spôsobená presúvaním hraníc či obyvateľstva medzi štátmi.¹²⁴

Keď ponímame Európu ako spoločenstvo pamäti/spomínania, môžeme ju definovať nielen na základe konfliktov medzi jej jednotlivými členmi, ale aj skrz solidárnosť a prepojenosť. Koncept spoločenstva, jeho charakteristiky a zásady sa pritom premieňali v čase. Pôvodná presila západoeurópskych štátov, ktoré boli dlhé obdobie držiteľmi a šíriteľmi „správneho“ výkladu dejín a spôsobu zaobchádzania s minulosťou, bola postupne narúšaná štátmi postkomunistického priestoru. Pre (staro)nové demokracie, ktoré vznikli na troskách východného bloku, bol jedným z hlavných predpokladov pre opätovné začlenenie do Európy a vstup do Európskej únie prevzatie západnej paradigmy holokaustu, do čoho okrem iného spadalo vytvorenie múzeí a miest pamäti holokaustu, či uznanie spoluviny na prenasledovaní židovského obyvateľstva.¹²⁵

François zároveň upozorňuje, že vo vyššie uvedenom prípade je nesprávne hovoriť o akomsi vynútenom „pozápadňovaní“ východoeurópskych štátov – do procesu vývoja spomienkového spoločenstva sa aktívne zapájali aj mnohé skupiny a jednotlivci týchto štátov. Okrem toho sa postupne pričínili o narušenie zažitého obrazu holokaustu ako paradigmy pre spoločnú politiku pamäti. Výsledkom východoeurópskej transformácie sprevádzanej masívnym diškurzom a snahami o vyrovnanie sa s v tomto prípade aktuálnejšou komunistickou minulosťou došlo totiž k prehodnocovaniu otázok dejinnej jedinečnosti a neporovnateľnosti holokaustu, či národa ako výslovne neaktuálneho konceptu.¹²⁶

1.3 Politika pamäti – využívanie pamäti v politických prejavoch

Z ohľadom na tvrdenia viacerých autorov je možné uviesť, že jedným z praktických cieľov verejných činiteľov a predstaviteľov štátov pri využívaní minulosti vo svojich prejavoch je snaha vyvolať podporu vlastnej domácej a zahraničnej politiky.¹²⁷ Historik Christoph Cornelißen používa pre „aspekt funkcionálneho využívania minulosti pre potreby súčasnosti“ širší termín, ktorý bol v práci už viackrát spomenutý, a síce „kultúra pamäti“.¹²⁸ Od tohto termínu sú potom odvodené ďalšie slovné spojenia, a to politika

¹²⁴ François, „Geschichtspolitik und Erinnerungskultur in Europa heute“, 551-553.

¹²⁵ Ibid., 555-556.

¹²⁶ Ibid., 556.

¹²⁷ Lebow, „The Memory of Politics in Postwar Europe“, 6; Verovšek, „The Politics of Memory“, 1; Kalenda a Karger, „Political memory and symbolic boundaries“, 44.

¹²⁸ Cornelißen, „O výskume kultúry pamäti“, 31.

pamäti, politika minulosti, či politika dejín (angl. *politics of memory*, nem. *Geschichtspolitik*).

Podľa Hansa Günera Hockerts je kultúra pamäti voľným pojmom pre oblasť využívania histórie vo verejnom priestore, pričom toto využívanie nemusí byť, resp. nie je vedecké, a prebieha na základe rôznorodých účelov a za využitia rozličných prostriedkov.¹²⁹ V Hockertsovej definícii sa odráža premena úlohy historikov v spoločnosti, ktorých v pôvodne častých verejných vystúpeniach postupne nahradili (iní) vedci, ako politológovia či ekonómovia, a ktorých odborným publikáciám začali na knižnom trhu konkurovať nevedecké diela literatúry faktu, publicistiky, či pamätníkov a preživších vyhladzovacích politík. Záujem o históriu sa rozšíril z akademickej sféry na širšie vrstvy spoločnosti, a podľa francúzskeho historika Benjamina Storu v súčasnosti poskytuje vhodné prostredie pre politický boj.¹³⁰

Politika pamäti sa síce vzťahuje k minulosti, resp. je v minulosti zakorenená, jej požadovaný účinok je motivovaný súčasným politickým rozhodovaním a dôsledkom kladenia dôležitých otázok o súčasnosti a budúcnosti minulosť presahuje.^{131 132} V priamej nadväznosti chápem pamäť ako interpretáciu zažitej skúsenosti, ako inštrumentalizáciu skúsenosti prostredníctvom politického použitia minulosti.¹³³ Emler v tejto súvislosti hovorí dokonca o vzniku nie jednej, ale viacerých politík pamäti (autor použil výraz *politiky minulosti*), čo len hlbšie odzrkadľuje praktiky používania obrazu minulosti politikmi vo svoj vlastný prospech. K tomu ich okrem iného motivuje aj kríza identity spoločnosti¹³⁴ – pamäť s identitou sú silno previazané, „pamäť slúži ako dočasná konštrukcia identity“, ktorá ale musí byť uznaná treťou stranou.¹³⁵ A takéto uznanie môže nastať práve v dôsledku práce politických reprezentantov s pamäťou a (častokrát vymyslenou) prezentáciou vecí minulých.

Práca s minulosťou, výber konkrétnych minulých udalostí a spôsobu ich pripomínania legitimujú a objasňujú politické usporiadanie súčasnosti. Katharine Hodgkin a Susannah Radstone v tejto súvislosti hovoria dokonca o „vyzývaní“, „napadnutí“ či

129 Hans Günter Hockerts, „Zugänge zur Zeitgeschichte. Primärerfahrung, Erinnerungskultur, Geschichtswissenschaft“, in *Verletztes Gedächtnis. Erinnerungskultur und Zeitgeschichte im Konflikt*, eds. Konrad H. Jarausch a Martin Sabrow (Frankfurt am Main, 2002), 41.

130 Emler, „Politika, historie, paměť“, 15-16.

131 Verovšek, „Collective memory, politics, and the influence“, 530.

132 S ohľadom na oblasť skúmania a frekvencovanosť jeho výskytu v odborných publikáciách využívam v práci najčastejšie termín politika pamäti.

133 Emler, „Politika, historie, paměť“, 22.

134 Ibid., 141.

135 Closa, „Dealing With the Past“, 6.

„súperení“ s minulosťou, ktoré so sebou prináša „otázky o súčasnosti a o tom, čo minulosť pre súčasnosť znamená“. Ich „porozumenie minulosti má strategické, politické a etické dôsledky. Súperenie o význam minulosti je tiež súperením o význam súčasnosti a o spôsob ako posunúť minulosť dopredu“.¹³⁶ Na druhej strane je ale pravdou, že metodologické ťažkosti a nejasnosti, a fragmentácia výskumu pamäti presné zdôvodnenie a určenie rozsahu dopadu minulosti na súčasnosť značne problematizujú.¹³⁷

Prostredníctvom zaobchádzania s minulosťou a diskusií o adekvátnych formách spomínania vo verejnom priestore dochádza k formovaniu a prejavovaniu politickej kultúry a politickej identity jednotlivých spoločností a sprostredkovaniu spolunáležitosti. Z tohto dôvodu je „historické spomínanie vždy aj politickým aktom“, ktorý patrí medzi hlavné prejavy politického konania. A výsledkom tohto konania je tvorba určitých „reprezentácií sociálneho sveta“, ich následné presadenie, a spätné ovplyvnenie sociálneho sveta prostredníctvom týchto reprezentácií.¹³⁸

S vyššie uvedeným súvisí aj záver Fogu a Kansteinera k publikácii *The Politics of Memory in Postwar Europe*. Podľa nich dochádza k vzájomnému ovplyvňovaniu politiky pamäti a „špecifickej poetiky histórie“, pričom práve intenzita tohto vplyvu môže byť jednou z najvýznamnejších premenných vo vývoji a premene kolektívnej pamäti spoločností.¹³⁹ Na základe toho je možné usúdiť, že tvorcovia politiky pamäti majú prostredníctvom práce s pamäťou, skrz výber subjektov, spôsobu, miesta a času pripomínania minulých udalostí, a teda využívania minulosti veľký vplyv na tvorbu identity spoločnosti. Analogicky preto ten, kto dokáže pracovať s pamäťou a využívať ju, teda istým spôsobom pamäť kontroluje, je držiteľom moci.¹⁴⁰

Vyššie spomínanou „poetikou“ histórie sa zaoberajú predovšetkým sociálne a kultúrne prístupy k pamäti, ktoré sa zároveň tejto oblasti venujú podstatne dlhšie ako politické vedy. Z pohľadu týchto prístupov dochádza ku konfrontácii „poetiky“ a politického.¹⁴¹ Deje sa tak z dôvodu, že tvorcovia politiky pamäti sa pohybujú v určitom politickom a kultúrnom prostredí, ktoré na nich, často nečakane a nepredvídateľne, vplýva.¹⁴² Popri snahe užšie definovať politickú pamäť však Peter Verovšek upozorňuje,

¹³⁶ Hodgkin a Radstone, „Introduction. Contested pasts“, 1.

¹³⁷ Verovšek, „The Politics of Memory“, 12.

¹³⁸ Wolfrum, „Der Geschichtspolitik auf der Spur“, 38-39.

¹³⁹ Fogu a Kansteiner, „The Politics of Memory and the Poetics of History“, 284.

¹⁴⁰ Herbert Hirsch, *Genocide and the Politics of Memory: Studying Death to Preserve Life* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1995), 23.

¹⁴¹ Verovšek, „The Politics of Memory“, 6.

¹⁴² Lebow, „The Memory of Politics in Postwar Europe“, 26.

že do sféry politickej pamäti nie je možné zaradiť všetky prípady, ktoré mali v minulosti alebo budú mať v budúcnosti nejaký vplyv na politiku, pretože zachytiť, popísať a analyzovať všetku možnú interakciu pamäti s politickými faktormi je nemožnou úlohou. Vhodným predmetom výskumu sú podľa neho politické elity, strany a vládne inštitúcie. Jednoducho povedané spadajú do politiky pamäti názory na minulosť vyjadrené „jasnými politickými aktérmi v nepopierateľne politických kontextoch“.¹⁴³

Nielen intuitívne, ale i z už uvedeného vyplýva, že práve osoby politikov (vedľa iných politických inštitúcií) zohrávajú v utváraní politickej pamäti štátu najvýznamnejšiu úlohu. V nasledujúcich podkapitolách preto upriamim pozornosť na význam a úlohu politických reprezentantov štátov v procese utvárania pamäti, v kultúre pamäti v spoločnostiach, resp. na význam politického diškurzu v tomto procese. Konkrétne sa zameriavam na rolu prezidenta, ktorú predstavujem v špecifickom priestore strednej Európy a v sfére povinností, právomocí a ústavných zvyklostí v rámci politického systému Českej republiky a Poľska. Analýze prezidentského úradu a zdôvodneniu výberu práve postavy prezidenta ako subjekt analýzy predchádza predstavenie metódy politickej diskurzívnej analýzy.

1.4 Politický diškurz, jeho aktéri a analýza

Podľa politologičky Doris Graber môžeme hovoriť o politickom diškurze v prípade, kedy „politickí aktéri vo vláde a mimo nej komunikujú o politických záležitostiach a pre politické účely“.¹⁴⁴ Aj v prípade takýchto, na prvý pohľad uchopiteľných a jednoduchých definícií, je potrebné mať neustále na zreteli, že v mnohých z nich sú „takmer všetky diškurzy považované za politické, z čoho sa dá vyvodiť, že všetky analýzy diškurzu sú potenciálne politické, a preto v určitej rovine sú všetky diskurzívne analýzy politickým diškurzom“.¹⁴⁵ Z tohto dôvodu je potrebné politický diškurz špecificky vymedziť.¹⁴⁶

Keď politický diškurz chápeme ako formu politickej činnosti a „pevné podložie politického procesu“¹⁴⁷ je vhodné a najjednoduchšie definovať ho prostredníctvom

¹⁴³ Verovšek, „The Politics of Memory“, 22.

¹⁴⁴ Doris A. Graber, „Political languages“, in *Handbook of Political Communication*, ed. Dan D. Nimmo a Keith R. Sanders (Beverly Hills: Sage, 1981), 196.

¹⁴⁵ Wilson, „Political Discourse“, 398.

¹⁴⁶ Som si vedomá toho, že medzi rozličnými druhmi diškurzov (akademický, politický, mediálny, každodenný) neexistujú úplne jasné a nepriepustné hranice – navzájom sa prelínajú, interagujú a ovplyvňujú. Małgorzata Pakier a Bo Stråth, „A European Memory?“, in *A European Memory?: contested histories and politics of remembrance*, eds. Małgorzata Pakier a Bo Stråth (New York: Berghahn Books, 2010), 4.

¹⁴⁷ Dijk, „What is Political Discourse Analysis?“, 20.

vymedzenia jeho autorov. Medzi nich patria profesionálni politici alebo politické inštitúcie, teda prezidenti, premiéri a ďalší členovia parlamentu, vlády a politických strán činní ako na lokálnej, tak aj na národnej a medzinárodnej úrovni. Hoci sú menovaní autormi politického diskurzu, nie sú jeho jedinými aktérmi a účastníkmi; medzi ďalších účastníkov v doméne politiky patria i jej „*prijemcovia*, [...] verejnosť, občania, masy“.¹⁴⁸ Konkrétne sa jedná napríklad o voličov, demonštrantov, disidentov, či členov nátlakových skupín, ktorí majú príležitosť sa v určitej miere do politických procesov a aktivít zapájať.¹⁴⁹ Týmto sa však definícia vracia späť ku svojej širokej forme, ktorá medzi aktérov politického diskurzu zahŕňa všetkých účastníkov politických procesov, a z tohto dôvodu sa zameriavam špecificky na v prvom rade menovaných *autorov* politického diskurzu.

Ďalšou možnosťou pre vymedzenie predmetu skúmania politického diskurzu je zameranie sa na „povahu aktivít alebo praktík dosiahnutých politickými textom a rečou“; teda rôzne formy písaného textu a hovoreného slova používané autormi politického diskurzu v politických procesoch ako vládnutie, zákonodarstvo, voľby, by mali mať „politické funkcie a implikácie“.¹⁵⁰ Ďalším kritériom pre definovanie politického diskurzu je jeho zasadenie do kontextu prostredia, aktuálnych príležitostí, funkcií, cieľov, či jeho politických alebo právnych dopadov. Politický diskurz totiž nie je možné analyzovať výhradne prostredníctvom použitia lingvistických diskurzívnych prostriedkov. Naopak je nutné vykonať „systematickú kontextovú definíciu s ohľadom na relevantné systémy, organizácie, aktérov“, usporiadanie pomerov a stav poznania v spoločnosti, v ktorej politický diskurz vzniká.¹⁵¹ Wilson ponúka definíciu, ktorá kontext s aktérmi diskurzu spája: politický diskurz tvoria „formálne/neformálne politické kontexty a politickí aktéri, [...] politici, politické inštitúcie, vlády, politické médiá, a politická podpora konajúca v politickom prostredí za účelom dosiahnutia politických cieľov“.¹⁵²

Na príklade prostredia parlamentu Dijk uvádza ďalšie, z veľkej miery technické podmienky, na základe ktorých je možné definovať diskurz ako politický: je funkčný v rámci parlamentnej diskusie v zmysle prínosu k aktuálne diskutovanej téme, je prednesený nahlas, určený danému konkrétnemu zhromaždeniu, zaznamenaný, opravený,

¹⁴⁸ Ibid., 12-13.

¹⁴⁹ Sidney Verba, Kay Lehman Scholzman, Henry E. Brady a Norman H. Nie, „Citizen Activity: Who Participates: What Do They Say“, *American Political Science Review* 87, č.2 (1993): 305.

¹⁵⁰ Dijk, „What is Political Discourse Analysis?“, 14.

¹⁵¹ Ibid., 19.

¹⁵² Wilson, „Political Discourse“, 398.

a buď publikovaný alebo iným spôsobom sprístupnený verejnosti.¹⁵³ Najdôležitejším predpokladom však ostáva úloha politického diškurzu ako konštitutívnej časti politického procesu, konkrétne zákonodarstva, vládnutia, vlastnej propagácie či volebných kampaní. Inými slovami, keď sa vrátim k úvodu tejto podkapitoly, politický diškurz zastáva „priamu funkčnú úlohu ako forma politického jednanja v politickom procese“.¹⁵⁴

V neposlednom rade je pri definovaní, resp. určení toho, čo považovať za politický diškurz dôležitá osoba konkrétneho výskumníka. Už samotný text, ktorý bol zvolený pre politickú diskurzívnu analýzu sa v procese výberu stal špecificky politickým.¹⁵⁵

V súvislosti s politickým jazykom nie je možné opomenúť manipuláciu, ktorá je často jeho súčasťou. Viac ako samotná manipulácia je pritom problematický jej cieľ, ktorým je snaha politikov zakrývať negatívne aspekty skutočnosti pred obyvateľstvom.¹⁵⁶ Často používanou metódou je v tomto ohľade tzv. metóda vetnej redukcie (angl. *method of propositional reduction*), ktorá, stručne povedané, napomáha k „zjednodušovaniu sveta“. Medzi jej prejavy patrí predovšetkým také správanie politických aktérov, kedy sa zbavujú vlastnej zodpovednosti za určitý druh problému prostredníctvom odkazovania na chyby a presúvania viny na svojich predchodcov a ich politické stratégie a výkon moci.¹⁵⁷

Fenoménu manipulácie reči je dôležitým prvkom politickej diskurzívnej analýzy (angl. *political discourse analysis*, ďalej aj PDA). Jedným z jej kľúčových cieľov je vyhľadávanie miest výskytu a spôsobov manipulácie jazyka politickými predstaviteľmi. Tu je potrebné pripomenúť úlohu jazyka, ktorý teda býva využívaný, resp. zneužívaný na sformovanie určitej politickej správy pre dosiahnutie „špecifického politického efektu“.¹⁵⁸

Význam politickej diskurzívnej analýzy vo všeobecnosti spočíva v podľa mienky Dijka triviálnej skutočnosti, že množstvo spôsobov výkonu politiky a politickej činnosti často zahŕňa zaobranie sa diskurzívnymi praktikami a postupmi, pretože „mnohé, ak nie väčšina politických činov a udalostí pozostávajú z textu a reči.“ PDA nám pomáha lepšie porozumieť týmto udalostiam a získať hlbšiu, „bohatšiu“ predstavu o priebehu politických procesov.¹⁵⁹

¹⁵³ Dijk, „What is Political Discourse Analysis?“, 20-21.

¹⁵⁴ Ibid., 23.

¹⁵⁵ Wilson, „Political Discourse“, 411.

¹⁵⁶ Ibid., 410.

¹⁵⁷ Christina Schäffner a Peter Porsch, „Meeting the Challenge on the Path to Democracy: Discursive Strategies in Government Declarations in Germany and the Former GDR“, *Discourse Society* 4, č. 1 (1993): 43, <http://journals.sagepub.com.ezproxy.is.cuni.cz/doi/pdf/10.1177/0957926593004001003> (staženo 27. 7. 2018).

¹⁵⁸ Wilson, „Political Discourse“, 410.

¹⁵⁹ Dijk, „What is Political Discourse Analysis?“, 37-38.

Z krátkodobého, ale aj z dlhodobého hľadiska je potrebný systematický popis a analýza politických činov, udalostí a procesov, znalosť ich organizácie, štruktúry, fungovania, či možného vplyvu na verejnosť. K tomu vo veľkej miere prispieva PDA, ktorá poskytuje „priamy náhľad do diskurzívnych politických praktík“¹⁶⁰, akými sú napríklad spomínané parlamentné debaty, zasadania vlády, rozhovory v médiách, prejavy na verejnosti, hlasy opozičných strán a organizácií, alebo zákonodarná činnosť. V neposlednom rade prináša analýza politického diškurzu spoľahlivé poznatky o rysoch politického kontextu, konkrétne o skupinových záujmoch, mocenských vzťahoch, či napríklad o prejavoch rasizmu, ktoré môžu byť častokrát „považované za samozrejmé, skryté, popierané alebo inak neexplicitne známe či formulované“.¹⁶¹

Politická diskurzívna analýza teda na jednej strane napomáha k porozumeniu politických diskurzívnych praktík ako takých, na druhej strane však okrem toho skúma vlastnosti a rysy sociálneho a politického kontextu tvorcov politického diškurzu a prípadných jeho dopadov na verejnosť, či pokusov o jeho využívanie či manipuláciu.¹⁶² Diskurzívnu analýzu Dijk konečne označuje za formu politickej analýzy, čo vysvetľuje tvrdením, „kto kontroluje verejný diškurz, aspoň sčasti kontroluje verejnú myseľ.“ Miera kontroly politickej, ekonomickej a sociálnej moci politických aktérov je totiž postavená nielen na miere kontroly materiálnych zdrojov, ale i na miere kontroly tzv. symbolických zdrojov, medzi ktoré patrí vzdelávanie, vedenie a kontrola verejného diškurzu.¹⁶³

Podľa trojice autorov kapitoly *Politicko-historické vzpomínky ve střední a středovýchodní Evropě od roku 1945* mal pre tvorbu kolektívnej pamäti v „ľudových demokraciách“ po druhej svetovej vojne v tomto priestore zásadný význam oficiálny politický diškurz.¹⁶⁴ Platí to aj pre demokraticky sa transformujúce spoločnosti bývalého východného bloku po roku 1989?

1.5 Individuálna úroveň analýzy politického diškurzu – úrad a osoba prezidenta

Peter Verovšek označil individuálnu úroveň skúmania vo svojom konceptuálnom článku o politike pamäti za „stavebný kameň pre vykonávanie výskumu na akejkolvek

¹⁶⁰ Ibid., 41.

¹⁶¹ Ibid., 41.

¹⁶² Ibid., 41.

¹⁶³ Ibid., 44.

¹⁶⁴ Cornelißen, Holec a Pešek, „Politicko-historické vzpomínky“, 16.

vyššej úrovni analýzy“. Kľúčovým prínosom analýzy na takejto úrovni je potom podľa neho možnosť, na základe skúmania memoárov či iných interných dokumentov, dospieť k odhaleniu spôsobov, akými sa pamäť či spomienky dostávajú k politikom, akými ich politici využívajú, a zároveň ako sa menia v čase.¹⁶⁵

Ako už bolo spomenuté vyššie, jednotliví politickí aktéri sú nositeľmi politickej pamäti, využívaním ktorej sa snažia udržiavať určitý vplyv na rozličné politické skupiny v štáte, podieľať sa na vytváraní ich politickej identity, a zároveň skrze ňu podporovať, propagovať či legitimovať (vlastné) politické stratégie a ciele. K prenosu politickej pamäti navonok, resp. k vyjadreniu takýchto zámerov slúži slovo, teda politická pamäť sa prejavuje v politickom diskurze. Ako trefne vo svojej dizertačnej práci uvádza David Emler, „minulosť je tradične jedným z najdôležitejších inšpiračných prameňov politických prejavov“, ktorý môže byť zdrojom množstva argumentov pre podporu politických zámerov.¹⁶⁶ Tento výrok zároveň predostiera, že vo svojej diplomovej práci som koncept politického diskurzu vedome špecifikovala na oblasť politických prejavov.

V práci vychádzam z predpokladu, že „kľúčovými politickými postavami v Českej republike“¹⁶⁷, ale aj v Poľsku sú prezidenti, a že „vysoká politika“, teda vyjadrenia kľúčových politikov majú pre spoločnosť rozhodujúci význam.¹⁶⁸ Tento význam spočíva práve v ich možnosti a často i ochote používať (politickú) pamäť – z pohľadu tejto práce predovšetkým – na presadzovanie určitých politických cieľov a stratégií. Podľa Kalendu a Kargerera sú kľúčovými politickými stratégiami nacionalizmus a internacionalizmus. Keď sa ponechá stranou obšírnosť a mnohoznačnosť týchto pojmov, je možné akceptovať tvrdenie, že práve prezidenti ako jedni z nositeľov politickej pamäti „mobilizujú účastníkov pre špecifický druh medzinárodnej politiky na jednej strane, a vytvárajú symbolické hranice národnej komunity na strane druhej“.¹⁶⁹¹⁷⁰ Táto práca okrem iného

¹⁶⁵ Verovšek, „The Politics of Memory“, 25.

¹⁶⁶ Emler, „Politika, historie, paměť“, 119.

¹⁶⁷ Kalenda a Karger, „Political memory and symbolic boundaries“, 44.

¹⁶⁸ Jan-Werner Müller, „Introduction: the power of memory, the memory of power and the power over memory“, in *Memory and Power in Post-War Europe: Studies in the Presence of the Past*, ed. Jan-Werner Müller (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 22.

¹⁶⁹ Kalenda a Karger, „Political memory and symbolic boundaries“, 44.

¹⁷⁰ Kalenda a Karger aplikujú koncept symbolických hraníc na prezidentské prejavy Václava Havla a Václava Klause týkajúce sa prvej svetovej vojny. Vychádzajú z diel sociologičky Michéle Lamont definujú symbolické hranice ako „konceptuálne rozdiely vytvárané sociálnymi účastníkmi za účelom kategorizácie objektov, ľudí, činností, a nakoniec i času a priestoru“. Kalenda a Karger, „Political memory and symbolic boundaries“, 45. Význam analýzy dvojice autorov spočíva pre predloženú prácu v tom, že za pomoci skúmania diskurzu českých prezidentov došli k záveru, že obaja určitým spôsobom využívali pamäť/pripomínanie významných historických udalostí v ČR na aktiváciu (Klaus) alebo deaktiváciu (Havel) symbolických hraníc v spoločnosti, prostredníctvom čoho dosiahli „legitimáciu svojho postavenia

ukáže, že medzi dvoma menovanými stratégiami nie je možné vytýčiť jasné (a už vôbec nie pevné) hranice. Prezidenti totiž často prehovárajú k spoločnosti vnútri štátu s cieľom komunikovať určitú politiku navonok, k medzinárodnému spoločenstvu, a vice versa. Prepojenie národnej sféry so sférou medzinárodnou je, obzvlášť od druhej polovice 20. storočia, dôležité pre mierové usporiadanie medzinárodných vzťahov, ktorého stelesnením sa po druhej svetovej vojne stala Európska únia.

Hoci prezident Českej republiky a Poľska nie je z ústavného hľadiska politickým aktérom s rozsiahlymi právomocami, medzi teoretickým popisom a skutočným výkonom prezidentského mandátu je ako v Českej republike, tak aj v Poľsku badateľný určitý nesúlad. Jeho výkonná funkcia je z formálneho hľadiska predovšetkým reprezentatívna, tento fakt sa však spravidla neodráža ako v spôsobe výkonu mandátu historicky a aktuálne, tak aj v zaužívaných ústavných zvyklostiach. V posledných dvoch podkapitolách rozoberiem úrad českého a poľského prezidenta, jeho politickú úlohu a význam v kontexte politického systému daných krajín.

1.5.1 Prezident Českej republiky

Hlavou Českej republiky sa môže stať na dve päťročné volebné obdobia každý jej občan starší ako 40 rokov. Do roku 2013 bol prezident do úradu volený nepriamo, na základe nominácie aspoň desiatich senátorov alebo poslancov.¹⁷¹ Voľba prebiehala pri spoločnom zasadaní oboch komôr parlamentu za pomoci absolútneho väčšinového systému. Aby kandidát zvíťazil v prvom kole, musel získať nadpolovičnú väčšinu hlasov všetkých členov Poslaneckej snemovne (ďalej aj PS alebo PSP ČR) a Senátu zároveň. V prípade neúspechu sa konalo druhé kolo voľby, do ktorého postúpil kandidát s najvyšším počtom hlasov poslancov a kandidát s najvyšším počtom hlasov senátorov. V druhom kole stačil k víťazstvu zisk nadpolovičnej väčšiny hlasov prítomných poslancov a senátorov zároveň. V prípade neúspechu žiadneho z kandidátov v druhom kole sa konalo kolo tretie, a v prípade zlyhania aj v tomto kole boli vypísané nové voľby.

Prezident ČR nie je podľa ústavy z výkonu svojej funkcie nikomu zodpovedný (čl. 54/3) a odvolateľný je len v prípade stíhania z velezrady pred Ústavným súdom na základe žaloby Senátu. K najvýznamnejším právomociam prezidenta patrí právo veta zákonov (s výnimkou ústavných). Ďalšími dôležitými právomocami sú menovanie a odvolávanie

a presadzovanie svojich záujmov“. Ibid., 55.

¹⁷¹ V roku 2013 vstúpila v platnosť priama voľba prezidenta, ktorej z dôvodu časového vymedzenia práce nebudem venovať pozornosť.

predsedu vlády, ostatných členov vlády, a vlády ako celku, zvolávanie zasadania a rozpúšťanie PS, a široká škála menovaní: sudcov Ústavného súdu so súhlasom Senátu, predsedu a podpredsedov Najvyššieho súdu, prezidenta a viceprezidenta Najvyššieho kontrolného úradu na návrh PS, členov Bankovej rady Českej národnej banky. Prezident má právo udeliť amnestiu, resp. nezačať alebo zastaviť trestné konanie, čo ale vyžaduje kontrasignáciu predsedu vlády alebo ním povereného iného člena vlády.

Hlava štátu je jeho najvyšším reprezentantom, čo vyplýva aj z Ústavy ČR, podľa ktorej prezident „zastupuje štát navonok“ (čl. 63, odst. 1a) a „prijíma vedúcich zastupiteľských misií“ (čl. 63, odst. 1d). Okrem reprezentovania štátu je úlohou českého prezidenta garantovať poriadok a moderovať politické spory; prezident nie je nositeľom „samostatného politického programu“.¹⁷² Zjednodušene je možné osobu prezidenta označiť skôr za akéhosi *moderátora*, než ako *hýbateľa* politickej arény.

Ladislav Mrklas označil prezidenta ČR za ústavného činiteľa s „veľmi špecifickým postavením a poslaním“, ktoré „je odvodené jednak z dikcie Ústavy, jednak z historickej tradície“.¹⁷³ Hoci o rozsiahlosti ústavných kompetencií prezidenta ČR hovoria aj iní autori (napr. Vodička a Cabada¹⁷⁴), je potrebné zdôrazniť aj jeho praktický význam a vplyv, ktorý „má axiologický (tj. hodnotový) základ“.¹⁷⁵ Bližšie o tom hovorí ústavný právnik Jan Kysela, ktorý zdôvodňuje „mimoriadne postavenie“ českého prezidenta „celým radom faktorov, z ktorých najvýznamnejšie súvisia s tradičným pohľadom na prezidenta republiky ako na nositeľa autority skôr než moci, stojaceho nad partikulárnymi politickými stranami, resp. čiastkovými záujmami“.¹⁷⁶ Túto tradíciu založil T. G. Masaryk, ktorý však vychádzal už z rakúsko-uhorského monarchického pojatia úradu hlavy štátu. Ďalšími faktormi okrem tradície, ktoré pôsobia na pomerne časté prevyšovanie ústavného postavenia prezidenta postavením faktickým, sú napríklad osobná charizma alebo vzťah k politickým stranám.^{177 178}

¹⁷² Kysela, „Prezident republiky v ústavním systéme ČR, 236-237.

¹⁷³ Ladislav, Mrklas. „Česká republika“, in *Politické a ústavní systémy zemí středovýchodní Evropy*, ed. Michal Kubát (Praha: Eurolex Bohemia, 2004), 99.

¹⁷⁴ Karel Vodička a Ladislav Cabada, *Politický systém České republiky: historie a současnost* (Praha: Portál, 2003), 154.

¹⁷⁵ Kubát, *Současná česká politika*, 61.

¹⁷⁶ Kysela, „Prezident republiky v ústavním systéme ČR“, 235.

¹⁷⁷ Kysela, „Prezident republiky v ústavním systéme ČR“, 235.

¹⁷⁸ Výnimočné postavenie prezidenta ČR zarezonovalo aj v zahraničnej akademickej sfére. Poľský politológ Bankowicz napríklad vidí túto špecifickosť v sile „nie tak politickej, ako skôr morálnej autority“ prezidenta. Marek Bankowicz, *Systemy władzy państwowej Czechosłowacji i Czech? Studium instytucjonalno-polityczne* (Kraków: Wydawnictwo PiT, 1998), 172.

Každý systém, nevynímajúc systém ústavný, je dotváraný vlastnou činnosťou. Na základe tejto činnosti vznikajú korelácie, ktoré v prípade ich dostatočne dlhého trvania podnecujú vznik konvencií, a tie častokrát „môžu získať väčší význam než má samotný ústavný text“ (príkladom môže byť pasivita prezidentov Fínska v porovnaní s rozsiahlosťou ich faktických ústavných kompetencií).¹⁷⁹ V súvislosti s českým prípadom hovorí Kysela o aktívnych a zároveň cieľmi i štýlom odlišných československých a českých prezidentov, ktorí zvykli a stále zvyknú zasahovať napríklad do vecí v pôsobnosti vlády. Prostredníctvom toho poukazuje na výnimočnosť českého prípadu, ktorú označuje ako monokratickú povahu prezidentského úradu: jedinou voľbou jedinej osoby je možné zmeniť celú inštitúciu.¹⁸⁰ Toto špecifikum (nepriamo) poukazuje na rozsah miery, v akom osobnosť a činnosť, resp. spôsob výkonu českých prezidentov vplývajú na výsledné fungovanie úradu, ktoré rozhodne nie je v zhodnej relácii s ústavnými kompetenciami.

Uvedené špecifiká výkonu úradu prezidenta viedli nejudeného odborníka k zamysleniam nad tým, do akej miery je český režim skutočne parlamentný, či je možné a vhodné ho označovať skôr za režim poloprezidentský, alebo sa jeho definícia nachádza niekde uprostred. Kubát však tieto diskusie zaráža zdôraznením faktu, že český prezident „nemá reálnu výkonnú moc.“ Na to, aby mohol prijať výkonné rozhodnutie totiž nestačí politický alebo morálny „vplyv“, ale je nutná reálna politická „moc“.¹⁸¹

1.5.2 Prezident Poľska

Ústavne-inštitucionálny vývoj v Poľsku po páde komunizmu je charakteristický svojou zložitosťou, premenlivosťou a oneskorenosťou, a zároveň je vo veľkej miere ovplyvnený mechanizmom prechodu k demokracii. Riadna poľská ústava bola prijatá až v roku 1997, kedy konečne nahradila dovtedy platnú tzv. Malú ústavu z októbra 1992.¹⁸²

Úrad prezidenta bol v Poľsku obnovený na základe tzv. aprílovej novelizácie Ústavy Poľskej ľudovej republiky (ďalej aj PRL) prijatej 7. apríla 1989. Táto novelizácia zrušila Štátnu radu, kolektívnu hlavu štátu zakotvenú ústavou v roku 1952, a otvorila cestu okrem iného aj pre prvé slobodné voľby do tejto obnovenej jednohlavej inštitúcie. Hlavným znakom textu novely bola jeho hybridnosť; nové prvky parlamentnej demokracie

¹⁷⁹ Kysela, „Prezident republiky v ústavním systéme ČR“, 244.

¹⁸⁰ Ibid., 245.

¹⁸¹ Kubát, *Současná česká politika*, 62.

¹⁸² Pojem Malá ústava označuje ústavný zákon, ktorý vytyčuje základné princípy fungovania mocenských inštitúcií v štáte a vymedzuje vzťahy medzi nimi. Michal Kubát, „Polsko“, 272.

spájal s pôvodnými komunistickými princípmi. Konkrétne prezidentovi volenému nepriamo na šesťročné obdobie pripisoval pomerne a potenciálne široké právomoci.¹⁸³ Tie pramenili zo spôsobu konštrukcie prezidentského úradu, ktorý mal pôvodne slúžiť ako akási „záchranná brzda pre sily starého režimu.“ Pôvodná funkcia takejto poistky (a v nemalej miere aj „monarchická“ osobnosť prvého demokratického prezidenta Lecha Wałęsy a jeho úsilie posilniť pozíciu prezidenta v rámci systému) ovplyvnila povahu prezidentského úradu do tej miery, že poľský politický systém „vlastne dodnes [do roku 2011, pozn. autorky] hľadá ustálenejšiu formu medzi semiprezidencializmom a parlamentarizmom“.¹⁸⁴

Poľský prezident je už od roku 1990 volený priamou voľbou na päť rokov s možnosťou jedného znovuzvolenia. Pasívnym volebným právom do tohto úradu disponuje každý poľský občan starší než 35 rokov, ktorý disponuje aktívnym volebným právom pre voľby do parlamentu (Sejmu). Prezident je volený dvojkolovým absolútne väčšinovým volebným systémom. Pre víťazstvo v prvom kole musí kandidát získať nadpolovičnú väčšinu odovzdaných hlasov. Ak k tomu nedôjde, o 14 dní sa koná druhé kolo, do ktorého postupujú dvaja najúspešnejší kandidáti. V tomto prípade stačí k víťazstvu zisk prostej väčšiny odovzdaných hlasov.

Poľský prezident je hlavou štátu, jeho najvyšším reprezentantom, a garantom kontinuity štátnej autority. Dohliada na dodržiavanie ústavy, stráži suverenitu, bezpečnosť štátu a nenarušiteľnosť jeho hraníc, a reprezentuje štát v zahraničných záležitostiach. Prezident disponuje právomocou zákonodarnej iniciatívy, silného 3/5 suspenzívneho veta voči návrhom zákonov od Sejmu, právomocou vyhlásiť referendum, udeliť milosť, udeliť a odobrať štátne občianstvo, iniciovať jednanie Ústavného súdu, podnietiť začiatok vyšetrovania Najvyšším kontrolným úradom, či zvolať tzv. Kabinetnú radu, ktorá má povahu, avšak nie právomoci vlády. Navrhuje premiéra republiky a menuje vládu, ďalej menuje sudcov, predsedu Najvyššieho súdu a Najvyššieho správneho súdu, a predsedu a podpredsedu Ústavného súdu. U Štátnej rady pre rozhlas a televíziu a Rady finančnej politiky menuje časť ich zloženia. Množstvo uvedených právomocí však hlava štátu vykonáva len na návrh alebo pomocou kontrasignácie iného orgánu. Hoci prezident nie je politicky zodpovedný, je zodpovedný ústavne, čo znamená, že v prípade porušenia Ústavy,

¹⁸³ Kubát, „Polsko“, 271-272.

¹⁸⁴ Mlejnek, „Postavení prezidenta v Polsku“, 183.

zákona, alebo spáchania zločinu ho môže ústavou stanovený počet členov Národného zhromaždenia (tvoreného Sejmom a Senátom) obžalovať.

Malá ústava zaviedla v Poľsku režim blížiaci sa poloprezidencializmu. Tento rys bol posilňovaný predovšetkým za úradu Lecha Wałęsy v rokoch 1990-1995, čo vyplývalo napríklad z jeho výkladu článku 61 ústavy. Tento článok z hlavy IV o vláde znel nasledovne: „Návrh týkajúci sa menovania ministrov zahraničných vecí, národnej obrany a vnútra predloží predseda Rady ministrov až po vypočutí názoru prezidenta“.¹⁸⁵ Podľa prezidenta Wałęsy mu tento nejasne formulovaný článok dával právo troch uvedených ministrov priamo menovať, čo často viedlo k ostrým sporom s vládou, najmä v období postkomunistických vlád: Lech Wałęsa troch vlastných ministrov do vlády koalície dvoch postkomunistických strán (Zväzu demokratickej ľavice, SLD, a Poľskej ľudovej strany, PSL) skutočne presadil.¹⁸⁶

Hoci sa dodnes stále občas objavujú hlasy, ktoré na základe priamej voľby prezidenta a jeho vplyvu na zloženie vlády hovoria o prezidentskej forme vlády, v skutočnosti je úloha hlavy štátu v poľskom ústavnom systéme ukotvená tak, aby nedisponovala reálnymi právomocami na realizáciu výkonnej moci. Wróblewska upozorňuje, že práve riadna Ústava z roku 1997 hlavu štátu oslabil a ukotvila jej postavenie arbitra v politickom systéme.¹⁸⁷ Poľský prezident nemá, na rozdiel od toho českého, ani právo menovať tzv. úradnícku/prezidentskú vládu, a ako už bolo uvedené, vo všeobecnosti potrebuje k plneniu vlastných právomocí v oblasti výkonnej moci kontrasignáciu zo strany premiéra, teda zhodu s vládou.¹⁸⁸ S prijatím riadnej ústavy Poľskej republiky dňa 2. apríla 1997 sa teda krajina posunula opäť k parlamentarizmu. V neposlednom rade si však i samotná Wróblewska do istej miery odporuje, keď na záver svojej štúdie uznáva nedôslednosť Ústavy z roku 1997, resp. nejasnosť a nesúvislosť koncepcie úradu prezidenta v nej zahrnutej. Najväčšiu prekážku v úplnom oslabení hlavy štátu vidí v zachovaní jeho priamej voľby, a konštatuje, že prezident „môže v prípade potreby pôsobiť ako rozhodca a svojimi rozhodnutiami ovplyvniť stabilitu a efektivitu fungovania celého ústavného systému“.¹⁸⁹

¹⁸⁵ „Ustawa Konstytucyjna“, Internetowy System Aktów Prawnych, Sejm Rzeczypospolitej Polskiej, staženo 28. 7. 2018, <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19920840426/T/D19920426L.pdf>.

¹⁸⁶ Mlejnek, „Postavení prezidenta v Polsku“, 186.

¹⁸⁷ Wróblewska, „Volba prezidenta Polské republiky“, 89.

¹⁸⁸ Wróblewska, „Volba prezidenta Polské republiky“, 96-97.

¹⁸⁹ Wróblewska, „Volba prezidenta Polské republiky“, 99.

Ako nakoniec vo svojej štúdií upozorňuje aj politológ Mlejnek (a ako to rozhodne platí o období, ktoré je predmetné pre túto prácu), úrad prezidenta po dlhé roky hral v poľskom politickom systéme významnú úlohu; „prezident zostal jedným z ústredných pólov politického života, ide o úrad prestížny, súboj oň dokáže výrazne premeniť systém politických strán.“ Odráža sa to ako v stratégii boja o prezidentský post, tak aj vo výške volebnej účasti.^{190 191 192} V súvislosti s tým hovoria poľskí politológovia Antoszewski, Herbut a Sroka o „mytologizácii významu niektorých inštitúcií“, kedy majú kandidáti na post prezidenta tendenciu ponúkať voličom rozsiahle volebné programy, ktoré však vo výkone úradu nie sú schopní naplniť. A voliči na to reagujú vnímaním prezidenta za akéhosi „muža prozreteľnosti“, ktorý stojí nad tradičnými konfliktmi a štepením politických strán. K vyššie uvedenému došlo pomocou niekoľkoročného využívania Malej ústavy, a zároveň aj prostredníctvom špecifického štýlu výkonu úradu prezidenta ako Lechom Wałęsom, tak aj Aleksandrom Kwaśniewskim.¹⁹³

Zo spojenia vyššie uvedených poznatkov o povahe politickej pamäti, politicého diškurzu a úrade prezidenta v Českej republike a v Poľsku vyplýva, že aj napriek svojmu formálne symbolickému postaveniu má prezident dvoch skúmaných štátov nemalý vplyv na charakter politického diškurzu v krajine, resp. na jej kultúrnu pamäť a jej komunikovanie voči spoločnosti. Táto komunikácia prebieha z veľkej časti, obzvlášť vo vymedzenom období výskumu, práve prostredníctvom prezidentských prejavov. Okrem funkcií politického jazyka, resp. diškurzu vo všeobecnosti a dôvodov k jeho analýze, ktoré boli uvedené v podkapitole práce *Politický diškurz, jeho aktéri a analýza*, spočíva prednosť konkrétne prejavov prezidentov aj v ich transgeneračnom charaktere.¹⁹⁴ Prostredníctvom

¹⁹⁰ Mlejnek, „Postavení prezidenta v Polsku“, 213

¹⁹¹ Konkrétne mám na mysli stratégiu tzv. „premiér bez portfje“, kedy sa vedúca osoba, resp. predseda víťaznej politickej strany v parlamentných voľbách zriekne akejkoľvek funkcie vo vláde a sústredí sa na súboj o prezidentský úrad. Mlejnek, „Postavení prezidenta v Polsku“, 213. Táto stratégia bola v Poľsku do roku 2004 použitá dvakrát: v prípade víťazstva SLD Aleksandra Kwaśniewského v roku 1993, a v roku 1997 v prípade Volebnej akcie Solidarita (AWS) a jeho lídra Mariana Krzaklewského. Ibid., 197, 202. Rovnakú stratégiu však použil aj Jarosław Kaczyński po parlamentných voľbách v roku 2005, kedy po víťazstve jeho strany Právo a spravodlivosť (PiS) ostal pri formovaní menšinovej vlády v pozadí. Ibid., 210. A ako je možné vidieť na príklade vládnutia strany PiS v súčasnosti, osvedčená stratégia ovládania politickej scény „z pozadia“ funguje dodnes – hoci už bez ambícií sústrediť sa na zisk postu prezidenta.

¹⁹² Volebná účasť v prezidentských voľbách bola v Poľsku tradične vyššia alebo minimálne približne rovnaká ako vo voľbách parlamentných, a to aj obmedzením právomocí hlavy štátu v Ústave z roku 1997. To naznačuje, že tieto voľby poľská spoločnosť rozhodne nechápe ako voľby „druhoradé“, čo len podporuje „tému o fakticky poloprezidentskom charaktere poľského politického systému, bez ohľadu na zmienú ústavnú zmenu“. Mlejnek, „Postavení prezidenta v Polsku“, 215.

¹⁹³ Mlejnek, „Postavení prezidenta v Polsku“, 213-214.

¹⁹⁴ Fogu a Kansteiner označili tzv. generačnú rovinu, resp. dynamiku za veľmi dôležitú. V súvislosti

pripomínania významných historických udalostí/medzníkov v dejinách vlastných štátov či už v príležitosti výročí, oficiálnych štátnych sviatkov, hostenia politických reprezentantov iných štátov, alebo v súvislosti so snahou o vstup do medzinárodných organizácií¹⁹⁵, sú prezidentské prejavy jednou z foriem úschovy kultúrnej pamäti národa. To znamená, že presahujú každodennú komunikatívnu pamäť, a to práve za pomoci prenášania pamäti/spomienok z ďalekej minulosti do aktuálnych diškurzov v spoločnosti, čím ich sprítomňujú aj dávno po vymiznutí živej, na vlastné oči prežitej, formy pamäti.

predovšetkým s Poľskom sa k tejto otázke bližšie dostanem nižšie.

¹⁹⁵ Kalenda a Karger, „Political memory and symbolic boundaries“, 45-46.

2 Politika pamäti a vyrovnávanie sa s minulosťou za železnou oponou

„V retrospektíve je ‘Auschwitz’ tou najdôležitejšou vecou, o ktorej je v súvislosti s druhou svetovou vojnou potrebné vedieť. Ale tento výrok neodráža podobu vecí v tom čase“.¹⁹⁶ Týmto Judt naráža na mieru a podobu reflexie a interpretácie holokaustu v Európe po roku 1945. V tom období sa povojnové elity spravidla pokúšali sformulovať a prezentovať účasť vlastných štátov v druhej svetovej vojne sebaospravedlňujúcim spôsobom, ktorý zároveň podporoval ich povojnové domáce a zahraničné politické ciele.¹⁹⁷ Ako konkrétne sa na holokaust a druhú svetovú vojnu spomínalo medzi rokmi 1945 a 1989 v Českej republike a Poľsku? Ešte skôr než sa budem v nasledujúcej podkapitole venovať poľským a českým politikám pamäti, resp. oficiálnym naratívom o holokauste a ich premenám v čase, je potrebné sa krátko pozrieť i priamo na singulárnu skúsenosť Českej republiky a Poľska s druhou svetovou vojnou. Špecifické národné prežitie druhej svetovej vojny bezpochyby vo veľkej miere zohrávalo úlohu v procese formovania a vo výsledných podobách oficiálnych politických diškurzov/spomienkových kultúr dvoch štátov.

2.1 Holokaust a druhá svetová vojna v Poľsku a Českej republike

Poľsko a Československo vznikli ako samostatné štáty po dlhodobých snahách o nezávislosť po prvej svetovej vojne v roku 1918 na troskách Rakúsko-uhorskej monarchie. Hoci museli oba štáty v medzivojnovom období čeliť nejednému úskaliu, Československo si svoj demokratický charakter zachovalo až do roku 1938, najdlhšie spomedzi všetkých nástupníckych štátov Rakúsko-Uhorska, a Druhá Poľská republika trvala rovnako až do roku 1939, akurát po štátnom prevrate v roku 1926 v nej vládol maršal Piłsudski tvrdou rukou.

Spolužitie Čechov a Židov v Prvej republike (ďalej aj 1. ČSR alebo Československo) nebolo bezproblémové. Už pred vznikom 1. ČSR, koncom 19. storočia, sa prejavili české protizidovské postoje. Ich najznámejším vyjadrením bola tzv. Hilsnerova aféra.¹⁹⁸ Potláčaný a úspechmi Prvej republiky zakrývaný antisemitizmus pokračoval aj

¹⁹⁶ Tony Judt, *Postwar*, 821.

¹⁹⁷ Lebow, „The Memory of Politics in Postwar Europe“, 6.

¹⁹⁸ V tejto afére bol bez predloženia zásadných dôkazov na smrť odsúdený židovský mladík Leopold Hilsner za údajnú vraždu kresťanského dievčaťa Anežky Hružovej. Stalo sa to v roku 1899 v mestečku Polná a malo ísť o židovskú rituálnu vraždu. Cisár František nakoniec trest smrti zmenil na trest odňatia slobody na doživotie.

v 20. storočí a bol posilnený o jeden špecifický element, kedy v spojitosti s česko-nemeckými animozitami spoluzitelia boli nemecky hovoriaci Židia obviňovaní ako tí, ktorí sa údajne najviac snažili presadzovať germanizáciu českých zemí. Nepriateľské postoje proti Židom boli následne posilňované v období tzv. Druhej republiky, ktorá vznikla po podpísaní Mníchovskej dohody dňa 29. septembra 1938, odklonila sa od demokratických hodnôt a liberalizmu, a priklonila sa k nacionalizmu a klerikalizmu.¹⁹⁹

Mníchovská dohoda okrem vzniku Druhej československej republiky spôsobila odovzdanie jej väčšinovo nemecky-jazyčných teritórií Nemecku, a následne výnos Adolfa Hitlera z dňa 16. marca 1939 legitimizoval vznik Protektorátu Čechy a Morava (ďalej aj Protektorát), autonómneho anektovaného a okupovaného územia Nemeckom. Týmto výnosom Hitler de facto Mníchovskú dohodu porušil, a tak sa z oficiálne napoly slobodného Československa stali plne okupované české zeme, Protektorát. Základné administratívno-politické fungovanie Protektorátu je možné zhrnúť nasledovne: hlavné slovo v rozhodovacom procese v okupovanom území mali nemeckí úradníci, štruktúra českej administratívy však ostala zachovaná, čím vznikla akási „dvojkoľajná“ štátna správa. Nemecká kontrola sa však postupne stupňovala a často ju sprevádzal teror Gestapa: pôvodné prenasledovanie a odsudzovanie politických oponentov bolo nasledované napríklad zatváraním českých univerzít a deportáciou ich študentov do koncentračných táborov, až vyústilo v priamy teror, iniciovaný atentátom na ríšskeho protektora Reinharda Heydricha v roku 1941.²⁰⁰

Konkrétne so Židmi bolo v Protektoráte zachádzané podobne ako s rakúskymi a nemeckými Židmi, avšak z dôvodu oneskorenia implementácie rôznych slobodu obmedzujúcich a arizačných nariadení prebiehal tento proces omnoho rýchlejšie. Prvé systematické transporty Židov sa začali v októbri 1941. Spočiatku boli smerované do geta v poľskom meste Łódź, cieľovou stanicou väčšiny neskorších transportov však bol Terezín. Táto pôvodná pevnosť sa po transformácii na geto stala tranzitným miestom pre Židov z českých zemí, Holandska, Dánska, Slovenska, a iných krajín, a pre starších nemeckých a rakúskych Židov. Terezínski Židia umierali buď v plynových komorách Auschwitz, Treblinky a iných vyhladzovacích táborov, alebo kvôli veľmi zlým hygienickým podmienkam či nedostatku jedla a preľudnenosti priamo v Terezíne.

¹⁹⁹ Frankl, „The Sheep of Lidice“, 168-169.

²⁰⁰ Pre podrobnú históriu Protektorátu Čechy a Morava viď napríklad Jan Boris Uhlíř, *Protektorát Čechy a Morava 1939-1942: srdce Třetí říše*. (Praha: Ottovo nakladatelství, 2017); Chad Carl Bryant, *Praha v černém: nacistická vláda a český nacionalismus*. (Praha: Argo, 2012).

Z celkového počtu 118 000 príslušníkov židovskej menšiny v Protektoráte sa podarilo uniknúť len približne 30 000 z nich. Priamo v Terezíne zahynulo viac než 30 000 väzňov, počas holokaustu bolo celkom zavraždených približne 80 000 českých a moravských Židov.²⁰¹ ²⁰² S koncom druhej svetovej vojny skončil i multietnický charakter českých zemí, o ktorý sa postaral ako holokaust, tak aj nútený odchod nemeckého obyvateľstva do Nemecka. V roku 1948 bolo v českých zemiach dohromady 24 000 Židov.²⁰³ Toto číslo však neostalo dlho bez zmeny, po vlne emigrácie československých Židov po tzv. Víťaznom februári nasledovali ďalšie emigračné vlny: začiatkom 50. rokov 20. storočia (následok procesu so Slánskym), druhá polovica 60. rokov (uvoľnenie režimu), obdobie 1967-1969 (tzv. antisionistické čistky v štáte po izraelsko-arabskej šesťdňovej vojne na Blízkom východe). Podľa údajov novinára Paula Lendvaia odišiel z Československa medzi rokmi 1948 a 1969 každý tretí Žid.²⁰⁴

Na rozdiel od Československa, Poľsko bolo v septembri 1939 obsadené dvoma susednými mocnosťami: Nemeckom, ktoré zabralo okolo 48,4% celkového územia a 62,9% obyvateľstva (medzi ním 2 200 000 poľských Židov), a Sovietskym zväzom, ktorý zabral zvyšok (s približne miliónom Židov z celkového počtu 13 miliónov obyvateľov). Západné Prusko, Gdansk a kraj Warty (nem. *Reichsgau Wartheland*) boli pričlenené priamo k Ríšskemu Nemecku, zatiaľ čo na zvyšku Nemcami okupovaného poľského územia bol 26. októbra 1939 založený Generálny gouvernement (ďalej aj GG). GG tvorili štyri správne oblasti, pomenované podľa ich hlavného mesta, Varšava, Krakov, Radom a Lublin. Po porážke Sovietov v roku 1941 vznikla miesto sovietskej okupačnej sily piata správna oblasť, Halič s centrom Lvovom, v ktorej ihneď došlo k vytváraniu židovských get. Týchto päť oblastí bolo administratívne pod takmer plnou správou nemeckých úradníkov, až na pár poľských výnimiek v lokálnych vládoch, súdoch a sociálnych štruktúrach. Poľské územia priamo včlenené do Ríše boli tvrdo germanizované, Poliaci

²⁰¹ Frankl, „The Sheep of Lidice“, 169-170.

²⁰² Rovnako ako v prípade Židov, v Protektoráte bola vyhubená i väčšina rómskeho obyvateľstva. Oficiálne štátne perzekúcie Rómov sa začali omnoho skôr, už v roku 1927 boli presadené snahy o prísnejšiu kontrolu Rómov a v časoch Druhej republiky boli zriadené prvé pracovné tábory. Najznámejšie tábory, Lety a Hodonín, boli otvorené počas Protektorátu. Väčšina z internovaných zahynula po deportácii do Auschwitz. Frankl, „The Sheep of Lidice“, 170. Ako sa ukáže nižšie, otázka osudov českých Rómov v druhej svetovej vojne je dodnes veľmi kontroverznou. Zároveň si jej dôležitosť a aktuálnosť pre štát uvedomoval Václav Havel, ktorý o nej spravidla vždy hovoril ako o rómskom holokauste. Viac k tomuto v tretej kapitole práce.

²⁰³ Frankl, „The Sheep of Lidice“, 171.

²⁰⁴ Paul Lendvai, *Anti-Semitism in Eastern Europe* (London: Macdonald&Co., 1972), 291.

označení za „nezmieriteľných nepriateľov“ buď vraždení, poslaní na nútené práce alebo vyhostení do GG. Zabití alebo do GG vyhostení boli aj všetci Židia z týchto území.^{205 206}

Okupácia Poľska bola prvým krokom k naplneniu nemeckej snahy ovládnuť ako tá „nadradená rasa“ celú slovanskú „podradnú rasu“. Na okupovanom území teda postupne dochádzalo k vykorisťovaniu a ničeniu poľskej národnej kresťanskej kultúry, duchovných a politických elít, inteligencie. Poľskí politickí oponenti boli poslaní do Auschwitz a akýkoľvek poľský odboj bol sprevádzaný väčšou diskrimináciou a terorom.²⁰⁷ Židovské obyvateľstvo v Poľsku bolo rovnako ako Poliaci diskriminované a terorizované hneď od počiatku okupácie, a v dokonca ešte väčšom rozsahu. Tvrdé zákroky proti etnickým Poliakov však mali za okamžitý následok úprimné presvedčenie Poliakov o tom, že trpeli viac než poľskí Židia. Toto presvedčenie bolo následne do konca roku 1942 modifikované na predstavu, že etnickí Poliaci sa stanú druhým národom vyhladeným Nemcami hneď po Židoch.²⁰⁸ Oba koncepty sa takmer výhradne koncentrovali na utrpenie etnických Poliakov.²⁰⁹ Zaobchádzanie s židovským obyvateľstvom bolo však zo strany Nemcov podľa slov historičiek Michlic a Melchior extrémne brutálne. Od roku 1940 vzniklo na poľskom okupovanom území 400 get (najväčšie vo Varšave) a getoizácia Židov vyústila v plán ich totálneho vyhladenia, ktoré sa odohrávalo predovšetkým v táboroch Auschwitz II-Birkenau, Treblinka, Bežec a Sobibór. Vo výsledku zahynulo približne 90% z celkového počtu židovského obyvateľstva v medzivojnovom Poľsku, tj. 2,9 milióna Židov.²¹⁰

Problematickosť a zložitosť poľsko-židovských vzťahov počas druhej svetovej vojny nepramenila len z vyzdvihovania rozsahu utrpenia etnických Poliakov v okupovanom štáte. Vyššie zmienený prístup k utrpeniu Židov a negatívne vnímanie židovskej menšiny poľskou väčšinou spoločnosťou vo všeobecnosti mal korene v už pred rokom 1939 rozšírenom „antisemitskom obraze Žida ako vnútroštátneho votrelca

²⁰⁵ Michlic a Melchior, „The Memory of the Holocaust in Post-1989 Poland.“, 405-406.

²⁰⁶ Pre viac informácií o fungovaní GG vid' Eugeniusz Duraczyński, *Wojna i okupacja, wrzesień 1939-kwiecień 1943* (Warszawa: Wiedza Powszechna, 1974); Jan Tomasz Gross, *Polish Society under German Occupation: The Generalgouvernement, 1939-1944* (Princeton NJ: Princeton University Press, 1979); Stanisław Ciesielski, Wojciech Materski a Andrzej Paczkowski, *Represje sowieckie wobec Polaków i obywateli polskich* (Warszawa: Ośrodek Karta, 2002).

²⁰⁷ Michlic a Melchior, „The Memory of the Holocaust in Post-1989 Poland.“, 406-407.

²⁰⁸ Ako bude ukázané nižšie, téza tzv. konečného riešenia českej otázky bola rozvíjaná aj v komunistickom Československu.

²⁰⁹ Michlic a Melchior, „The Memory of the Holocaust in Post-1989 Poland.“, 407.

²¹⁰ *Ibid.*, 408.

škodlivého pre poľský národný štát“.²¹¹ Tento obraz bol hlavným princípom domáceho poľského antisemitizmu „vypestovaného“ v medzivojnovom období a rozšírili ho veľké skupiny poľských politických elít a katolíckej cirkvi, podľa ktorých mali byť poľskí Židia hlavným nepriateľom poľského štátu a katolíkov Poliakov ako z politického, tak aj z ekonomického, spoločenského a kultúrneho hľadiska.²¹² Okrem pár výnimiek (poľská socialistická a demokratická strana, liberálna inteligencia a malé ľavicové skupiny) politická nekomunistická zložka podzemného poľského odboja nepočítala so Židmi a inými menšinami ani v rámci povojnového usporiadania Poľska; jeho predstava etnicky homogénneho štátu však dokonca kolidovala aj s oficiálnym vyhlásením poľskej exilovej vlády v Londýne.²¹³

Medzi etnickými Poliakmi sa v priebehu vojny na jednej strane našli extrémisti, predovšetkým pravicové vojenské jednotky, ale aj skupiny civilistov a jednotlivci, ktorí Židov vraždili z vlastnej iniciatívy. Dialo sa tak obzvlášť na vidieku a najpočetnejší výskyt protižidovských smrteľných incidentov bol zaznamenaný na severovýchode Poľska v roku 1941, teda v období tzv. interregna, kedy porazená sovietska armáda opúšťala svoj okupované teritórium v Poľsku, ktoré sa pred konsolidáciou nemeckej moci istú dobu nachádzali v mocenskom vákuu. Opäť sa za prejavmi ľahostajnosti, pasivity až násilia voči poľským Židom skrýval stále prítomný obraz Žida ako nepriateľa katolíckeho Poľska. Na druhej strane, okrem antagonizmov medzi poľským a židovským obyvateľstvom dochádzalo aj k prejavom solidarity a k záchranným akciám. Poľskí Židia stáli po boku etnických Poliakov napríklad v čase obrannej vojny v roku 1939 proti ukrajinskej väčšine v bývalých častiach východného Poľska, a zároveň je známe veľké množstvo poľských záchrancov, ktorí Židom pomáhali bez nároku na morálne či finančné benefity.²¹⁴ a pod hrozbou smrti.

Dvojitá okupácia Poľska (nemecká trvala takmer päť rokov, sovietska skončila v júni 1941) zapríčinila podľa slov sociologičky Barbary Szackej u poľskej spoločnosti fenomén tzv. zlomenej, resp. prasknutej pamäti (poľ. *pamięć pęknięta*). Obyvatelia každej

²¹¹ Michlic a Melchior, „The Memory of the Holocaust in Post-1989 Poland.“, 409.

²¹² Tento postoj sa počas vojny odrážal aj v štruktúrach poľského podzemného štátu a odbojovej Zemskej armády (poľ. *Armia Krajowa*). Poľský podzemný štát vytvoril desať princípov, ktorými sa mal riadiť každý poľský patriot. Jedným z nich bol princíp spolupráce a solidarity v spoločnosti. Historické štúdie však ukázali, že väčšina etnických Poliakov nepovažovala Židov za svojich poľských spoluobčanov, a teda odmietala byť voči nim solidárna, čoho dôvodom bol predovšetkým spomínaný domáci antisemitizmus a z predvojnového obdobia zakorenený obraz Žida ako nepriateľa. Ibid., 409.

²¹³ Ibid., 409-410.

²¹⁴ Ibid., 410-411.

okupovanej časti si odniesli iné spomienky a typ pamäti; dodnes sa napríklad nájdú v Poľsku skupiny ľudí, ktorí (s ohľadom na dlhé 40 ročné obdobie komunistickej politiky pamäti) považujú sovietsku okupáciu za horšiu ako nemeckú.²¹⁵ Zároveň sa všetky vyššie popísané aspekty poľsko-židovského spolužitia a interakcie počas druhej svetovej vojny pričínili vo výsledku o „vylúčenie poľských Židov zo štruktúr poľskej spoločnosti“, protižidovské násilné incidenty či verejné odsudzovanie a vydieranie Židov. To všetko sa podpísalo pod poškrvnenie národného mýtu a čistého obrazu Poliakov ako mučeníkov a hrdinov opäť opustených Západom²¹⁶, a sformulovalo požiadavku pre povojnovú poľskú spoločnosť reflektovať vo svojej kultúrnej pamäti i temné stránky minulosti a snažiť sa s nimi vyrovnávať.

Ako píše vo svojej rozsiahlej monografii *Povojnová Európa* Tony Judt, špecifickosť východiska východnej Európy pre pripomínanie si druhej svetovej vojny a holokaustu a vyrovnávanie sa s nimi spočíva v tom, že množina spomienok východoeurópskych krajín bola omnoho väčšia než tých západoeurópskych: na Východe totiž žilo oveľa viac Židov, väčšina z nich zahynula, a keďže sa väčšina vyhladzovania vykonávala práve na tomto území, viac civilného obyvateľstva malo možnosť sa doň zapojiť či byť jeho svedkom.²¹⁷ Táto téza platí ako o Českej republike, tak predovšetkým o Poľsku, v ktorom žila a zahynula najväčšia skupina Židov a bol vybudovaný najväčší počet koncentračných a vyhladzovacích táborov vôbec. Na druhej strane kládli politickí predstavitelia povojnových štátov obzvlášť veľký dôraz na to, aby bol holokaust z pamäti spoločnosti vymazaný – hoci zločiny a hrôzy druhej svetovej vojny vo všeobecnosti neboli znevažované, Židia súčasťou tohto obrazu neboli.²¹⁸ Nasledujúca časť práce priblíži, ako pracovali s pamäťou holokaustu a druhej svetovej vojny poľské a české politické elity a spoločnosti.

2.2 Pamäť holokaustu v Československu v rokoch 1945-1989

Rok 1945, resp. 1948 predstavuje výrazný bod zlomu vo vývoji kultúry spomínania a politiky pamäti v Československu. Po tomto časovom predele nastúpila „kvalitatívne nová, cieľavedome riadená a postupom doby stále viac uniformná a homogénna kultúra

²¹⁵ Michlic a Melchior, „The Memory of the Holocaust in Post-1989 Poland.“, 406.

²¹⁶ Ibid., 411.

²¹⁷ Tony Judt, *Postwar*, 821.

²¹⁸ Ibid., 822.

verejného spomínania“.²¹⁹ Kunštát v tejto súvislosti hovorí aj o „komunistickom ovládnutí minulosti“.²²⁰ ²²¹ Hoci nemožno s oficiálnou verejnou pamäťou holokaustu počas obdobia komunizmu pracovať ako s nemenným monolitom, je možné definovať pár jej základných charakteristík, ktoré počas týchto vyše štyridsiatic rokov ostávali stále prítomné: za hlavné znaky, spomenuté už v úvode práce, môžeme označiť marginalizáciu miery deštrukcie židovskej menšiny v Československu a v celej Európe, vyhýbanie sa téme holokaustu a zmienkam Židov ako takých, resp. obrovské potláčanie až vylúčenie pamäti holokaustu.²²² Okrem toho nemali štáty za železnou oponou, resp. ich obyvatelia povedomie ani o podobách a premenách pamäti holokaustu na Západe.²²³ ²²⁴

Peter Hallama však v tejto súvislosti varuje pred unáhlenými závermi o tzv. tabuizovaní holokaustu v Československu pred rokom 1989, ku ktorým dospeli aj takí znalci česko(slovensko)-židovskej histórie ako Alena Heitlingerová, Yeshayahu A. Jelínek alebo Lívia Rothkirchenová.²²⁵ Rovnako ako Kucia hovorí Hallama namiesto tabuizácie o marginalizácii, a predovšetkým o „externalizácii národnosocialistického prenasledovania Židov“, ktoré znemožňovalo širšie československé vyrovnávanie sa s holokaustom – dokonca mala byť takáto forma práce s minulosťou zapríčinená nie na základe čisto štátneho popudu, ale v súčinnosti, resp. v akomsi konsenze štátnych predstaviteľov so spoločnosťou.²²⁶

²¹⁹ Miroslav Kunštát, „Poválečné obrazy minulosti u prvých troch komunistických prezidentů“, in *Diktatura – válka – vyhnání: kultury vzpomínání v českém, slovenském a německém prostředí od roku 1945*, eds. Christoph Cornelißen, Roman Holec a Jiří Pešek (Ústí nad Labem: Albis international, 2007), 139.

²²⁰ Kunštát, „Poválečné obrazy minulosti“, 141.

²²¹ Na tomto mieste je potrebné upozorniť na to, že aj napriek veľkej snahe komunistického režimu o vytvorenie jednej monopolnej oficiálnej československej pamäti, existovali v spoločnosti aj polooficiálne, neoficiálne, alternatívne, a neformálne pamäti. Potvrďuje to napríklad aj vznik Charty 77. Alena Heitlingerová, *Ve stínu holocaustu a komunismu: Čeští a slovenští židé po roce 1945* (Praha: G plus G, 2007), 58. Ako už však bolo uvedené, ja sa v práci venujem výlučne formám a znakom pamäti oficiálnej.

²²² Kucia, „The Europeanization of Holocaust Memory“, 116.

²²³ Ibid., 98.

²²⁴ Spomínanie na druhú svetovú vojnu všeobecne, a na holokaust konkrétne prešlo aj na Západe od roku 1945 rôznymi podobami a vývojom. Krátko po vojne na jednej strane neboli jednotlivé nacistické zločiny diferencované, na strane druhej bola téma holokaustu všeobecne ignorovaná. Ibid., 97. Ani štáty nesúce zodpovednosť za rozpútanie vojny (Nemecko, ZSSR, Taliansko) necítili prirodzenú motiváciu k uznaniu svojho podielu viny a verejnému ospravedlneniu; pre predstaviteľov štátov celej Európy bolo prirodzeným skôr situovať svojich obyvateľov do pozície obetí vojny. Lebow, „The Memory of Politics in Postwar Europe“, 21. Lebow dokonca hovorí o troch formách vyhýbania sa diskusiám o udalostiach rokov 1933-1945: po prvé, karanténa (angl. *quarantine*), teda marginalizovanie vojny, fašizmu či kolaborácie v politickom diškurze predstaviteľov štátov; po druhé, rôzne formy popierania národnej zodpovednosti za holokaust, a po tretie, bagatelizovanie kolaborácie a zdôrazňovanie odporu voči režimu. Ibid., 31-32. Zlomovú zmenu a nárast politických diskusií a verejného záujmu o tému perzekúcie a vyhľadzovania európskej židovskej populácie priniesli až 60. roky 20. storočia.

²²⁵ Peter Hallama, *Nationale Helden und jüdische Opfer: tschechische Repräsentationen des Holocaust* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2015), 8-9.

²²⁶ Hallama, *Nationale Helden und jüdische Opfer*, 322.

Prevzatie moci komunistami vo februári 1948 v Československu na vyše 40 rokov zmenilo o priamo ovplyvňovalo jeho povojnovú existenciu a vývoj. Hneď v úvode tejto podkapitoly je však potrebné zdôrazniť, že ako samotný komunistický režim, tak aj jeho práca s dejinami a pamäťou Čechoslovákov sa za to dlhé obdobie niekoľkokrát viac či menej výrazne premenili. Jednotlivé medzníky v zmenách komunistickej pamäti holokaustu pritom vždy do určitej miery zodpovedali dynamike vývoja a premien režimu: po prvé to bola smrť Stalina/Gottwalda, resp. destalinizácia v prvej polovici 50. rokov 20. storočia, po druhé rok 1967, resp. prelom 60. a 70. rokov a nástup normalizácie.

Obdobie medzi rokmi 1945 a 1948 dospelo aj napriek svojej nestálosti a krátkemu trvaní k vytvoreniu dvoch jednoznačných interpretácií druhej svetovej vojny: tento konflikt bol označený za boj medzi demokraciou a totalitarizmom, a zároveň vyvrcholením dlhovekého národnostného konfliktu medzi Nemcami a Čechmi. Tieto interpretačné paradigmy po vojne vznikali najmä na pozadí súdnych procesov s nacistami a kolaborantmi nacistického Nemecka, resp. predstaviteľmi Protektorátu, intenzívnych protinemeckých nálad, a násilného vyhnania nemeckej menšiny z územia Československa. Okrem iného aj táto povojnová čistka bola zdôvodnená prostredníctvom naratívu o okupovanom a zničenom Československu.²²⁷ Hallama hovorí o dlhotrvajúcom „existenčnom zápase“ českého a nemeckého národa a o dôležitosti Nemcov pre český výklad dejín ako o interpretácii, ktorá bola a zostávala dominantnou ako bezprostredne po vojne, tak aj počas komunizmu a po jeho páde v roku 1989.^{228 229}

Po februárovom puči v roku 1948 ostalo vyššie uvedené platnou interpretáciou histórie, avšak preformulovanou na základe ideológie marxizmu-leninizmu a triedneho boja. Český ľud pod vedením komunistickej strany bol označený za bojovníkov proti nemeckej okupácii, zatiaľ čo česká buržoázia bol štylizovaná do role ochotných kolaborantov s nacistickým režimom.²³⁰ Tento fakt ale nič nemení na tom, že holokaust bol až do prelomu 50. a 60. rokov 20. storočia upozadovaný, a nielen politici, ale aj historiografia pracovala s témami zločinov proti komunistom a komunistického odboja.²³¹ Vylúčenie tejto témy prebiehalo na úkor akéhosi univerzalistického uhla pohľadu, ktorý

²²⁷ Frankl, „The Sheep of Lidice“, 171-172.

²²⁸ Hallama, *Nationale Helden und jüdische Opfer*, 7.

²²⁹ Po druhej svetovej vojne prebiehali nielen v Československu, ale po celej Európe snahy vytvoriť, aj napriek rozdielnym skúsenostiam s vojnou a rozdielnym zložiek obyvateľstva toho ktorého štátu, spoločnú, jednotnú, a predovšetkým jednotiacu pamäť na toto obdobie, ktorá vo väčšine prípadov vychádzala z patriotizmu a aktívneho odboja proti „nemeckým okupantom“. Ibid., 144.

²³⁰ Frankl, „The Sheep of Lidice“, 172.

²³¹ Ibid., 174.

prezentoval obdobie vojny ako antifašistický triedny boj za komunistické Československo proti kapitalistickému a imperialistickému národnému socializmu.²³² Podľa Heitlingerovej je možné odmietanie štátu zachovávať židovskú kolektívnu pamäť a pripomínať holokaust pripísať snahám o docielenie úplnej asimilácie Židov do spoločnosti – a to práve prostredníctvom zabudnutia na svoju kolektívnu identitu.²³³

Okrem vyššie uvedeného dochádzalo už od roku 1945 k nivelizácii skúseností s vojnou u rozličných prenasledovaných a trestaných skupín v štáte, a to prostredníctvom práce s štatútu obete. Ilustruje to napríklad proces prijímania Zákona o príslušníkoch československej armády v zahraničí a o niektorých iných účastníkoch národného boja za oslobodenie.²³⁴ Rýchlo rozšírené a kolektívne označenie Židov za tzv. pasívne obeť malo byť pôvodne týmto zákonom inštitucionalizované na oficiálnej štátnej úrovni. Jeden z návrhov zákona z leta 1946 totiž menoval tri rozdielne skupiny obetí druhej svetovej vojny: po prvé, aktívnych bojovníkov odboja, po druhé, väznených kvôli vlastnému antifašistickému a demokratickému presvedčeniu (medzi nich spadali aj partizáni a vojaci zahraničných armád), a po tretie, obeť rasového prenasledovania.²³⁵

Hoci boli nakoniec príslušníci menovaných skupín oficiálne postavení na rovnakú úroveň, v praxi sa skôr odrážal zakorenený politický diskurz o aktívnom boji proti nacistickému Nemecku pretavený do protikladu tzv. pasívnych a aktívnych obetí (analogicky možno hovoriť o protiklade fenoménov pasivity a heroizmu). Výsledkom toho ostávali Židia (nielen počas udalostí vedúcich k víťazstvu komunizmu v krajine v roku 1948) ako pasívne obeť neschopné aktívneho boja proti nacizmu a zároveň za vznik komunistického Československa len tzv. „antifašistami druhej triedy.“ Ako protiklad židovskej pasivity a utrpenia následne prirodzene fungoval obraz aktívnych, bojujúcich Čechov.²³⁶ Táto dichotómia obetí na pasívnych trpiteľov a aktívnych hrdinov teda nielen prispela k nacionalistickému vymedzeniu českého národa po vojne, ale zároveň pomohla komunistom k prevzatiu moci a k legitímácii nového systému vlády.²³⁷

V tomto momente je badateľný jeden so záverov, ku ktorým historik Michal Frankl dospieva: bez ohľadu na ideologické rozdiely, „komunistické a nekomunistické vzorové naratívy českej histórie o druhej svetovej vojne zdieľajú základné kľúčové prvky“.

²³² Hallama, *Nationale Helden und jüdische Opfer*, 145.

²³³ Heitlingerová, *Ve stínu holocaustu a komunismu*, 60.

²³⁴ Zákon č. 255/1946 Sb. o príslušníkoch československej armády v zahraničí a o niektorých iných účastníkoch národného boja za oslobodenie bol prijatý 19. decembra 1946.

²³⁵ Hallama, *Nationale Helden und jüdische Opfer*, 148-151.

²³⁶ *Ibid.*, 152-153.

²³⁷ *Ibid.*, 145.

Primárne sa jednalo o prvok vnútenej „germanizácie“ českých zemí, resp. Československa. Na jeho základe vzniklo prepojenie rasistickej politiky a zločinov nacistického Nemecka s germanizáciou, ktoré následne na zahrnutie holokaustu či prenasledovania menšín v krajine do hlavnej interpretácie obdobia druhej svetovej vojny neposkytovalo ďalší priestor, resp. holokaust spomínalo len v prípade jeho prospešnosti pro túto interpretáciu. Okrem toho dochádzalo v otázke účasti Židov v československom odboji k čiastočnej či úplnej cenzúre.²³⁸ V stručnosti prebehla „nacionalizácia“ židovských obetí; podľa Frankla sa perzekúcie Židov dokonca stali len akýmsi „prvým krokom ku genocíde Čechov“²³⁹, podľa slov Hallamu malo dôjsť k „druhému konečnému riešeniu“.^{240 241}

Na pozadí celkového spoločensko-politického uvoľnenia v 60. rokoch 20. storočia sa v Československu zvýšil záujem nielen o židovskú kultúru, literatúru či dejiny, ale aj o samotných preživších holokaustu a i osudy počas rokov 1933–1945. V súvislosti s liberalizáciou režimu sa historikom otvorili nové horizonty. Došlo predovšetkým k (znovu)objaveniu témy nekomunistického odboja a tematizovali sa aj dosiaľ nezohľadňované fakty a udalosti: prvé deportácie Židov z Rakúska i z Protektorátu, vylúčenie Židov zo života v spoločnosti prostredníctvom početných zákonov a nariadení. Hoci sa holokaust nestal stredobodom bádania nežidovských historikov, začali mu pripisovať väčšiu dôležitosť ako kedy predtým.²⁴² Zároveň, aj v reakcii na proces s Eichmannom v Jeruzaleme a Auschwitz procesy v Nemecku, sa holokaust dostal do veľkej pozornosti spoločnosti. Táto pozornosť sa však z veľkej miery obmedzovala na židovskú kultúru a históriu, a symbolizovalo ju znovuobjavenie a uznanie diela Franza Kafku.^{243 244} Snaha zmeniť československé „bezholokaustové“ povedomie o minulosti sa v pomerne krátkom uvoľnenom období odrážala predovšetkým vo filmoch, knihách, či

²³⁸ Frankl, „The Sheep of Lidice“, 172-174.

²³⁹ Ibid., 173.

²⁴⁰ Hallama, *Nationale Helden und jüdische Opfer*, 282.

²⁴¹ Pre zaujímavosť, na tento fakt (a na jeho čiastočné pretrvávajúce dodnes) upozorňuje aj Peter Hallama, a to prostredníctvom hesiel na českej verzii Wikipédie. Pri zadaní hesla „konečné riešenie“ do vyhľadávacieho vyhľadávacieho okna sa objaví stránka rozlišujúca dva konkrétnejšie pojmy, a síce „konečné riešenie židovské otázky“ a „konečné riešenie české otázky“. Ibid., 322. Nevyváženosť krátkeho a nepodrobného spracovania prvého hesla a obsiahle a podrobne popísaného druhého hesla tiež do určitej miery poukazuje na, dokonca aktuálny, stav pamäti holokaustu.

²⁴² Michal Frankl, „Die 'Endlösung der Judenfrage' und die Narrative der tschechischen Geschichte 1945-1989“, in *Geschichtsschreibung zu den böhmischen Ländern im 20. Jahrhundert: Wissenschaftstraditionen – Institutionen – Diskurse*, eds. Christiane Brenner, K. Erik Franzen, Peter Haslinger a Robert Luft (München: Oldenbourg, 2006), 268-269.

²⁴³ Frankl, „The Sheep of Lidice“, 174.

²⁴⁴ V roku 1963 sa v Liblicích konala konferencia venovaná dielu a osobnosti Franza Kafku. Organizoval ju profesor Eduard Goldstücker. Jana Svobodová, *Zdroje a projevy antisemitismu v českých zemích 1948–1992* (Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR), 48

iných kultúrno-historických a vedeckých dielach. Kultúrne ústupky umožnili vydávanie kníh židovských autorov alebo na židovské témy, resp. vznik filmov o holokauste.²⁴⁵ Každé z týchto diel k otázke holokaustu pristupovalo rozličným spôsobom.²⁴⁶

Otvorenosť a ústupky štátu voči židovskej menšine a jej dejinám a skúsenostiam s druhou svetovou vojnou sa prejavili v oficiálnej legitímácii „židovských záležitostí“.²⁴⁷ Podľa historičky Svobodovej však bol prístup oficiálnych štátnych štruktúr v období 60. rokov „charakteristický rozpačitým obchádzaním vzťahu k židovskému obyvateľstvu republiky, židovskej staršej i novšej histórii a súčasnosti“.²⁴⁹ Prejavovalo sa to najčastejšie zamlčivávaním židovského pôvodu autorov spomínaných početných umeleckých diel, ktoré v tomto období vznikali, resp. neznalosťou, nezaujmom a bagatelizovaním otázok týkajúcich sa Židov a ich osudov pred, počas vojny, či do polovice 50. rokov 20. storočia. Hoci boli 60. roky obdobím uvoľnenia a ústupkov, antisionizmus, resp. boj proti sionizmu ostával oficiálnou štátnou doktrínou aj naďalej.²⁵⁰

Heitlingerová sa vo svojej práci *Ve stínu holocaustu a komunismu* venovala premenám štátnej politiky spomínania na príklade dejín pamätníku v Terezíne a v Pinkasovej synagóge. Na základe analýzy skonštatovala, že „oficiálne expozície týkajúce sa dejín holocaustu a druhej svetovej vojny v Pamätníku Terezín boli v 50. a 80. rokoch úplne iné než tie ukazované uprostred a koncom 60. rokov.“ Niekoľkonásobná zmena alebo zánik pôvodného oficiálneho naratívu predstaviteľov štátu pomerne jasne upozornili „ľudí, že veci nie sú, aké sa oficiálne zdajú byť, čím strácala oficiálna história legitimitu a otvárala strategické možnosti pre konštrukciu alternatívnych dejín a spomienok.“²⁵¹ K tomu je vhodné spomenúť hypotézu Jany Svobodovej: tá, vychádzajúc z podpory a záujmu predovšetkým mladých ľudí o konferenciu o Kafkovi a neskôr o návštevu amerického básnika židovského pôvodu Allena Ginsberga, v Prahe

²⁴⁵ Heitlingerová, *Ve stínu holocaustu a komunismu*, 39.

²⁴⁶ Tomas Sniegón, „Their Genocide, or Ours? The Holocaust as a Litmus Test of Czech and Slovak Identities“, in *Echoes of the Holocaust. Historical Cultures in Contemporary Europe*, eds. Klas-Göran Karlsson a Ulf Zander (Lund: Nordic Academic Press, 2003), 181.

²⁴⁷ Heitlingerová, *Ve stínu holocaustu a komunismu*, 39.

²⁴⁸ To napríklad znamenalo, že židovský náboženský život či mládež prestali podliehať tak striktnej štátnej kontrole, organizovali sa cesty do zahraničia (najmä návštevy a emigrácia do Izraela), stretnutia židovskej mládeže so západnou židovskou komunitou, či rozličné vzdelávacie semináre. Pôsobenie a aktivity židovskej menšiny v Československu bolo rozšírené z náboženskej sféry na sféru spoločenských, spomienkových, i vzdelávacích projektov Ibid., 40-41.

²⁴⁹ Svobodová, *Zdroje a projevy antisemitismu*, 49.

²⁵⁰ Ibid., 47-48.

²⁵¹ Heitlingerová, *Ve stínu holocaustu a komunismu*, 68.

skonštatovala, že u tejto mladej generácie sa neprejavovali znaky antisemitizmu, ktorý jej vštepovala protisionistická štátna doktrína.²⁵²

Udalosti tzv. šesťdňovej vojny na Blízkom východe v roku 1967 a zmarenej pražskej jari v roku 1968 zvrátili trend záujmu československých politických predstaviteľov a verejnosti o židovské dejiny, kultúru, a holokaust k ich opätovnému potláčaniu a ignorancii. Po vstupe vojsk Varšavskej zmluvy do Československa v auguste 1968 došlo k vyostreniu antisisionistickej propagandy na oficiálnej štátnej úrovni, ktorá korenila v izraelskom víťazstve v spomínanej šesťdňovej vojne rok predtým.²⁵³ Na druhej strane, všíma si Frankl, následkom generačnej výmeny v 60. rokoch 20. storočia prepukol u disidentských skupín a opozície (resp. mimo oficiálnych štátnych inštitúcií) „spontánny záujem o holokaust“²⁵⁴, a odmietanie oficiálnej proarabskej zahraničnej politiky.^{255 256}

Charakter normalizačného obdobia v Československu sa odrážal aj v otázkach pamäti a prejavil sa na viacerých úrovniach. Jednou z týchto úrovní bola akademicko-historická, kde v priebehu 60. rokov 20. storočia došlo k rozmnoženiu projektov s cieľom priniesť novú interpretáciu, resp. nové témy v analýze druhej svetovej vojny. Záujem historikov sa spravidla orientoval na československý nekomunistický odboj, formy českej kolaborácie s nacistickým režimom, či samotné prenasledovanie a vraždenie Židov. Ako tieto konkrétne projekty, tak aj všeobecná tendencia centralizovať pamäť holokaustu

²⁵² Svobodová, *Zdroje a projevy antisemitismu*, 49.

²⁵³ Antisionistická propagandistická ofenzíva, ktorá prichádzala zo Sovietskeho zväzu (ďalej aj ZSSR) sa po šesťdňovej vojne odrážala aj vo „vnútornej verejnej indoktrinácii.“ Československo ako prvý satelit ZSSR prerušilo diplomatické styky s Izraelom, pokračovalo vo vyzbrojovaní arabských krajín na Blízkom východe, a nútilo mnohých Židov v štáte k verejnej kritike Izraela. Bernard Wasserstein, *Vanishing diaspora: the Jews in Europe since 1945* (Cambridge: Harvard University Press, 1996), 101. Heitlingerová v súvislosti s týmto obdobím hovorí o pomalom znovuzavádzaní „komunistickej ortodoxie“, ktorá svojimi latentnými antisemitickými prvkami pripomínala 50. roky 20. storočia, konkrétne tzv. proces so Slánskym. Heitlingerová, *Ve stínu holocaustu a komunismu*, 47. Aj napriek vyššie uvedenému však až do augusta 1968 možno hovoriť o období akejsi úľavy pre Židov: dokonca i ostrá proti-izraelská kampaň mediálna kampaň bola pozastavená. Moshe Yegar, *Československo, sionismus, Izrael: historie vzájemných vztahů* (Praha: Victoria Publishing, 1997) 181-182. A prebiehajúca antisemitická kampaň v Poľsku bola oficiálne kritizovaná reformným krídlom KSČ. Wasserstein, *Vanishing diaspora*, 223. Až invázia vojsk Varšavskej zmluvy do ČSSR priniesla návrat tvrdej štátnej antisisionistickej rétoriky. Židia boli verejne obviňovaní z účasti v reformnom procese a z organizácie (slovami propagandy) sionistického spiknutia – tzv. Pražskej jari. Ivica Bumová, „Vývoj ideológie sionizmu a východiská sionistických procesov na Slovensku po nástupe komunistov k moci“, in *Výskum a vzdelávanie o holokauste v strednej Európe*, ed. Monika Vrzgulová a Ján Hlavinka (Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu, 2012), 28; Petr Brod, „Dvě emigrační vlny židů z Československa“, *Konference Krajané a exil: 1948 a 1968*, 16.-17. září 2008, 4, <http://www.zahranicnicesi.com/docs/brod-exil.pdf> (staženo 27. 7. 2018).

²⁵⁴ Frankl, „The Sheep of Lidice“, 174.

²⁵⁵ Hallama, *Nationale Helden und jüdische Opfer*, 267.

²⁵⁶ K téme československo-izraelských vzťahov (a sionizmu) od vzniku Prvej Československej republiky až po obnovenie diplomatických kontaktov medzi dvoma krajinami v 90. rokoch 20. storočia viď viac Yegar, *Československo, sionismus, Izrael*; Petr Zidek a Karel Sieber, *Československo a Blízky východ v letech 1948-1989* (Praha: Ústav mezinárodních vztahů, 2009).

a vyzdvihnúť jeho jedinečnosť boli s premenou režimu utlmené, či zrušené hneď v zárodku.²⁵⁷

Na oficiálnej štátnej úrovni priniesla normalizácia obnovenie starej antisemitskej a antisionistickej rétoriky a prvkov pamäti. Nárast reflexie holokaustu predovšetkým v štátoch západnej Európy bol označovaný za propagandu Izraela, ktorej účelom malo byť ospravedlňovanie údajnej izraelskej agresie voči arabským štátom na Blízkom východe, a zároveň vyťaženie kapitálu z tejto situácie.²⁵⁸ Svojim návratom k diškurzu o antifašistických etnicky homogénnych českých bojovníkoch proti nacizmu československá elita jednak posilnila tradičné nacionalistické a heroické pojetie minulosti²⁵⁹, a zároveň sa výrazne odklonila od západoeurópskeho vývoja: zatiaľ čo sa na Západe v stupňujúcej miere kládol dôraz na udalosti holokaustu, na Východe bol opätovne posilňovaný obraz ideologickej vojny fašistov a antifašistov. Snahy vyrovnávať sa s vlastnou vinou, spracovať minulosť holokaustu ako takú, a urobiť ju súčasťou vlastných národných dejín (ktoré od 60. rokov 20. storočia silneli v západnej Európe a v tomto období započali aj za železnou oponou) boli s nástupom normalizácie prerušené.²⁶⁰

Z hľadiska oficiálnej rétoriky štátu boli vyššie spomenuté témy kolaborácie či podielu českého obyvateľstva na genocíde Židov spájané s českou buržoáziou a predstaviteľmi protektorátnej vlády. A hoci na Východe, resp. v Československu nedochádzalo k analogickým snahám o hlboké vyrovnávanie sa s pamiatkou holokaustu ako na Západe, historik Miroslav Kárný si všimol, že prenasledovanie a diskriminácia Židov často vychádzalo z vlastnej iniciatívy hlavných predstaviteľov protektorátu, teda bez tlaku od nacistického Nemecka, a malo vlastnú dynamiku.²⁶¹ Na základe tohto príkladu je možné hovoriť o existencii určitého snaženia na oficiálnej štátnej úrovni o nejakú mieru vyrovnávania sa s holokaustom.

Aj napriek zmieneným charakteristikám vývoja v Československu počas normalizácie nemožno v súvislosti s témou holokaustu hovoriť o akomsi úspešnom či etablovanom tabuizovaní pamäti.²⁶² ²⁶³ Potvrďuje to početné zastúpenie tejto témy

²⁵⁷ Hallama, *Nationale Helden und jüdische Opfer*, 271-272.

²⁵⁸ Ibid., 272.

²⁵⁹ Ibid., 286.

²⁶⁰ Ibid., 273.

²⁶¹ Ibid., 281.

²⁶² Ibid., 273.

²⁶³ Tému tabuizovania holokaustu a židovských záležitostí vo všeobecnosti vo svojom diele obhaja napríklad Yeshayahu Jelinek, naopak proti argumentuje Petr Brod. Brod nesúhlasí s tézou Jelineka, že pred rokom 1989 sa v československej tlači objavovali len zriedka články týkajúce sa židovskej tematiky. Naopak, dokonca i v 50. a 70. rokoch 20. storočia bola oficiálna štátna tlač plná článkov o danej téme, ktoré boli (v

v literatúre, filme, oficiálnom dejepise, či vedeckých príspevkoch; protižidovské diskriminačné a perzekučné opatrenia, a holokaust sa objavil aj v školskej učebnici nasadenej do škôl v polovici 70. rokov 20. storočia.²⁶⁴ Oficiálne sa hovorilo o niekoľkých vybraných aspektoch celého obdobia protižidovských opatrení rokov 1933 až 1945, ktoré boli v najväčšom súlade s marxizmom, a to predovšetkým o diskriminácii Židov v oblasti zamestnávania, s čím súviselo ich vylúčenie z hospodárskeho života vôbec, a v neposlednom rade arizácia.²⁶⁵ Holokaust nestál v centre pozornosti pamäti, táto téma však rozhodne nebola počas normalizácie tabu.²⁶⁶

Vyššie uvedené naznačuje, že politickým predstaviteľom Československa sa nepodarilo holokaust z pamäti národa vytlačiť. Snahy o marginalizovanie tejto témy postupne slabli, čo súviselo s postupným opadaním silnej vlny antisemitizmu prelomu 60. a 70. rokov 20. storočia; z agresívnej štátnej protizraelskej politiky s antisemitskými znakmi sa stali nemenné frázy, ktoré i väčšina obyvateľstva následne vnímala skepticky.²⁶⁷

²⁶⁸ Aj antisemitizmus, ktorý po nástupe normalizácie ostal jednou z charakteristík režimu²⁶⁹, sa postupne z rétoriky politických predstaviteľov štátu vytrácal.²⁷⁰ Zároveň sa premenilo aj oficiálne ponímanie hrdinu; český komunistický odboj prestal byť jedinou formou heroizmu a za hrdinov začali byť označovaní nielen tí, ktorí niečo hrdinské vykonali, ale aj tí, ktorí niečo mimoriadne vydržali.²⁷¹

Vyššie charakterizované premeny z oficiálnych štátnych miest podporovanej pamäti holokaustu do istej miery neplatia pre židovskú komunitu ako takú. Jej

uvedených rokoch) väčšinou negatívne a silno kritizujúce sionizmus a „západnú židovskú buržoáziu“. Nechýbali však ani neutrálne a sympatizujúce články. Petr Brod, „Letter to the Editor“, *East European Jewish Affairs* 28, č. 1 (1998): 127, <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13501679808577876> (staženo 27. 7. 2018). Brod zároveň varuje pred generalizáciami typu snahy o vymazanie akejkoľvek pamäti na Židov v Československu, či „obrovsky zintenzívneného tabu“, ktoré v článku Jelineka zazneli. Yeshayah A Jelinek, „Capturing the Public’s Imagination: Publications on Jewish Themes in Slovakia and the Czech Lands, 1989-1995“, *East European Jewish Affairs* 27, č. 2 (1997): 110, <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13501679708577862> (staženo 27. 7. 2018).

²⁶⁴ Hallama, *Nationale Helden und jüdische Opfer*, 276-279.

²⁶⁵ Ibid., 281.

²⁶⁶ Proti prázdnote pamäti holokaustu a všeobecne proti letargii v 70. a 80. rokoch 20. storočia v tomto období bojovala v Československu napríklad opozícia. Ibid., 287.

²⁶⁷ Svobodová, *Zdroje a projevy antisemitismu*, 59.

²⁶⁸ Ako už bolo spomenuté, za zostrenou antisionistickou kampaňou štátu stálo na jednej strane víťazstvo Izraela v šesťdňovej vojne, na druhej strane sa o jej eskaláciu postarali udalosti tzv. Pražskej jari, ktorá bola hlavnými predstaviteľmi Československa označená za kontrarevolúciu spôsobenú sionistickými silami a imperialistickými mocnosťami. Ibid., 52.

²⁶⁹ Peter Salner, „Podoby antisemitizmu na Slovensku v období normalizácie (1969-1989)“, in *Podoby antisemitismu v Čechách a na Slovensku ve 20. a 21. století*, ed. Monika Vrzgulová a Hana Kubátová (Praha: Karolinum, 2016), 145.

²⁷⁰ Hana Kubátová a Jan Láníček, *The “Jew” in the Czech and Slovak Imagination, 1939-89. Antisemitism, the Holocaust, and Zionism* (Boston, Leiden: Brill, 2018), 205.

²⁷¹ Hallama, *Nationale Helden und jüdische Opfer*, 285.

reprezentantom sa totiž pomocou používania „socialistického jazyka a prezentovania pamäti holokaustu vo všeobecnejšom kontexte údajného boja komunistického bloku proti rasizmu, fašizmu, a západnému kapitalizmu, a za mier“ podarilo pripomínať si pamiatku osudov židovskej menšiny v štáte počas rokov 1933-1945 v rovnakej intenzite kontinuálne. Vzhľadom k tomu, že sa jednalo o aktivity uzatvorené pre členov židovskej komunity, nepredstavovala takáto podoba práce s pamäťou pre oficiálny diškurz politických predstaviteľov Československa žiadnu výzvu.²⁷²

Hoci Frankl obdobie výslovne neuvádza, možno predpokladať, že jeho téza o komplikovanom a nedostatočnom zaobchádzaní s genocídou Židov²⁷³ sa vzťahuje na Československo v období komunizmu všeobecne. Zdôvodňuje ju na príklade dvoch hlavných miest pamäti v krajine, a sice Terezína a Pinkasovej synagógy v Prahe. Uzatvorenie, dlhodobé zneprístupnenie a bojkot rekonštrukcie Pinkasovej synagógy, ako aj jej celková nedostupnosť pre československú verejnosť, len názorne poukazujú na „obmedzenia uvalené na pamäť holokaustu dominantným českým historickým diškurzom a komunistickou cenzúrou“.²⁷⁴

2.3 Hlavné charakteristiky kultúry spomínania v Českej republike po roku 1989

České povedomie o holokauste ako v odborných kruhoch, tak aj na verejnosti, zaznamenalo po roku 1989 množstvo premien.²⁷⁵ Hlboké zmeny nechýbali ani na politickej úrovni, resp. v oficiálnych postojoch predstaviteľov štátu.²⁷⁶ Holokaust v Českej republike prenikol do populárno-kultúrnej sféry, stal sa súčasťou výukových osnov na školách, a dostal sa do veľkej pozornosti médií či historikov. Na druhej strane však, paradoxne, nič z vyššie zmieneného nevedlo k zmene „jemne etnocentrického českého historického naratívu“ o druhej svetovej vojne, resp. holokauste, a českí historici a žurnalisti sa aj po roku 2000 len zriedka venujú chúlостivým otázkam českého antisemitizmu, podielu na holokauste, či rasizmu.^{277 278} Lebo tak, ako sa v roku 1948 „s

²⁷² Frankl, „The Sheep of Lidice“, 178.

²⁷³ Ibid., 175.

²⁷⁴ Ibid., 177.

²⁷⁵ Frankl, „The Sheep of Lidice“, 189.

²⁷⁶ Hallama, *Nationale Helden und jüdische Opfer*, 320.

²⁷⁷ Frankl, „The Sheep of Lidice“, 189.

²⁷⁸ Otázke potreby, resp. zbytočnosti vedeckého rozlišovania medzi partikulárnym pojmom holokaust a univerzálnou perspektívou druhej svetovej vojny sa v prvej kapitole svojej monografie *Nationale Helden und jüdische Opfer* venoval Peter Hallama (2015).

prevzatím moci komunistami neobrátilo všetko k horšiemu, nevyriešili sa ani všetky problémy po prevrate v roku 1989.²⁷⁹

Frankl zakonzervovanie tradičného českého naratívu ukazuje na príklade publikácie *Velké dějiny zemí Koruny české* od autorov Jana Gebharta a Jana Kuklíka, v ktorej sa odrážajú tri základné interpretácie holokaustu. V prvom prípade je holokaust zasadený do diskusie o charaktere nacistickej okupácie v Protektoráte, ktorá zároveň posudzuje arizáciu ako národnostný konflikt. Po druhé, holokaust je zobrazovaný v kontexte nástupu Reinharda Heydricha do úradu ríšskeho protektora Protektorátu Čechy a Morava, a jeho tlaku na odbojové hnutia. Tretia interpretácia sa zaoberá umením počas okupácie a v koncentračných táboroch.²⁸⁰

Na absenciu výraznejšej zmeny v oficiálnom československom naratíve o holokauste upozorňuje aj Peter Hallama. Podobnosť v prístupe komunistického a obnoveného demokratického režimu ukazuje na príklade pokračujúcej inštitucionalizácie dejín, ktorej podstata, resp. ciele a rysy prístupu k dejinám sa zmenili z komunistických na nacionalistické.²⁸¹ Nacionalistické nálady pramenili začiatkom 90. rokov 20. storočia v pocitoch neistoty sprevádzajúcich rozdelenie Československa a postkomunistickú transformáciu. Zároveň boli tieto pocity sprevádzané hľadaním spoločnej a identitotvornej národnej pamäti.²⁸²

Ani popularizácia tém týkajúcich sa holokaustu, resp. židovskej menšiny a jej kultúry vo všeobecnosti teda po roku 1989 nevedla automaticky k premene tradičných naratívov, ktoré sa za dlhé obdobie studenej vojny stali súčasťou českej kolektívnej pamäti. Obzvlášť v prvej polovici 90. rokov 20. storočia sa tieto témy k verejnosti dostávali často len vďaka činnosti židovskej komunity v štáte a nových organizácií preživších.²⁸³ V druhej polovici 90. rokov došlo k veľkej medializácii a verejnému povedomiu o témach holokaustu a Židov, o čo sa okrem médií pričínil prezident Václav Havel a ním zorganizovaná konferencia *Fenomén holokaustu*, vznik špeciálnej komisie na zhromaždenie údajovo rozsahu arizácie a následný návrat majetku do rúk Židov, či nové výukové semináre o holokauste pre učiteľov. Frankl v súvislosti s nárastom pozornosti a aktivít v tomto smere upozorňuje aj na „rastúci vplyv úlohy holokaustu v európskej

²⁷⁹ Hallama, *Nationale Helden und jüdische Opfer*, 14-15.

²⁸⁰ Frankl, „The Sheep of Lidice“, 184.

²⁸¹ Hallama, *Nationale Helden und jüdische Opfer*, 320.

²⁸² Hallama, *Nationale Helden und jüdische Opfer*, 320.

²⁸³ Frankl, „The Sheep of Lidice“, 179.

a americkej kultúre a prístupový proces Českej republiky do NATO a EÚ“.²⁸⁴ Podobné praktické príklady šírenia téma holokaustu a práce s pamäťou prispievali k búraniu tendencií potlačania negatívnych etáp národných dejín, ktoré som spomínala v prvej kapitole práce.

Ako už bolo naznačené, proces transformácie histórie a pamäti národa sa po páde komunizmu v Česku ukázal byť náročnejším a zdĺhavejším než bolo pôvodne predpokladané. Príklad textov školských učebníc z prvej polovice 90. rokov 20. storočia poukazuje na v tej dobe pretrvávajúcu snahu zakotviť účasť Čechov na holokauste ako zanedbateľnú, a na pokračujúcu marginalizáciu tejto témy. Vo všeobecnosti bol akcentovaný rozsah role Slovenska v konečnom riešení židovskej otázky a ochota slovenskej vlády s nacistickým režimom spolupracovať, zatiaľ čo za zodpovedných za zločiny proti Židom na území Protektorátu boli označovaní Nemci.²⁸⁵

Aj po zlepšení situácie v druhej polovici 90. rokov ostávalo jedným z najpopulárnejších spôsobov práce s pamäťou holokaustu jeho porovnávanie s obdobím komunizmu a zločinmi komunistického režimu; vyzdvihovanie a podobností medzi nacistickým a komunistickým režimom však ale v mnohých prípadoch viedlo k potlačeniu rozdielností medzi týmito režimami, akými napríklad boli práve perzekúcie Židov alebo antisemitizmus.²⁸⁶ Michael Shafir označil takéto praktiky termínom „komparatívna trivializácia“ a rovnako poukázal na ich nebezpečný potenciál vyústiť v marginalizáciu holokaustu.²⁸⁷ (2002: 8)

Verejné diskusie o holokauste sa po roku 1989 vo všeobecnosti zdali byť neproblematickými, obzvlášť v porovnaní s Poľskom (napr. Jedwabne) a Slovenskom (úloha Tisa v Slovenskom štáte).²⁸⁸ ²⁸⁹ Podľa Michala Frankla sa pre verejnosť stalo vyrovnávanie sa s minulosťou holokaustu nekontroverzným z dôvodu existencie „dominantného presvedčenia, že Česi sa na holokauste nepodieľali, a že preto ich nemožno

²⁸⁴ Ibid., 180.

²⁸⁵ Ibid., 181-182.

²⁸⁶ Frankl, „The Sheep of Lidice“, 182-183.

²⁸⁷ Michael Shafir, *Between Denial and „Comparative Trivialization“: Holocaust Negationism in Post-Communist East Central Europe* (The Hebrew University of Jerusalem, 2002), 8.

²⁸⁸ Konkrétne mám na mysli pogrom v mestečku Jedwabne spáchaný 10. júla 1941 na jeho židovských obyvateľoch. Viac o pogrome v tretej kapitole práce, v podkapitole 3.2.3 Susedia alebo pamäť mestečka Jedwabne.

²⁸⁹ Táto téza však neplatí v prípade genocídy českej rómskej menšiny; o búrlivú verejnú diskusiu sa postarala napríklad problematika táborov pre Rómov v Letech a Hodoníne. Frankl, „The Sheep of Lidice“, 186. Táto téma je do veľkej miery sporná a problematická dodnes.

považovať za zodpovedných“.²⁹⁰ Tento pohľad následne spôsobil nedostatok kritického prístupu k vlastným, českým dejinám. České dejiny boli spájané s tradičnými naratívmi germanizácie, okupačného teroru, a domáceho odboju, a stávalo sa, že v nich holokaust chýbal. Ukazujú to napríklad učebnice pre školy, ktoré vznikli v 90. rokoch 20. storočia, v ktorých bol holokaust ako taký zaradený nie do domáceho, ale do celoeurópskeho kontextu druhej svetovej vojny vo všeobecnosti.²⁹¹

Na úrovni rekapitulácie je možné vyhlásiť, že v 90. rokoch minulého storočia boli debaty o holokauste v českom verejnom priestore pomerne tesne prepojené s debatami ako o období komunizmu, tak aj o česko-nemeckých vzťahoch.²⁹² Častá práca politikov s obrazom medzivojnového Československa ako takmer bezchybne funkčnej a k menšinám tolerantnej demokracie v tomto období navyše len prispievala k ukotveniu vnímania českej národnej identity v rámci stredoeurópskeho kontextu ako výnimočnej. Ostatné štáty v tomto priestore mali byť omnoho náchylnejšie k nacionalizmu, násiliu, či autoritarizmu; spomedzi politikov napríklad Václav Klaus prezentoval výkon českej demokracie a trhovej ekonomiky v porovnaní s ostatnými postkomunistickými štátmi ako omnoho lepší.²⁹³

Z iného pohľadu pristupuje k výnimočnosti, resp. k odlišnosti Českej republiky Peter Hallama. Na rozdiel od západoeurópskeho trendu úpadku patriotizmu, poklesu významu nacionalizmu a nástupu tzv. postheroizmu, hrá v Česku nacionalizmus, národní hrdinovia, či bojovníci za nezávislosť národa i naďalej významnú úlohu. Spomienky na holokaust dodnes formované na báze „národných imperatívov“ a etnických či geografických kategórií tak znemožňujú nielen širšie vnímanie holokaustu v jeho európskom rozsahu, ale predovšetkým jeho začlenenie do národných českých dejín. Okrem toho takmer nedochádza k diskusiám o pasívnom prihliadaní k udalostiam rokov 1933-1945, kolaborácii, či (spolu)vine, čoho dôvodom je pokračujúce výrazné zdôrazňovanie českého odboja.²⁹⁴ Limitovaná je aj diskusia o českom antisemitizme alebo rasizme vo všeobecnosti.²⁹⁵

Ak platí téza Michala Frankla, že „pripomínanie si holokaustu je mimoriadne prepojené s kritickým prístupom k národnej minulosti“²⁹⁶, je na základe prehľadu práce s pamäťou holokaustu v Československu a Českej republike od konca druhej svetovej

²⁹⁰ Frankl, „The Sheep of Lidice“, 185.

²⁹¹ Ibid., 185, 183.

²⁹² Ibid., 188.

²⁹³ Ibid. 185.

²⁹⁴ Hallama, *Nationale Helden und jüdische Opfer*, 320-321.

²⁹⁵ Frankl, „The Sheep of Lidice“, 189.

²⁹⁶ Ibid., 189.

vojny možné konštatovať, že pamäť holokaustu a vyrovnávanie sa s týmto obdobím dejín sú v krajine dodnes (resp. približne do roku 2013) do značnej miery problematické. Jadro českého vyrovnávania sa s holokaustom i po roku 1989 ostalo takmer nedotknuté, nemodifikované, čo je zásluhou nielen „zhora“, teda štátom vytváranej politiky pamäti, ale predovšetkým výsledkom akéhosi širšieho konsenzu medzi štátom a spoločnosťou. Túto Hallamovu hlavnú hypotézu označil historik a bohemista Bugge za presvedčivo podloženú a dokázanú.²⁹⁷

2.4 Pamäť holokaustu v Poľsku v rokoch 1945-1989

Podobne ako v prípade Českej republiky, politika pamäti a práca s ňou prešla od roku 1945 niekoľkými premenami. Najväčší a najdôležitejší míľnik v otázke politiky pamäti predstavovali 80. roky 20. storočia. V tomto období začali intelektuáli vyzývať a narúšať historickú kontinuitu neprerušovaných „mýtických obrazov“, čo prinieslo vôbec prvé viditeľné zmeny v tvorbe kolektívnej pamäti druhej svetovej vojny.²⁹⁸

Vyššie uvedené, konkrétne „mýtické obrazy“ súvisia s podobou procesu vzniku, vývoja a inštitucionalizácie pamäti práve na zmienené obdobie druhej svetovej vojny. V Poľsku totiž, oproti napríklad Francúzsku alebo Nemecku, bola politická pamäť ovplyvňovaná kultúrou a udalosťami, ktoré sa odohrali ešte pred druhou svetovou vojnou, a ktorých všeobecné rozšírenie a popularita pretrvávala pomerne dlhú dobu.²⁹⁹ Špecifickosť vývoja pamäti v Poľsku demonštruje i ďalšie porovnanie s Nemeckom a Francúzskom. V prípade posledných dvoch menovaných bola premena kolektívnej pamäti spojená obyčajne s generačnou výmenou v spoločnosti: prvá významná premena sa odohrávala medzi koncom 60. rokov a polovicou 80. rokov 20. storočia, kedy prvá povojnová generácia dospievala a nahrádzala poslednú predvojnovú generáciu aktívnych účastníkov samotnej vojny či odboja.³⁰⁰ Samozrejme sa generačná výmena týkala do určitej miery aj Poľska; ako však ukážem nižšie pomocou výskumu Annamarie Orla-Bukowskej, na politiku pamäti v Poľsku a inštitucionalizáciu druhej svetovej vojny do komunikatívnej pamäti mala zdanlivo vždy najväčší vplyv vzdialená minulosť, a nie prítomnosť, resp. generačné následníctvo jednotlivých politických reprezentácií.³⁰¹

²⁹⁷ Peter Bugge, recenze knihy *Nationale Helden und jüdische Opfer: tschechische Repräsentationen des Holocaust*, Peter Hallama, *Bohemia* 57, č. 1 (2017): 232.

²⁹⁸ Fogu a Kansteiner, „The Politics of Memory and the Poetics of History“, 296-297.

²⁹⁹ Fogu a Kansteiner, „The Politics of Memory and the Poetics of History“, 298.

³⁰⁰ *Ibid.*, 296.

³⁰¹ *Ibid.*, 300.

Udalosť, ktorá najvýraznejšie ovplyvnila modernú a postmodernú poľskú kolektívnu pamäť, sa totiž odohrala dávno pred druhou svetovou vojnou: tretie delenie Poľska v roku 1795 definitívne ukončilo obdobie poľskej demokracie a suverenity, a jeho následkom došlo k pevnejšiemu previazaniu štátnych štruktúr s cirkvou, a k vývoju poľskej národnej identity založenom na etnicko-kultúrnej, nie na občianskej a teritoriálnej príslušnosti. Hlavným uhlom pohľadu na poľskú minulosť, prítomnosť i budúcnosť sa vtedy stalo mučeníctvo (angl. *martyrdom*) Poliakov, resp. odvážna obeta Poliakov v bojoch proti všetkým silám ohrozujúcim slobodu nielen Poľska, ale celej Európy.³⁰² Najväčšími nepriateľmi Poľska boli pritom historicky vždy Rusko a Nemecko; prvý menovaný štát bol pritom kontinuálne považovaný za významnejšieho nepriateľa než Nemecko.³⁰³

Podobný rámec si poľská (a nielen poľská, platil pomerne všeobecne aj v ostatných povojnových spoločnostiach) národná kolektívna pamäť uchovala aj po roku 1945: Poliáci boli vnímaní ako obeť, a zároveň predovšetkým ako hrdinovia odboja.³⁰⁴ Kontinuitu v tomto pohľade symbolizoval obraz tzv. zlatého veku Poľska medzi 16. a 18. storočím, a obraz Poľska ako (nepacifistického) „Krista národov“ neustále sa obetujúceho za spoločnú slobodu európskych národov. Na druhej strane však druhá svetová vojna, prirodzene, priniesla do odvekej poľskej kolektívnej pamäti prvky diskontinuity a potrebu jej revízie. Najsilnejšími spomedzi týchto prvkov boli holokaust a obdobie komunizmu v Poľsku.³⁰⁵

Z už spomínaného špecifického priebehu druhej svetovej vojny, resp. holokaustu v Poľsku a faktu, že väčšina predvojnovkej židovskej populácie z celej Európy našla svoju smrť na poľskom území, vyplýva, že Poľsko po vojne čelilo konfrontácii nielen ohľadom holokaustu ako takého, ale aj ohľadom rozsahu holokaustu a počtu obetí na poľskom území, resp. rozsahu, v akom sa s hrôzami vojny dostali do kontaktu samotní Poliáci³⁰⁶ (na tento fakt upozornil aj Tony Judt, viď úvod druhej kapitoly). V súvislosti s tým sa bezprostredne po skončení druhej svetovej vojny stala v poľskej spoločnosti aktuálnou

³⁰² Orla-Bukowska, „New Threads on an Old Loom“, 178-179.

³⁰³ Ibid., 203.

³⁰⁴ Ako vyplýva už z popisu skúsenosti Poľska s druhou svetovou vojnou a holokaustom na začiatku kapitoly, pre Poliakov nesporné základné predpoklady pre prácu s pamäťou po vojne ja možné zhrnúť do štyroch bodov tak, ako to robí Anna maria Orla-Bukowska: po prvé, Poliáci boli prvými oficiálnymi obeťami druhej svetovej vojny; po druhé, bojovali proti dvom totalitným režimom; po tretie, boli jediným národom v Európe, ktorý ani nekolaboroval, ani sa nacistickému Nemecku oficiálne nevzdal; a po štvrté, Poľsko prispelo k mieru v Európe, prostredníctvom jej záchrany pred nemeckým fašizmom. Orla-Bukowska, „New Threads on an Old Loom“, 179.

³⁰⁵ Ibid., 179-180.

³⁰⁶ Ibid., 180.

téma poľských a židovských obetí vojny, resp. holokaustu, a ich vzájomnej konkurencie.³⁰⁷ Na rozdiel od Borodzieja, historičky Michlic a Melchior zdôrazňujú snahy o odmietanie negatívnych aspektov vzťahu Poliakov k židovskej menšine, ktoré prichádzali ešte pred koncom vojny napríklad zo strany politických zástupcov poľskej exilovej vlády v Londýne. Temné udalosti, na ktorých sa aj poľská spoločnosť podieľala, boli potláčané s cieľom „zachrániť národnú česť a hrdosť a neistú pozíciu Poľska ako slabého spojenca“ Západu a Sovietskeho zväzu.³⁰⁸

Už spomínaný míľnik v premenách poľskej kolektívnej pamäti – 80. roky 20. storočia – ilustruje Orla-Bukowska v súvislosti so vzťahom oficiálneho štátneho diškurzu s diškurzom neoficiálnym, resp. vzťahu oficiálnej a neoficiálnej pamäti na holokaust. Na základe tohto vzťahu je možné rozdeliť pamäť v komunistickom Poľsku do troch, približne vymedzených fáz: 1945-1950, kedy pre väčšinu diškurzu v spoločnosti dominovali nedávne, priame, emotívne a zdieľané skúsenosti s vojnou; 1950-1980, kedy oficiálny štátny diškurz propagujúci vlastné verzie pravdy a vytvárajúci tzv. biele miesta pamäti dominoval na verejnosti, a neoficiálny diškurz dominoval v súkromí; a 1980-1989, kedy sa dva menované diškurzy stali priepustnými.³⁰⁹

Medzi rokmi 1945 a 1950 sa kryštalizovali hlavné prvky oficiálnej štátnej pamäti, ktoré ostali základom pre prácu s pamäťou až do roku 1989. Vyššie bolo spomenuté tradične väčšie nepriateľstvo Poliakov voči Rusku; v období príslušnosti Poľska k východnému bloku však bolo za úhlavného nepriateľa Poľska označené Nemecko, proti ktorému bojovali a zvíťazili nie spojenecké sily, ale tzv. antifašistický blok.³¹⁰ Symbolom spoločného boja antifašistického bloku proti nacistickému Nemecku sa pomerne rýchlo stali koncentračné a vyhladzovacie tábory na území Poľska, prebudované na múzeá, resp. miesta pamäti. Dodnes najvýznamnejšiu úlohu hrá Auschwitz-Birkenau, v roku 1947 pretransformovaný na štátom sponzorované múzeum. Zároveň sa dbalo na zdôrazňovanie jeho medzinárodného charakteru: každej krajine, ktorej obyvatelia v Auschwitz-Birkenau zahynuli, bol venovaný priestor na tvorbu vlastnej výstavy. Na druhej strane, jednotlivé skupiny obetí holokaustu, boli označovaní len podľa ich občianskej príslušnosti: fakt, že

³⁰⁷ Borodziej, „Geschichtspolitik und 'Konkurrenz der Opfer'“, 167.

³⁰⁸ Michlic a Melchior, „The Memory of the Holocaust in Post-1989 Poland“, 412.

³⁰⁹ Orla-Bukowska, „New Threads on an Old Loom“, 181.

³¹⁰ ZSSR bol v tomto období označovaný jednak ako obeť a predovšetkým ako hrdina, ktorého Červená armáda oslobodila krajiny tzv. Varšavskej zmluvy pred expanzívnym agresívnym nacistickým Nemeckom. Ibid., 185.

v tomto tábore zahynulo veľké množstvo Židov bol oficiálne ignorovaný.³¹¹ Tento proces tzv. internacionalizácie obetí holokaustu prebiehal aj napriek rozsiahlemu výskumu a zhromažďovaniu dokumentov z druhej svetovej vojny, ktoré v tomto období vykonával Židovský historický inštitút vo Varšave. Internacionalizácia obetí holokaustu bola sprevádzaná tzv. polonocentrizmom, resp. polonizáciou národných dejín, čo sa prejavovalo posilňovaním predstavy o najväčšom utrpení Poliakov spomedzi ostatných krajín Európy, šírením povedomia o šiestich miliónoch mŕtvych *Poliakoch*, relativizovaním osudu a počtu židovských obetí, a teda „zahmlievaním rozdielov medzi osudmi Poliakov a Židov, a zasiatím zárodka budúcej konkurencie v otázke ich utrpenia“.³¹² Zároveň (podobne ako v prípade Česka) bola nemecká okupácia a germanizácia Poľska interpretovaná ako predstupeň tzv. finálneho riešenia poľskej otázky.³¹³ Autorky Michlic a Melchior hovoria v súvislosti s nástupom stalinizmu v roku 1948 o úplnej absencii tém spojených so vzťahom poľskej spoločnosti k holokaustu v poľskom diškurze. Spôsobilo ju umlčanie akejkoľvek spoločenskej diskusie na túto tému. Zastavená bola predovšetkým osvetová činnosť malej skupiny ľavicových intelektuálov (spisovateľov, právnikov, literárnych kritikov, sociológov) a vyvíjajúcej sa liberálnej katolíckej inteligencie, ktorá sa v prvých povojnových rokoch ako jediná v Poľsku venovala otázke vyrovnávania sa Poliakov s holokaustom a vzťahu väčšinovej spoločnosti k židovskej menšine v štáte.³¹⁴

Počiatočná absencia pamäti holokaustu a pamäti na Židov ako takých bola vzápätí vystriedaná silnejúcimi snahami túto pamäť prepracovať a manipulovať v prospech komunistického režimu a jeho ideológie.³¹⁵ „Druhá svetová vojna bola všade“³¹⁶, a jej režimom skreslený obraz pretrvával vo väčšinovej poľskej spoločnosti skrz oficiálnu štátnu politiku spomínania až do 80. rokov 20. storočia. Základné charakteristiky oficiálnej pamäti (predovšetkým víťazstvo antifašistického bloku proti tradičnému nepriateľovi – Nemecku, a potláčanie spomienok na jednotlivé skúsenosti menším s obdobím druhej svetovej vojny, najmä holokaustu) boli zdôrazňované a dopĺňané o obrovské množstvo pomníkov či pamätných dosiek rozmiestnených po celej republike. Obraz Nemecka, resp. Západného Nemecka ako nepriateľa pretrvával ako symbol druhej svetovej vojny, a bol rozšírený o nepriateľstvo voči Židom, resp. voči sionistickému Izraelu, čo je možné zaradiť

³¹¹ Ibid., 184.

³¹² Michlic a Melchior, „The Memory of the Holocaust in Post-1989 Poland“, 414.

³¹³ Orła-Bukowska, „New Threads on an Old Loom“, 184-185.

³¹⁴ Michlic a Melchior, „The Memory of the Holocaust in Post-1989 Poland“, 412-413.

³¹⁵ Ibid., 413.

³¹⁶ Orła-Bukowska, „New Threads on an Old Loom“, 187.

do všeobecného oficiálneho diškurzu opovrhovania západným kapitalizmom a imperializmom vo východnom bloku. Prostredníctvom ignorancie vybraných faktov o vojne a holokauste, absencie hlbšej analýzy tohto obdobia a jeho udalostí, propagandy, či cenzúry boli zachovávané spomínané biele miesta v oficiálnej inštitucionalizovanej pamäti. Kto sa postavil na odpor tejto štátnej pamäti, čelil zatknutiu alebo odsúdeniu.³¹⁷

Téma holokaustu sa v oficiálnom naratíve štátu objavovala len v súvislosti so solidaritou Poliakov so svojimi židovskými susedmi, ktorá sa mala prejavovať predovšetkým v nezištnej pomoci väčšinovej spoločnosti Židom a veľkom počte rôznych záchranných operácií. Stratégia založená na zdôrazňovaní poľskej obety a heroizmu v druhej svetovej vojne bola jednou zo stratégií poľskej komunistickej strany využívaných na posilňovanie jej legitímnosti. Pozoruhodné je, že podobnú taktiku prekrývania negatívnych aspektov konania poľskej spoločnosti počas vojny aspektami pozitívnymi používala už nekomunistická exilová vláda.³¹⁸ Snahu a potrebu poľskej vlády v exile v Londýne prezentovať a udržiavať dobrý obraz Poľska medzi víťaznými mocnosťami som priblížila už vyššie.

Pre oficiálny štátny diškurz bol v tomto období aktuálny i obraz Poliakov ako mučeníkov, obetí vonkajších agresí, a Poľska ako „Krista národov“ bojujúceho za slobodné Poľsko a Európu. Tento obraz reflektujúci predovšetkým minulosť pred druhou svetovou vojnou (ako už bolo vysvetlené vyššie) bol približne do prelomu 60. a 70. rokov 20. storočia relevantný aj pre neoficiálny diškurz, resp. pamäť, ktorá v poľskej spoločnosti vznikala. Po tomto období však dochádzalo pod heslom „nepriateľ môjho nepriateľa je môj priateľ“ k čoraz väčšiemu prepájaniu Poliakov oponujúcich režimu s židovským obyvateľstvom.³¹⁹ Premena neoficiálneho diškurzu v poľskej spoločnosti bola pravidelne podporovaná protestmi a štrajkami, počínajúc rokom 1956, ďalej v rokoch 1968, 1970, 1976, až vyvrcholila vznikom hnutia Solidarita v roku 1980.³²⁰

V rokoch 1980-1989 hlas neoficiálneho diškurzu, a teda alternatívnej pamäti zaplňajúcej tzv. biele miesta pamäti oficiálnej, silnel a do verejnej podoby spomínania na druhú svetovú vojnu vnášal dovtedy tabuizované témy sovietskej okupácie a holokaustu. Prvá menovaná téma sa vo verejnom diškurze stala dokonca dominantnou, druhá

³¹⁷ Ibid., 186-187.

³¹⁸ Michlic a Melchior, „The Memory of the Holocaust in Post-1989 Poland“, 415.

³¹⁹ Konkrétne sa to prejavovalo napríklad spoluprácou katolíckych lídrov opozície s Poľskými Židmi, či účasťou Poliakov nežidovského pôvodu na prednáškach tzv. lietajúcich univerzít, ilegálnych vzdelávacích ustanovizní. Orla-Bukowska, „New Threads on an Old Loom“, 190.

³²⁰ Ibid., 189-191.

menovaná bola zdôrazňovaná v súvislosti s celosvetovým trendom jej popularizácie.³²¹ V duchu celosvetových spoločensko-politických premien v 80. rokoch 20. storočia všeobecne a v súvislosti s nástupom hnutia Solidarita v roku 1980 konkrétne, bol v Poľsku iniciovaný proces opätovného objavovania národných a etnických menšín. Hoci stála na počiatku tohto procesu ľavicová Solidarita a jej priaznivci, do otvorenej kritiky a spochybňovania oficiálnej dominantnej pamäti holokaustu sa zapájalo široké spektrum spoločnosti, od ľavicových skupín až po progresívnu katolícku inteligenciu. V prvom rade bola odmietaná paralela medzi utrpením Židov a Poliakov, v druhom rade sa ozývali hlasy za „spytovanie svedomia“ v súvislosti s obdobím holokaustu, teda za prevzatie spoluzodpovednosti v jeho podobe, rozsahu a dopade.³²² Oficiálny štátny diskurz však ostával spočiatku nemenný; holokaust (a židovské témy vo všeobecnosti) sa do vtedajšieho oficiálneho diskurzu dostali až po prelomovom roku 1983, kedy boli v príležitosti 40. výročia vypuknutia povstania vo Varšavskom gete usporiadané oficiálne štátne oslavy.³²³

Zásadné zmeny, ktoré v 80. rokoch 20. storočia v súvislosti s pamäťou holokaustu nastali, boli teda iniciované súkromnou sférou, ktorá sa neskôr preliala do sféry oficiálnej, štátnej, a postupne začala ovplyvňovať väčšiu a väčšiu časť poľskej spoločnosti. V súvislosti s týmto je však dôležité nezabúdať na to, že rozšírenie uvedených zmien vôbec z intelektuálnych kruhov von k širšej spoločnosti bolo ovplyvnené aj vonkajšími, zahraničnými faktormi, napríklad diskusiou o filme *Shoah* od Claude Lanzmanna, či akademickým výskumom v Izraeli.³²⁴ Ako ukážem nižšie, význam týchto extrateritoriálnych faktorov a ich vplyv na kolektívnu pamäť a diskurz v Poľsku sa prejavil aj po roku 1989.

Na základe samostatného kritéria miery prítomnosti témy holokaustu v poľskej pamäti je možné hovoriť o období potlačanej (angl. *repressed*) pamäti v rokoch 1948 až 1968, vylúčenej (angl. *expelled*) v období 1968-1970, a rekonštruovanej (angl. *reconstructed*) pamäti medzi rokmi 1970 a 1989.³²⁵ Hoci je delenie Michaela Steinlaufa od delenia Orla-Bukowskej rozdielne, prvé obdobie do roku 1968 obaja autori charakterizujú do veľkej miery rovnako: Steinlauf vyzdvihuje Auschwitz-Birkenau ako symbol poľského mučeníctva a neodlišovanie Židov od ostatných európskych národností ako jeho určujúce

³²¹ Ibid., 191.

³²² Michlic a Melchior, „The Memory of the Holocaust in Post-1989 Poland“, 417.

³²³ Orla-Bukowska, „New Threads on an Old Loom“, 192-193.

³²⁴ Kubátová a Láničková, „Jews and Gentiles in Central and Eastern Europe“, 2.

³²⁵ Joshua D. Zimmerman, recenze knihy *Bondage to the Dead: Poland and the Memory of the Holocaust*, Michael C. Steinlauf, *Contemporary Jewry* 21, č. 1 (2000): 155.

znaky. Nedochádzalo teda k rozlišovaniu Židov a Poliakov, a zároveň bola ale vyzdvihovaná odvaha a solidarita Poliakov s židovským obyvateľstvom.³²⁶

Úskalie typológie Orla-Bukowskej však predstavuje opomenutie, resp. minimálne upozadenie udalostí roku 1968 a ich následkov. Hoci k významným premenám oficiálnej pamäti holokaustu v Poľsku dochádzalo počas celej vlády Władysława Gomułka medzi rokmi 1956 až 1970³²⁷, najzásadnejšia zmena v naratíve Poľskej zjednotenej robotníckej strany (poľ. *Polska Zjednoczona Partia Robotnicza*, ďalej PZPR) k tejto téme nastala koncom 60. rokov 20. storočia. Nová, radikálna verzia prístupu reprezentantov štátu k holokaustu vznikla ako súčasť oficiálnej tzv. antisionistickej kampane reagujúcej na víťazstvo Izraela v šesťdňovej vojne na Blízkom východe, ktorá mala antisemitské prvky a neskôr sa fakticky zmenila na rozsiahle protižidovské čistky.^{328 329}

Za antisemitské prvky a rozsah protiizraelskej kampane, resp. za jej dopady na domáce židovské obyvateľstvo a na politiku pamäti bol vo väčšinovej miere zodpovedný viceminister (od roku 1968 minister) vnútra Mieczysław Moczar³³⁰, zakladateľ radikálnej frakcie PZPR tzv. *partizánov* (alebo aj *moczarowcov*).³³¹ Podľa Moczarovej rétoriky malo akékoľvek zdôrazňovanie utrpenia poľského židovského obyvateľstva ohrozovať dlhodobou budovaný obraz mučeníckych a trpiacich Poliakov, a preto bolo potrebné do oficiálnej rétoriky štátu vniesť miesto konceptu „paralelných“ osudov Židov a Poliakov koncept ich „rovnakých“ osudov. V nadväznosti na to štát šíril správy o nedostatočnej vďačnosti Židov

³²⁶ Zimmerman, recenze knihy *Bondage to the Dead*, 155.

³²⁷ Michlic a Melchior, „The Memory of the Holocaust in Post-1989 Poland“, 413-414.

³²⁸ Ibid., 415.

³²⁹ Označovaná aj ako marcová, štvavá protižidovská kampaň a čistky začali ako odpoveď na pokojné zhromaždenie študentov, iniciované prevažne nežidmi, ktorí protestovali proti zákazu niektorých divadelných hier v krajine. Medzi vedúcimi politikmi štátu panoval strach z rozšírenia protestov do robotníckych radov, a následnej destabilizácie krajiny. Aktéri protestného zhromaždenia boli vládou označení za „cudzincov“, „Židov nenávidiacich Poľsko“, či „sionistické revizionistické obetné baránky“. Sara Zorandy, „Hungarian Jewish Identity After the Six-Day War“ (diplomová práca, Central European University in Budapest, 2008), 13. Na základe svojho charakteru bola táto kampaň často označovaná za hon na čarodejnice. Po útokoch na hlavných predstaviteľov PZPR bolo zrejmé, že čistky sa môžu dotknúť kohokoľvek. Pod heslom „sionista znamená Žid“ sa tzv. antisionistická kampaň zameriavala aj na niektorých etnických Poliakov, a z toho dôvodu sa nikto nemohol cítiť bezpečne“. Dariusz Stola, „Anti-Zionism as a Multipurpose Policy Instrument: The Anti-Zionist Campaign in Poland, 1967-1968“, *Journal of Israeli History* 25, č. 1 (2006): 191, <http://dx.doi.org/10.1080/13531040500503021> (staženo 27. 7. 2018). Viac o kampani v Dariusz Stola, *Kampania antysyjonistyczna w Polsce, 1967-1968* (Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 2000).

³³⁰ Michlic a Melchior, „The Memory of the Holocaust in Post-1989 Poland“, 415.

³³¹ Historik Wasserstein označil toto krídlo komunistickej strany za antisemitské. Wasserstein, *Vanishing diaspora*, 213. Partizáni sa sami prihlásili k ideologickému odkazu predvojnového nacionalistického politického prúdu národná demokracia (poľ. *Narodowa Demokracja*, alebo aj *Endecja*), podľa ktorého predstavovali Židia najväčšiu hrozbu pre Poľsko a poľský ľud. Michlic a Melchior, „The Memory of the Holocaust in Post-1989 Poland“, 415. Aj historik Stola hovorí o Moczarových činnostiach po roku 1967 a v rámci tzv. antisionistickej kampane ako o konaní jasne antisemitského charakteru. Stola, „Anti-Zionism as a Multipurpose Policy Instrument“, 187.

voči svojim poľským záchrancom, židovskej pasivite počas vojny, či o kolaborácii Židov s nacistickým Nemeckom. Obraz Poliakov ako mučeníkov podľa partizánov ďalej narúšala aj kritika od Západu a Židov, ktorá bola predovšetkým touto frakciou využitá na budovanie a posilňovanie obrazu tzv. antipolonizmu Západu. Vyústilo to, po prvé, v pôsobenie vplyvu a ducha udalostí záveru 60. rokov 20. storočia aj do budúcnosti, a po druhé, v už spomínané „vylúčenie“ (Steinlauf) holokaustu z verejnej pamäti.³³² S týmto obdobím sa spája ešte jeden fenomén, a sice širšia akceptácia komunistických naratívov verejnosťou, ktorá nastala práve v období od druhej polovice 50. rokov 20. storočia a v priebehu rokov 60. Táto akceptácia oficiálnych štátnych naratívov pritom mala len odrážať potreby verejnosti.³³³

Prvá verejná debata v Poľsku na tému holokaust a poľsko-židovské vzťahy vo všeobecnosti nastala až po zverejnení eseje Jana Błońskiego *Úbohí Poliacy pozerajú na geto* (poľ. *Biedni Polacy patrzą na getto*) v katolíckom týždenníku *Tygodnik Powszechny* v roku 1987³³⁴, ktorou chcel autor upozorniť predovšetkým na ľahostajnosť Poliakov voči holokaustu.³³⁵ Je potrebné si všimnúť, že Błoński nepripisoval poľskému národu podiel zodpovednosti za udalosti holokaustu, resp. upozorňoval na rozdiel medzi spoluvinou a spolupodielom.³³⁶ ³³⁷ V danom čase zdôrazňoval predovšetkým nutnosť o tejto téme vôbec hovoriť, pripomínať si ju, a prostredníctvom toho zvrátiť dlhoročnú oficiálnu politiku zabúdania v PRL. „Jasné, že má na mysli [Czesław Miłosz, poľský básnik, pozn.] židovskú krv, genocídu, v ktorej poľský národ nie je vinný, ale ktorá sa odohrala na našej zemi a tú zem na večné veky poznačila. [...] Rodný kraj nie je hotelom, v ktorom stačí upratať neporiadok po náhodných hosťoch. Vybudovaný je predovšetkým z pamäti, inak povediac, sme sebou len vďaka pamäti o minulosti. Ako jednotky – nie sme za tú minulosť bezprostredne zodpovední. Musíme ju nosiť v sebe, hoci to býva skľučujúce či bolestné. A mali by sme sa snažiť o to ju očistiť“.³³⁸ Táto ľahostajnosť bola do určitej miery dôsledkom už dávnejšie pred vojnou rozšírených protizidovských nálad.³³⁹ (Michlic,

³³² Michlic a Melchior, „The Memory of the Holocaust in Post-1989 Poland“, 415-417.

³³³ Ibid., 413-414.

³³⁴ Ibid., 417.

³³⁵ Forecki, *Od Shoah do Strachu*, 10.

³³⁶ Jan Błoński, „Biedni Polacy patrzą na getto“, *Polscy Sprawiedliwi* (1987): 8, staženo 28. 7. 2018, https://sprawiedliwi.org.pl/sites/default/files/attachment_85.pdf.

³³⁷ „...lebo ak sme sa nezúčastnili/nepodielali na tomto zločine, to preto, že sme boli ešte trochu kresťanmi, že v poslednej chvíli sme si uvedomili, aký satanský to bol počin... Ale od spoluviny nás to vôbec neoslobodzuje“. Błoński, „Biedni Polacy patrzą na getto“, 9.

³³⁸ Ibid., 1.

³³⁹ Michlic a Melchior, „The Memory of the Holocaust in Post-1989 Poland“, 418.

Melchior 2013: 418). Błoński to vyjadril prirovnáním: „...áno, sme vinní. Prijali sme Židov do nášho domu, ale kázali sme im bývať v pivnici“, a postupom času považovať za problém, za nebezpečenstvo.³⁴⁰ Ďalej naznačil, že otváranie tém spojených s holokaustom a poľsko-židovskými vzťahmi v priebehu druhej svetovej vojny bolo pre poľskú spoločnosť náročné aj z toho dôvodu, že sa považovala za prvú obeť nacistického Nemecka, resp. len obeť³⁴¹, ktorá si odmietala priznať možnosť vlastného zlyhania.

Błońského názor bol však skritizovaný a odmietnutý valnou väčšinou účastníkov danej verejnej debaty; niektorí z nich ho dokonca obviňovali z hanobenia Poľska a Poliakov.³⁴² Až po niekoľkých rokoch od publikácie Błońského eseje (konkrétne v roku 2001) zaznelo v denníku Trybuna z pera publicistu Budzyńského, že táto esej skutočne vyvolala celospoločenskú diskusiu o poľsko-židovských vzťahoch počas druhej svetovej vojny.^{343 344}

Všeobecne sa teda posledné roky existencie PRL niesli (okrem iného) v znamení snáh o prelomenie mlčania o minulosti, o Židoch a holokauste. Veľký podiel na tomto procese mal ako úzky kruh poľských intelektuálov, tak do určitej miery aj vláda štátu. Hoci sa komunistická elita priamo žiadnej diskusie nezúčastnila, zároveň diskusiu ani žiadnymi zvláštnymi prostriedkami neznemožňovala, čo demonštruje napríklad povolenie filmu Shoah na obrazovky poľských domácností.³⁴⁵ Bolo turbulentné obdobie politickej transformácie Poľska v rokoch 1989-90 ďalším impulzom k zmene v prístupe k politickej pamäti v krajine? Pád komunizmu, transformáciu a vývoj v demokratickom Poľsku po roku 1990 z hľadiska politiky pamäti predstaví nasledujúca podkapitola.

³⁴⁰ Błoński, „Biedni Polacy patrzą na getto“, 7.

³⁴¹ Ibid., 6.

³⁴² Michlic a Melchior, „The Memory of the Holocaust in Post-1989 Poland“, 418.

³⁴³ Forecki, *Od Shoah do Strachu*, 165.

³⁴⁴ Okrem eseje Jana Błońského je v súvislosti s narušením mlčania o poľsko-židovskej minulosti a holokauste vhodné ešte spomenúť poľskú debatu o vyššie zmienenom filme *Shoah* od režiséra Claude Lanzmanna. Film mal premiéru vo Francúzsku v roku 1985 a táto „nesmelá“ diskusia sa teda odohrávala ešte pred Błońskim. Forecki, *Od Shoah do Strachu*, 165. A bola diskusiou pomerne vášnivou, aj napriek tomu, že Shoah nebol filmom primárne o príčinách holokaustu, antisemitizme či poľsko-židovských vzťahoch. Tento film sa týkal priebehu tragédie holokaustu a pobúrenie v Poľsku vyvolal kvôli jednej z troch kategórií rozprávačov deja: konkrétne šlo o kategóriu svedkov, pasívnych divákov, prihliadajúcich, ktorými vo filme boli Poliaci. Zvyšné dve kategórie boli Židia ako obeť a Nemci ako páchatelia. Ibid., 132-133).

³⁴⁵ Ibid., 165.

2.5 Hlavné charakteristiky kultúry spomínania v Poľsku po roku 1989

Pád komunizmu a obnova suverénneho demokratického Poľska na prvý pohľad nepriniesla v otázke postojov poľskej spoločnosti k holokaustu, či k druhej svetovej vojne všeobecne žiadnu zmenu. Jedným z hlavných dôvodov tejto zdanlivej strnulosti bola podľa Michlic a Melchior záplava (ťaživých) myšlienok, bremien z minulosti. Tie prenikali do verejného diškurzu a zameriavali sa na odhaľovanie zmieňovaných „bielych miest“ minulosti, teda aspektov minulosti odstránených z diškurzu (a rovnako aj zo vzdelávacích osnov) minulým režimom. Zdanlivo výdatný proces obnovy kolektívnej pamäti štátu bol však i naďalej (podobne ako za vlády komunistov) charakteristický svojim etnicko-národnostným prístupom k poľským dejinám a mal ťažkosti poukazovať na negatívne stránky poľskej národnej minulosti.³⁴⁶ Toto sa spája s praktikou vyzdvihovania poľského utrpenia, špecifickosti a hrôz poľského osudu, ktorá tak isto ostala po roku 1989 v poľskom diškurze prítomná. Badať to na príklade dlhoročnej debaty o symbolickom význame bývalého koncentračného a vyhladzovacieho tábora Auschwitz-Birkenau pre Židov a pre Poliakov. Táto diskusia o Auschwitz-Birkenau si totiž rovnako zachovala komunisticko-nacionálny charakter, ktorý začal byť po páde komunizmu označovaný za charakter patrioticko-náboženský. Podstata sporu o Auschwitz vychádzala z toho, že pre väčšinu Poliakov nepredstavovalo toto miesto symbol pre vyhladenie Židov (poľ. *Zagłada*). Z dôb PRL totiž ostal v pamäti spoločnosti zakorenený symbol Auschwitzu ako tragédie mnohých národov, predovšetkým Poliakov, a tým došlo k polonizácii tohto miesta. Kresťanský náboženský charakter Auschwitz získal pomocou katolíckeho kňaza Maksymiliana Kolbeho, ktorý sa stal tvárou anonymných obetí, či pomocou inštalácie niekoľkých križov, kostola a kláštora.^{347 348}

Ďalším dôkazom strnulosti prístupu k vlastným dejinám a politike pamäti bolo zanedbávanie výuky o holokauste v školách, resp. charakter výuky o tejto téme nadväzoval na praktiky 50. a 60. rokov 20. storočia. V neposlednom rade sa v priebehu 90. rokov objavil ďalší pre Poľsko špecifický úkaz, a síce Radio Maryja a denník *Náš denník* (poľ. *Nasz Dziennik*). Radio Maryja založil v roku 1994 redemptorista Tadeusz Rydzyk, *Náš*

³⁴⁶ Michlic a Melchior, „The Memory of the Holocaust in Post-1989 Poland“, 418.

³⁴⁷ Forecki, *Od Shoah do Strachu*, 278.

³⁴⁸ Pre zaujímavosť, podľa Foreckého doterajší výskum ukazuje, že konflikty a verejné debaty spojené s Auschwitz-Birkenau nemali vo výsledku žiaden edukačný význam a ich reflexia ostala v povedomí poľskej spoločnosti len krátku dobu. *Ibid.*, 279.

denník s úzkym prepojením na menované rádio a Rydzyka vznikol v roku 1998. Oba boli v tej dobe známe svojimi antisemitskými postojmi; okrem toho Radio Maryja aktívne bagatelizovalo význam holokaustu pre ako poľské tak európske moderné dejiny, a Náš denník často prezentoval holokaust ako udalosť zameranú na oslabovanie utrpenia Poliakov počas vojny a pracoval s antisemitským stereotypom židovského komunizmu, tzv. Żydokomuna.³⁴⁹

Hoci sa teda hneď po páde komunizmu objavovali nové a nové aspekty poľskej skúsenosti s druhou svetovou vojnou a holokaustom, ktoré postupne zaplňali voľné miesta v spoločnej poľskej pamäti, takmer počas celého obdobia 90. rokov 20. storočia si diskusie o minulosti zachovávali množstvo charakteristík z minulej éry komunizmu. Nové zistenia, predovšetkým tie poškrvňujúce obraz Poľska ako mučeníka, boli naďalej odmietané. „Holokaust a živý svet poľského židovstva pred rokom 1939 začal silno klopať na dvere poľského verejného diškurzu, národnej histórie a kolektívnej pamäti, a klásť otázky, ktorým Poliaci odolávali dlhú dobu“³⁵⁰ až v závere 90. rokov.

Záver 90. rokov sa niesol v znamení zvyšujúceho sa záujmu intelektuálov, medzi inými aj historikov, o skúmanie negatívnych a nepríjemných aspektov minulosti a o opätovné obnovovanie pamäti holokaustu v kolektívnej pamäti poľskej spoločnosti.³⁵¹ Záujem odborníkov o výskum ako holokaustu, tak aj jeho príčin a následkov, a následné celospoločenské diskusie boli okrem iného motivované otvorením miestnych archívov po roku 1989. Zároveň sa v tomto momente prejavil ďalší z extrateritoriálnych faktorov (tie som spomínala ku koncu predchádzajúcej podkapitoly) ovplyvňujúcich kolektívnu pamäť jednak v Poľsku, ale aj v ostatných krajinách regiónu. Jednalo sa o výskumné štúdie zahraničných autorov – buď to boli emigranti z danej krajiny (v prípade Poľska Jan T. Gross) alebo jednoducho zahraniční výskumníci, ktorí nemali k danej krajine žiadne rodinné či iné väzby (napríklad Benjamin Frommer v prípade Českej republiky).³⁵²

Keď sa vrátim k vnútroštátnym impulzom pre zmenu kultúrnej pamäti koncom 90. rokov 20. storočia, resp. k vzniku akejsi „protipamäti“³⁵³, okrem intelektuálneho diškurzu je možné menovať nasledovných päť: (dokumentárne) filmy, publikácie (knižný trh sa závratnou rýchlosťou rozrastal o monografie o holokauste, denníky, memoáre, či rozhovory s židovskými preživšími holokaustu), centrá židovských štúdií na poľských

³⁴⁹ Michlic a Melchior, „The Memory of the Holocaust in Post-1989 Poland“, 418-420.

³⁵⁰ Michlic a Melchior, „The Memory of the Holocaust in Post-1989 Poland“, 422.

³⁵¹ Ibid., 420.

³⁵² Kubátová a Láníček, „Jews and Gentiles in Central and Eastern Europe“, 2.

³⁵³ Michlic a Melchior, „The Memory of the Holocaust in Post-1989 Poland“, 420.

univerzitách, kultúrne udalosti pripomínajúce život a tragický osud poľských Židov, či nové výskumné inštitúty jednak zamerané na výskum holokaustu a na druhej strane poskytujúce lektorom a učiteľom semináre zamerané na výuku holokaustu.³⁵⁴

Obdobie druhej svetovej vojny ostávalo aj po prelome 20. a 21. storočia, teda po viac než polstoročí od konca vojny, pre poľskú spoločnosť obdobím silno určujúcim jej národnú pamäť.³⁵⁵ ³⁵⁶ Ďalším významným medzníkom pre poľskú kolektívnu pamäť bol začiatok 21. storočia, a konkrétne zaň možno považovať vydanie knihy Jana Tomasza Grossa *Susedia. Dejiny vyhladenia židovského mestečka* (poľ. *Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka*) v máji 2000. Michlic a Melchior označili tento deň dokonca za „začiatok dosiaľ najdôležitejšej bitky o pamäť holokaustu, vojnové poľsko-židovské vzťahy a kolektívny sebaobraz Poliakov“.³⁵⁷ Diskusia okolo témy a záverov Grossovej knihy³⁵⁸ bola veľmi intenzívna a, na rozdiel od spomínanej diskusie o symbolike Auschwitz-Birkenau, mala na poľskú spoločnosť zásadný a badateľný dopad, čo sa nakoniec potvrdí aj v analýze prejavov prezidenta Kwaśniewského.

Impulzom pre celospoločenskú debatu boli tri hlavné faktory. Po prvé, kniha pojednáva o vyhladení židovských obyvateľov malej obce v okupovanom Poľsku rukami ich poľských susedov. Tým naruša tradičný obraz Poliakov ako svedkov či prihliadajúcich genocíde Židov a označuje ich za páchatel'ov.³⁵⁹ Po druhé, Grossov spôsob rozprávania približuje čitateľovi detailné a intímne údaje o jednotlivcoch, ktorí boli obeťami masakru v Jedwabnom. Dovtedy mali Poliaci k takýmto detailom prístup len z rozprávania pár preživších tohto masakru. Po tretie a snáď najdôležitejším faktorom bolo zobrazenie Poliakov ako schopných zabíjania, čo narušilo ich tradičný obraz ako hrdinov a mučeníkov druhej svetovej vojny. Historičky Michlic a Melchior označili knihu *Susedia* za pre poľskú spoločnosť „definitívnu protipamäť všetkým naratívom akceptovaného kánonu spomínania na holokaust, poľsko-židovské vzťahy a poľskú spoločnosť v druhej svetovej vojne“.³⁶⁰

³⁵⁴ Ibid., 420-422.

³⁵⁵ Orła-Bukowska, „New Threads on an Old Loom“, 202.

³⁵⁶ Zároveň, významný historický prelom v roku 1989 je medzi Poliakmi vnímaný rozpačito; snáď kvôli jeho pomernej aktuálnosti, snáď kvôli traumatizujúcemu efektu, ktorý pád komunizmu mnohým osobám spôsobil. Ibid., 202.

³⁵⁷ Michlic a Melchior, „The Memory of the Holocaust in Post-1989 Poland“, 423.

³⁵⁸ Jedná sa o podrobný popis prípadu pogromu voči Židom, ktorý sa odohral 10. júla 1941 v malom mestečku Jedwabne v nacistami okupovanom Poľsku.

³⁵⁹ Všimnime si posun, ku ktorému od konca 80. rokov 20. storočia došlo: zatiaľ čo vtedy film Shoah vyvolal v poľskej spoločnosti pobúrenie tým, že zobrazoval Poliakov ako pasívnych svedkov tragédie Židov, v prípade debaty o knihe Jana T. Grossa už bol tento obraz Poliakov ako svedkov holokaustu považovaný za tradičný a narušaný novým obrazom Poliakov ako páchatel'ov.

³⁶⁰ Michlic a Melchior, „The Memory of the Holocaust in Post-1989 Poland“, 423.

Poľská spoločnosť bola v tejto veci rozdelená na dva tábory: sebakritický, ktorý akceptoval Grossovu tézu o vyhladení Židov v Jedwabnom etnickými Poliakmi, a sebaobranný, ktorý sa nedokázal preniesť cez tradičný spôsob pamätania na holokaust. Niektorí príslušníci prvého menovaného tábora však neboli schopní, resp. prejavili nevôľu akceptovať a integrovať holokaust do vlastnej poľskej histórie a identity, a radšej sa opakovane vracali k zdôrazňovaniu poľskej solidarity so Židmi a pozitívnych obrazov Poliakov v druhej svetovej vojne. Na druhej strane, k najvyhranejším zástupcom druhého tábora patrili pravícovi nacionalistickí politici, historici a príslušníci katolíckej cirkvi. Pre nich ostával holokaust akousi externou udalosťou, ktorej pripomínanie podkopávalo obraz Poliakov ako mučeníkov. Nakoniec, väčšina obyvateľov mestečka Jedwabne patrila k silným zástancam sebaobranného tábora.³⁶¹

Čo sa týka priamo politickej elity, väčšina z nej podporovala kroky štátu v tejto záležitosti. Rozhorenie intenzívnej debaty bolo pre poľskú politickú reprezentáciu výstražným znamením a vyžadovalo si rýchlu reakciu – obzvlášť s ohľadom na v tom čase prebiehajúce prístupové rokovania Poľska do Európskej únie. V prvom rade bolo potrebné zadať Inštitútu národnej pamäti (poľ. *Institut pamięci narodowej*, ďalej aj IPN) požiadavku na prešetrenie udalosti v Jedwabnom, v rade druhom sa politici koncentrovali na kroky, ktoré mali zabrániť zhoršeniu poľsko-židovských vzťahov, napríklad vystúpenie poľského ministra zahraničia Władysława Bartoszewského v izraelskom Knesete a v Svetovom židovskom kongrese v USA. Následne došlo k uvedomeniu poľských ako politických, tak aj spoločenských elít, že „oficiálny skutok priznania viny, ľútosti a vôle k zmiereniu bol dôležitý morálne aj politicky“.³⁶² Úloha a podoba vystupovania konkrétne poľského prezidenta v záležitosti debaty o Jedwabnom bude podrobnejšie predstavená v tretej kapitole práce.

Debata o Jedwabnom v poľskej spoločnosti rezonovala dlho a hlboko; zapojilo sa do nej množstvo rozličných skupín obyvateľstva, od poľských elít, cez odborníkov, duhovenstvo, profesionálnych novinárov, až po obyčajných ľudí a poľské domácnosti. V máji roku 2001 podľa prieskumu CBOS (Centrum Badania Opinii Społecznej, tj. Centrum pre výskum verejnej mienky) počulo o masakri v Jedwabnom 83% Poliakov, čo odráža celospoločenský rozmer debaty. Na druhej strane však už v novembri 2002

³⁶¹ Ibid., 423-425.

³⁶² Barbara Törnquist-Plewa, „The Jedwabne Killings – A Challenge for Polish Collective Memory“, in *Echoes of the Holocaust. Historical Cultures in Contemporary Europe*, eds. Klas-Göran Karlsson a Ulf Zander (Lund: Nordic Academic Press, 2003), 162-164.

prieskum verejnej mienky ukázal, že polovica opýtaných nevedela odpovedať na otázku, kto zabil Židov v meste Jedwabne a väčšina tých, ktorí odpovedať vedeli, označila za páchatel'ov Nemcov.³⁶³ Stalo sa to dokonca po tom, ako IPN hlavnú tézu Grossa o Poliakoch ako páchatel'och masakru oficiálne potvrdil a vyhlásil, že nie je možné dokázať ani účasť Nemcov v masakri, ani prípadné poľské prosté vykonávanie rozkazov od Nemcov.³⁶⁴

Medzi ďalšie následky debaty (okrem spomínaného sformovania „protipamäti“) patrí napríklad odhalenie neexistencie nezaujatých učebníc či iných vzdelávacích materiálov o holokauste či preniknutie tematiky holokaustu a židovsko-poľských vzťahov do centra záujmu verejnosti, politikov, historikov, novinárov, či predstaviteľ'ov katolíckej cirkvi. Holokaust tak získal status dôležitej dejinnej udalosti pre Poľsko a pre Európu.³⁶⁵ Forecki je, na rozdiel od historičiek, ohľadne následkov debaty skeptický. Jednak táto intenzívna verejná diskusia ukázala „v plnej kráse životnosť istého typu mentality siahajúceho svojimi koreňmi do rokov tridsiatych [20. storočia, pozn. autorky] a dokonca do záveru 19. storočia“. Na otázku, či sa masaker v Jedwabnom zapísal do poľskej pamäti, neexistuje podľa Foreckého jednoznačná odpoveď, a ostáva len dúfať, že sa na tento konkrétny úsek v poľských dejinách nezabudne úplne.³⁶⁶

Aj po skončení etapy celospoločenskej diskusie o Jedwabnom pokračoval v Poľsku zápas o pamäť holokaustu, ktorý sa prejavoval predovšetkým v množstve historických výskumov, novinových článkov, výstav, či filmov. Ďalej bola tzv. éra po Jedwabnom érou pokračujúceho obnovovania a posilňovania historickej pamäti, čo podľa Michlic a Melchior dosvedčovali ďalšie debaty tabuizovaných temných aspektov poľskej minulosti, ako napríklad hĺbkový výskum antisemitizmu v poľskej katolíckej cirkvi počas druhej svetovej vojny.³⁶⁷ Orla-Bukowska zhrnula zmysel všetkých tých debát o druhej svetovej vojne a holokauste, a zmysel znovu otvorených vyšetrení do procesu, ktorý označila ako „návrat Poliakov späť k úplnej kostre ich vlastnej identity. Núti ich to spochybňovať a dekonštruovať väčšinu častí povojnovej identity, prekračovať vlastné limity a zahrňať všetky role, ktoré etnickí Poliaci počas druhej svetovej vojny zohrávali,

³⁶³ Forecki, *Od Shoah do Strachu*, 380-381.

³⁶⁴ *Ibid.*, 378.

³⁶⁵ Michlic a Melchior, „The Memory of the Holocaust in Post-1989 Poland“, 423-424.

³⁶⁶ Forecki, *Od Shoah do Strachu*, 381.

³⁶⁷ Michlic a Melchior, „The Memory of the Holocaust in Post-1989 Poland“, 426-427.

predovšetkým počas šoa, a začleniť spomienky neetnických Poliakov na vojnu do inkluzívnej poľskej identity“.³⁶⁸

V poľskej kolektívnej pamäti, verejných a politických debatách, či médiách však hrá pôvodný, starý spôsob spomínania, resp. potláčania pamäti holokaustu dodnes veľkú úlohu. Fenomén potláčania dosiaľ nebol marginalizovaný, a dokonca je možné označiť ho za dynamický a schopný adaptovať sa na aktuálne politicko-spoločenské podmienky. A to aj napriek stabilnému rastu a posilňovaniu obnovy pamäti holokaustu, ku ktorým viedlo i značné množstvo odborných a populárnych publikácií či kultúrnych udalostí, ktoré myšlienku obnovy šírili.³⁶⁹

Forecki na záver svojej monografie odpovedá na otázku, prečo je pre Poliakov tak ťažké vyrovnávať sa s minulosťou holokaustu a variáciami podoba poľsko-židovských vzťahov pomocou tézy tzv. posadnutosti nevinnosťou. Kedykoľvek sú pred poľskú spoločnosť predložené fakty, ktoré kolidujú s hrdinským a mučeníckym obrazom Poliakov, aktivujú sa v nej obranné mechanizmy. A práve táto neschopnosť Poliakov prekonať svoju posadnutosť determinovala všetky verejné diskusie o holokauste po páde komunizmu. Zároveň k tomu prispeli aj nasledujúce faktory: súčasný antisemitizmus, zakorenená a dlho živá podoba pamäti sformovaná a udržiavaná Poľskou ľudovou republikou, či (vzhľadom na vlastné utrpenie) neschopnosť považovať holokaust za niečo výnimočné.³⁷⁰ „Inými slovami, rivalita o prvenstvo v utrpení stále trvá“.³⁷¹

³⁶⁸ Orła-Bukowska, „New Threads on an Old Loom“, 201.

³⁶⁹ Michlic a Melchior, „The Memory of the Holocaust in Post-1989 Poland“, 432, 440.

³⁷⁰ Forecki, *Od Shoah do Strachu*, 423-424.

³⁷¹ *Ibid.*, 208.

3 Prejavy prezidentov Českej republiky a Poľska po roku 1989

Ako som zmienila v úvode práce, Václav Havel v období od 2. 2. 1993 do 2. 2. 2003 predniesol na verejnosti celkom 678 prejavov. Oproti tomu, v prípade Aleksandra Kwaśniewského sa od 23. 12. 1995 do 1. 5. 2004 jednalo o 1368 rečí. Dostupných prejavov poľského prezidenta je nielen dvakrát viac, okrem toho boli v mnohých prípadoch pomerne rozsiahle (približne 6 stránok textu). Štandardná dĺžka prejavov v písanej forme sú 2–3 stránky. Pomocou v úvode práce predstavenej metódy výberu bolo k analýze zvolených 22 prejavov prezidenta Havla a 35 prejavov prezidenta Kwaśniewského.

Hoci sa prvý prezident Českej republiky počas desiatich rokov výkonu svojho mandátu téme holokaustu nevenoval rozsiahle, v jeho prejavoch sa objavovala v pomerne pravidelných intervaloch. Žiadnu zmienku o holokauste či udalostiach s ním súvisiacich som nezaznamenala jedine v roku 2002; roky 1996 a 2001 boli z hľadiska pripomínania genocídy Židov či druhej svetovej vojny slabé – v prvom prípade sa Havel dotkol len otázky (spolu)zodpovednosti a v prípade druhom otázky občianskej spoločnosti, pamäti a vyrovnávania sa s minulosťou vo všeobecnosti. Naopak, najsilnejšie obdobie z hľadiska politiky pamäti holokaustu bolo okolo rokov 1999 a 2000, teda na prelome 20. a 21. storočia. Priamo termín *holokaust* Havel použil v celkom trinástich prejavoch.

Ako Havel, tak i Kwaśniewski sa holokaustu, druhej svetovej vojne a k tomu aj poľsko-židovskému spolužitiu vo svojich prejavoch najčastejšie venoval s blížiacim sa prelomom tisícročí. Najviac analyzovaných prejavov pochádza z roku 1998 (8) a 2000 (7). V rokoch 1996, 1997 a 1999 sa jednalo o v každom štyri prejavy. Klesavú tendenciu začala mať u poľského prezidenta téma holokaustu od roku 2001. Na jednej strane je to pochopiteľné (záujem opadol po oficiálnom konci debaty o Jedwabnom v júli 2001), na strane druhej je podivuhodné, že v roku 2001, pred ukončením debaty o Jedwabnom, nezaznelo k tejto téme z úst Kwaśniewského viac.

3.1 Václav Havel

Václav Havel bol za prvého prezidenta Českej republiky po páde komunizmu a rozpade Českej a Slovenskej Federatívnej republiky Poslaneckou snemovňou Parlamentu Českej republiky zvolený 26. 1. 1993. Funkciu prezidenta zastával od 2. 2. 1993, druhýkrát bol do úradu zvolený 20. 1. 1998, a teda na tomto poste absolvoval dve funkčné obdobia

(dohromady desať rokov).

S ohľadom na dostupné a preštudované archívne zdroje bol hneď rok 1993 pre Havlov výkon mandátu z hľadiska jeho prejavov určujúci a definujúci. V priebehu tohto roku vo verejne prednesených prejavoch ozrejmil množstvo kľúčových aspektov svojej politiky, respektíve svojho prístupu k politike a svojich postojov k dôležitým vnútorným, zahraničnopolitickým, a zároveň identitotvorným otázkam obnoveného demokratického štátu. Skôr ako pristúpim k analýze prístupu prezidenta Havla k holokaustu a udalostiam či otázkam s ním spojených, je na mieste venovať priestor všeobecnejším otázkam, ktoré od roku 1993 kontinuálne (s väčšími či menšími prestávkami) pretkávali či aspoň lemovali výkon jeho mandátu, a ktoré zároveň do určitej miery fungovali ako základ pre Havlovu politiku pamäti. Ako dôležité témy pre prezidenta Havla, ktorých sa vo svojich prejavoch s veľkou mierou repetície dotýkal, som identifikovala *občiansku spoločnosť, spoluzodpovednosť za vývoj sveta a potrebu rozvoja mravnej sféry politiky*. Okrem postojov k týmto otázkam prezident Havel verejne definoval aj svoj prístup k minulosti ako takej a práci s pamäťou.

K všetkým trom vyššie uvedeným oblastiam vyjadril Havel vlastný postoj hneď vo svojej druhej reči po zvolení do úradu, ktorú pred členmi PSP ČR predniesol 23. 2. 1993. V súvislosti s hodnotami, na ktorých by mala byť nová Česká republika založená (uvedomenie si ceny slobody, občianske vedomie, sebavedomie, či zodpovednosť), pripomenul pozitívny príklad Prvej Československej republiky (ďalej aj Prvá republika, 1. ČSR). Nabádal poslucháčov k naviazaniu na dobré tradície 1. ČSR, ktoré boli podľa neho „súčasťou genetickej výbavy našej spoločnosti“: už v raných československých dejinách sa totiž vynárali (a často patrili medzi vodcovské motívy) „témy mravných východísk politiky a vôbec ľudského konania“, čo sa odrážalo v pocite „zvýšenej spoluzodpovednosti za veci ľudského spoločenstva“.³⁷² Podľa Havla hralo v záujme Čechov (Čechoslovákov) o dianie a ľudí okolo veľkú úlohu geopolitické postavenie krajiny, ktoré zároveň „pestovalo v nás zmysel pre mravný rozmer politiky“. A takýto rozmer politiky, ako aj vlastné pôvodné dobré tradície a hodnoty bolo potrebné aj po vzniku novej Českej republiky dostať z podvedomia spoločnosti, obhospodarovať a rozvíjať.³⁷³ Spomínané geopolitické postavenie krajiny svojou špecifickosťou podľa Havla nielen podnietilo záujem jej obyvateľov o veci a ľudí okolo seba (v zmysle mimo hranice štátu), zároveň viedlo k

³⁷² 23. 2. 1993, 2.

³⁷³ Ibid., 3.

previazaniu jej dejín s dejinami susedných štátov tak, ako poznamenal Etienne François.³⁷⁴

V Českej republike však začiatkom 90. rokov 20. storočia bol namiesto Havlom vyzývaného rozvíjania tradičných hodnôt zaznamenaný nárast kriminality; rozšírilo sa okrem iného „kolektívne násilie, neznášanlivosť, rasizmus, antisemitizmus, xenofóbia a ľahostajnosť k nim“, a povedomie, že človek je človeku vlkom.³⁷⁵ Menované javy boli podľa Havla len najznámejšími sprievodnými prejavmi stavu spoločnosti, ktorý nastal zrútením totalitného štátu a jeho hodnôt, a existenciou ešte nevyzretého hodnotového sveta občianskej spoločnosti. Prezident poslancov upozornil na to, že aby na rodiaču sa občiansku spoločnosť v krajine mala aj ich práca (zákonodarná a výkonná) želaný dopad, a nerozpustila sa „vo všeobecnom mravnom marazme“, je potrebné dbať na jej mravné základy a východiská.³⁷⁶ Svoju tézu o dôležitosti mravnej zložky politiky opakoval aj o pár dní neskôr počas vystúpenia pri odhalení pomníku Masaryka. Odkaz Masaryka označil Havel za živý a v danej dobe obzvlášť aktuálny – konkrétne sa jednalo o Masarykovu ústrednú ideu a os celého jeho myslenia, že „skutočný zdroj politiky je a musí byť v sfére mravnej“, a keďže pravda je predovšetkým mravnou kategóriou, je jedným z najlepších základov politiky vo všeobecnosti.³⁷⁷ Havlove zmienky o českej štátnosti, dôležitosti mravného základu politiky, mravnom marazme, či o ľahostajnej, nevraživej a až násilnej atmosfére v českej spoločnosti v danom období do istej miery odrážali a potvrdili slová Petra Hallamu o nacionalistických náladách prameniacych v pocitoch neistoty a v procese hľadania novej spoločnej českej identity a národnej pamäti.³⁷⁸

Odeky vyššie odrážajú prepojenosť troch zmieňovaných pojmov, konceptov, ideí, s ktorými prezident Havel vo svojich prejavoch opakovane pracoval. Dané témy teda artikuloval nielen v roku 1993, ale aj v nasledujúcich rokoch v priebehu celého svojho mandátu. Čo sa konkrétne týka *zodpovednosti*, na počiatku definoval potrebu zrodu novej politickej zodpovednosti ako globálnej zodpovednosti, pretože „žijeme vo svete, v ktorom sú naše osudy zviazané viac, než kedykoľvek predtým“.³⁷⁹ S ohľadom na globalizáciu následne zdôrazňoval, že každý z nás nesie nejakú mieru zodpovednosti za svet ako celok³⁸⁰, a pri hľadaní tejto „zodpovednosti za globalizujúci sa svet, za globálnu

³⁷⁴ François, „Geschichtspolitik und Erinnerungskultur in Europa heute“, 553.

³⁷⁵ 23. 2. 1993, 3.

³⁷⁶ Ibid., 3.

³⁷⁷ 7. 3. 1993, 1-2.

³⁷⁸ Hallama, *Nationale Helden und jüdische Opfer*, 320.

³⁷⁹ 22. 4. 1993, 4.

³⁸⁰ 12. 3. 1996, 6.

civilizáciu“ musí každý začať u seba.³⁸¹ V súvislosti s rokovaniaми o rozšírení EÚ o nových členov označil „fenomén zodpovednosti“ za jednu z duchovných tradícií Európy; nové tisícročie prinieslo významný posun v chápaní tejto tradície, a to na zodpovednosť a spoluzodpovednosť za stav celej zeme, stav civilizácie, resp. „tejto globálnej a globálne prepojenej civilizácie“.³⁸² Okrem povzbudenia a výziev k zodpovednosti („Pokúsme sa pochopiť zodpovednosť každého z nás za budúce osudy ľudského rodu...“.³⁸³) sa Havel nevyhýbal ani kritike pomerov („Zatiaľ sa zdá, že prevláda globálna nezodpovednosť“.³⁸⁴ Táto téma ho podľa jeho vlastných slov sprevádzala pri styku s akýmkoľvek problémami súčasnej civilizácie.^{385 386}

Vo svojom prejave na Univerzite George Washingtona pri príležitosti otvorenia Múzea holokaustu v roku 1993 označil Havel práve „absenciu širšej zodpovednosti za svet“ za jeden z aspektov, ktoré sa podpísali pod vypuknutie a priebeh holokaustu. Táto konkrétna absencia sa premietla do politiky appeasementu, ustupovania zlu, až zlyhania demokracie, a Európa (i celý svet) sa stali neschopnými včas rozpoznať sa zabrániť zlu v zárodku³⁸⁷ Totiž „ľahostajnosť k druhým a ľahostajnosť k osudu celku je presne tým, čo otvára dvere zlu“.³⁸⁸ Podľa Havla sa tzv. „mnichovanské nebezpečenstvo nad Európou“ vznášalo opäť i v polovici 90. rokov 20. storočia, a z toho dôvodu vyzýval k premýšľaniu o jeho pôvodných zdrojoch, forme a dôsledkoch³⁸⁹, či k uvedomovaniu si výzvy už nikdy pred zlom neustúpiť práve počas prejavov na takých miestach akým je napríklad bývalý koncentračný tábor Sachsenhausen.³⁹⁰

Priebeh a výsledok druhej svetovej vojny, ani formu vyvrcholenia Hitlerovej ideológie už v dobe tohto prejavu nebolo možné zvrátiť, dôležité však bolo pre každého

³⁸¹ 11. 10. 1998, 2.

³⁸² 16. 5. 2000, 3.

³⁸³ 1. 1. 1999, 4.

³⁸⁴ 13. 10. 1992, 2.

³⁸⁵ 8. 9. 2000, 1.

³⁸⁶ Analogicky je možné postupovať aj v prípade témy *občianska spoločnosť a mravný základ politiky*. Napríklad v súvislosti s fungovaním právneho štátu a súdnictva hovoril o potrebe podloženia právneho poriadku pevným základom mravného poriadku. 20. 9. 1993, 1-2. Občiansku spoločnosť považoval za kľúčovú pre rozvoj a blahodarné fungovanie demokracie, označoval ju za záruku politickej stability demokratických štátov a jednu z ich hlavných hodnôt; zároveň poukazoval na to, ako „komunistická diktatúra“ občiansku spoločnosť likvidovala, a na základe toho si bola schopná zaistiť kontrolu nad obyvateľstvom. 16. 2. 2000, 3. Komunisti si totiž podľa neho boli vedomí, že ich systém vlády nemôže koexistovať s rozvinutou a slobodnou občianskou spoločnosťou, a preto na ňu zaútočili „snáď ešte tvrdšie než [...] na súkromný majetok. 28. 10. 2001, 3.

³⁸⁷ 22. 4. 1993, 4.

³⁸⁸ 8. 5. 1993, 3.

³⁸⁹ 12. 3. 1996, 7.

³⁹⁰ 11. 5. 2000: 1.

zvlášť a predovšetkým pre štát, resp. zoskupenie štátov ako celok posúdiť, do akej miery o daných minulých veciach hovoriť. Podľa Havla to bolo potrebné obzvlášť po rozpade Československa, kedy sa Česi (z rozpadu spoločného štátu viac sklamaní a s československou štátnosťou silnejšie identifikovaní než Slováci) zamýšľali nad svojou identitou, geopolitickým postavením, politikou samostatnej Českej republiky, a nad jej úlohou v Európe. Osamostatnenie znamenalo okrem iného aj krok/posun v procese „hľadania vlastnej národnej svojbytnosti a demokratickej identity“, ktorým sú moderné európske dejiny charakteristické. Havel za súčasť národnej svojbytnosti menoval aj historickú pamäť, ktorá „je pociťovaná súčasne ako hrdosť na to, čo národ dokázal, ale i ako stud za každé národné zlyhanie“.³⁹¹ Na rozdiel od národnej svojbytnosti, nacionalizmus podľa neho nepociťoval hanbu ani za minulosť ani za prítomnosť, čím za ne zároveň nepreberal žiadnu zodpovednosť.³⁹² Z toho dôvodu mala byť demokratickým a právny štátom zaisťovaná len prvá menovaná.³⁹³ Havel teda už prvý rok výkonu svojho mandátu zdôraznil dôležitosť historickej pamäti, ktorá je súčasťou národnej svojbytnosti a identity, a ktorej úlohou je nezaujatá reflexia a prevzatie zodpovednosti za minulosť národa – ako všetkého dobrého, tak aj všetkého zlého.

Práve o reflexii a potrebe vyrovnávať sa s minulosťou hovoril Havel už v prvom prejave pred PSP ČR v pozícii prezidenta, tri týždne po inaugurácii do úradu. Na jednej strane kritizoval a za dlh poslancom i spoločnosti pripísal neschopnosť dôsledného a civilizovaného vyrovnania sa nielen s minulosťou ako takou, ale dokonca s *pohl'adom* do tváre vlastnej minulosti. Na strane druhej ocenil (ako veľmi dôležitú) snahu PSP opäť sa zaoberať kultúrnym a zároveň dôsledným vyrovnávaním sa s našou minulosťou; Havel zastával názor, že bez vyrovnania sa s minulosťou nemá Česká republika „nádej na kultúrnu budúcnosť“.³⁹⁴ ³⁹⁵ Z toho vyplýva, že si bol vedomý dôležitosti ako spomínania na

³⁹¹ 15. 3. 1993, 1.

³⁹² Havel zaujímal k nacionalizmu vo všeobecnosti negatívny postoj. V rovnakom prejave ho prirovnal ku komunizmu a oba kritizoval za zjednodušovanie sveta, nahliadanie na svet čiernobielym optikou, či delenie ľudí na lepších a horších, resp. na „my“ a „oni“. 15. 3. 1993, 2. Pri inej príležitosti nacionalizmus napríklad označil za chorobu, temného ducha, či „pravý opak idey občianskej spoločnosti“. 29. 9. 1993, 1.

³⁹³ 15. 3. 1993, 2.

³⁹⁴ 23. 2. 1993, 4-5.

³⁹⁵ Na tomto mieste je dôležité upozorniť na slovné spojenie „vyrovnať sa s minulosťou“; forma, v ktorej ho Havel použil obsahuje sloveso v dokonavom vide. Slovo *vyrovnať*, podobne ako je to v prípade nemeckého výrazu *Vergangenheitsbewältigung*, naznačuje, že minulosť je možné svojim spôsobom definitívne vyriešiť, teda sa s ňou zmieriť raz a navždy. Tento nemecký výraz sa však stal terčom kritiky, ktorá argumentovala, že minulosť nie je možné úplne „zdolať“ (nem. *bewältigen*), že to nie je definitívne zvládnuteľná úloha. Z tohto dôvodu bol výraz *Vergangenheitsbewältigung* väčšinou nahradený výrazom *Vergangenheitsaufarbeitung* (prepracovanie minulosti). Hoci Havel v prejave z roku 2001 hovoril už o nedokonavom „vyrovnávaní sa“ s minulosťou, užívanie dokonavého tvaru tohto slovesa preňho nebolo anomáliou. Odráža sa to

minulosť a jej reflexie, tak aj následného vyrovnávania sa s touto minulosťou. O potrebe a dôležitosti procesu vyrovnávania sa s minulosťou som krátko pojednala v úvode a v prvej kapitole práce.

Okrem varovania a pochvaly poslancov vyjadril prvý český prezident svoj názor aj na to, ako by malo a ako nemalo vyrovnanie s minulosťou prebiehať. Hovoril o zlých a dobrých českých tradíciách: medzi zlými tradíciami uviedol niekoľko aspektov z vývoja Československa v povojnovom období: nemorálne stanoviská typu „čo bolo, bolo“ či „čo sme si, to sme si“, rovnako nemorálne a výstredné „hony na čarodejnice“, či v neposlednom rade „kupčenie s vlastnou minulosťou“, kedy vyjadrenie podpory nastupujúcemu komunistickému režimu znamenalo premenu kolaborantov na odbojárov a skutočných odbojárov pred rokom 1945 na opätovne prenasledovaných. Nielenže sa akýkoľvek s uvedených postupov a spôsobov pristupovania k minulosťi podľa Havla nemôže opakovať, „v záujme hygieny nášho budúceho vývoja“ je potrebné vykonať niekoľko krokov: presne pomenovať vinu a zodpovednosť za udalosti minulosťi; spravodlivo naložiť s vyplývajúcimi zisteniami; na celospoločenskej úrovni zakoreniť princíp, že „žiadny zločin ani žiadna zásluha nesmú ostať zabudnuté“; oddeliť od seba politickú, mravnú a trestnú vinu a nájsť ku každej z nich adekvátny prístup; otvoriť priestor pre odškodnenie všetkých, „ktorí vzdorovali totalitnej moci“, pre pokánie a odpustenie, a zamedziť akémukoľvek ďalšiemu bezpráviu.³⁹⁶ Havel hovoril o minulosťi a o možnostiach a nástrahách procesu vyrovnávania sa s ňou všeobecne; nezameral sa na „jednu“ konkrétnu minulosť, nemenoval konkrétne príklady, ktorými by sa mal český národ zaoberať.

Svoj prístup k dejinám ako takým z februárovej reči roku 1993 pred poslancami prvého parlamentu republiky Havel v priebehu tohto roku doplnil/rozvinul v iných prejavoch, napríklad pri príležitosti osláv Dňa víťazstva či výročia vpádu vojsk Varšavskej zmluvy do Československa. Na opätovné vydvihnutie dôležitosti dôkladného poznania „dejinej pravdy“ nadviazal upozornením na dvojité očistný význam takéhoto poznania: na jednej strane, odhalenie všetkých minulých zlyhaní „varuje pred samovražednou krátkozrakosťou postojov“, na strane druhej, poukazovanie na všetky veľké činy podnecuje hrdosť, nádej a inšpiráciu.³⁹⁷ Vlastné dejiny bolo teda podľa neho dôležité nielen spoznať, ale následne aj pravdivo reflektovať – a to všetky udalosti, aj tie mnohokrát úmyselne

v niekoľkonásobnom užití slovesa „vyrovnať sa“ v spojení so slovom „dostatočne“. 28. 10. 2001, 1-2.

³⁹⁶ 23. 2. 1993, 4-5.

³⁹⁷ 8. 5. 1993, 3.

opomínané či zabúdané. Takáto reflexia bola podľa Havla „jednou zo základných podmienok budovania vskutku demokratického sebavedomia“ spoločnosti.³⁹⁸ Ešte ani v septembri prvého roku existencie samostatnej Českej republiky však podľa Havla neexistovala pre dôkladnú reflexiu dejín vhodná a stabilná klíma. Ako riešenie tohto stavu navrhol úsilie sceliť a skompletizovať vlastnú historickú pamäť, čo by vo výsledku prispelo i k vlastnému sebazpoznaniu (v zmysle českej spoločnosti).³⁹⁹

Hľadanie a artikulovanie historickej pamäti, a zároveň prijatie pamäti za záväzok malo byť podľa prvého českého prezidenta vlastné každému dobrému a rozumnému politikovi.⁴⁰⁰ Hoci politik žije v prítomnosti a tvorí budúcnosť, je zároveň viazaný minulosťou a tradíciou, ktoré sú preňho „zdrojom reflexie prítomnosti i budúcnosti, teda zdrojom tvorby politického programu.“ V procese tvorby si však z udalostí ukotvených v historickej pamäti vyberá, pričom by mal byť pri výbere obozretný a nenechať sa strhnúť vlastnými záujmami. Naopak, historici by mali s pamäťou pracovať ako s celkom a selekcii nepodliehať; celková pamäť je potom k dispozícii ako politikom, tak celej spoločnosti.⁴⁰¹

Rozpravy o dejinách a historickej pamäti prezident Havel nejednakrát konkretizoval na určité obdobie; v príležitosti osláv Dňa víťazstva v roku 1993 hovoril o „najstrašnejšej vojne ľudských dejín.“ Vyzval k verejnej diskusii o druhej svetovej vojne, obzvlášť po tom, ako bola pravda o tejto vojne v krajine „tak dlho deformovaná a falšovaná.“ Úloha poznávať pravdu o tomto období svetových dejín mala byť predovšetkým úlohou historikov, ale zároveň s nimi sa na jej odhaľovaní mali podieľať i politici, pamätníci, novinári, učitelia, či celá verejnosť.⁴⁰²

Podľa vyššie uvedeného si Havel uvedomoval prvok selektivity pri práci politikov s pamäťou, resp. pri tvorbe politiky pamäti. Napokon i z podkapitoly 1.5 prvej kapitoly predloženej práce vyplýva, aká dôležitá je pri tvorbe politického diskurzu osoba a postavenie daného politika. Okrem toho sa pomerne očividne prihlásil k tvrdeniam viacerých teoretikov predstavených v tejto kapitole, že minulosť je dodnes dôležitým inšpiračným zdrojom pre politické prejavy, a že skrz výber udalostí a ich prezentovanie navonok môže politik docieľiť podporu vlastných politických zámerov: od spomínaného vplyvu na rôzne skupiny v štáte, legitimácie vlastných stratégií a cieľov, až po napríklad

³⁹⁸ 20. 8. 1993, 1.

³⁹⁹ 24. 9. 1993, 2.

⁴⁰⁰ Pre Havla bola pamäť všeobecne „niečo, čo robí človeka človekom“. 20.9.2001, 1.

⁴⁰¹ 24. 9. 1993, 1.

⁴⁰² 8. 5. 1993, 1.

vylepšenie volebných preferencií. Analýza vybraných prejavov nižšie ukáže, akou dôležitou bola pre Havla v jeho prejavoch otázka holokaustu.

3.1.1 Kontext a využitie termínu holokaust

Priamo termín holokaust bol Václavom Havlom v období svojho prezidentského mandátu použitý v trinástich rozličných prejavoch, teda pri trinástich rozličných príležitostiach.⁴⁰³ ⁴⁰⁴ Šoa, ďalší oficiálny termín pre vyhladenie Židov, použil Havel len v jednom prejave a zároveň v spojitosti s termínom holokaust. Okrem toho holokaust analogicky označoval za tragédiu⁴⁰⁵, apokalypsu⁴⁰⁶, či „útok nielen na jednu vetvu ľudského rodu, ale na samotnú podstatu novovekej civilizácie a na samotnú ľudskú existenciu“.⁴⁰⁷ Hovoril o hrôzach holokaustu⁴⁰⁸, tragédii obetí holokaustu⁴⁰⁹; podľa Havla zanechal holokaust „nezaceliteľnú ranu v onej pomyselnéj reťazi národnostnej vzájomnosti [...], celý európsky kontinent bol takto strašne poznamenaný.“⁴¹⁰

Vyššie uvedeným symbolom reťaze Havel narážal na známe slová Karla Poláčka, českého spisovateľa a novinára židovského pôvodu, „reťaz, ktorej praskne jeden článok, už nemôže byť nikdy taká, akou bývala.“ Poláček použil toto prirovnanie pre ilustráciu mnohonárodnostného charakteru českých zemí a Československa, prasknutý článok reťaze symbolizoval Židov. Havel však Poláčkov výrok pomyselné rozšíril, pretože „nacisti sa samozrejme pokúsili vyhladiť i ďalšiu národnosť tu žijúcu – českých cigánov – Rómov“.⁴¹¹

K Havlovmu prístupu k obetiam nacistických perzekúcií sa znovu dostanem nižšie; v súvislosti s termínom holokaust je na tomto mieste ešte dôležité poukázať na jeho používanie v spojitosti s Rómami. Ako bolo definované v prvej kapitole práce, holokaust

⁴⁰³ Pre zaujímavosť, v písomných záznamoch prejavov Václava Havla je tento termín vo všetkých prípadoch písaný s písmenom „c“, teda ako *holocaust*.

⁴⁰⁴ V porovnaní napríklad s prostredím nemeckého parlamentu v 90. rokoch 20. storočia to je pomerne vysoké číslo (viď napr. Michaela Ďurková, „Kontinuita a zmena v politickom diskurze v Nemecku: téma holokaustu v politike“ (bakalárska práca, Univerzita Karlova, 2014), 54. Predmetom analýzy bakalárskej práce boli parlamentné prejavy vybraných nemeckých politikov v rokoch 1990-1998), aj s ohľadom na to, že k pomenovaniu udalostí, ktoré termín *holokaust* označuje sa spravidla využívajú aj ďalšie výrazy. Voľne je možné vydedukovať aj to, že Havel tento špecifický termín častejšie používal z dôvodu akéhosi zvyku, ktorý mohol plynúť z jeho bližšieho priateľstva s Elie Wieselom (Wiesel je označovaný za prvého užívateľa a popularizátora termínu *holokaust*).

⁴⁰⁵ 6. 10. 1999, 1.

⁴⁰⁶ 17. 9. 1995, 1.

⁴⁰⁷ 18. 10. 1994, 1.

⁴⁰⁸ 17. 9. 1995, 2.

⁴⁰⁹ 26. 1. 2000, 1.

⁴¹⁰ 21. 5. 2000, 1.

⁴¹¹ Ibid., 1.

chápe ako „súhrn všetkých protižidovských činov vykonaných nacistickým režimom medzi rokmi 1933 a 1945“ a ako súčasť celej skupiny zločinov proti ľudskosti proti viacerým politickým a etnickým skupinám po celej Európe.⁴¹² Na druhej strane, Havel použil výraz *holokaust* (ale aj iné výrazy) vždy i pri zmienke rómskeho utrpenia pred a počas druhej svetovej vojny.⁴¹³

3.1.2 Holokaust v prejavoch prezidenta Havla

Vráťme sa na začiatku podrobnejšej analýzy vybraných prejavov o holokauste k prístupu Václava Havla k spomínaniu a pamäti ako takým a k úlohe dejín (holokaustu) v súčasnosti či budúcnosti samostatnej Českej republiky.

V prejave pri príležitosti 55. výročia prvého transportu Židov v Československu Havel opäť zdôraznil dva dôvody, prečo by si česká spoločnosť mala „apokalypsu holokaustu“ znovu a znovu pripomínať. V prvom rade sa jednalo o úctu k utrpeniu a pamiatke blízkych, ktorá je „jedným zo základov existencie každého zdravého ľudského spoločenstva, vedomého si svojej vlastnej totožnosti, totožnosti opretej o jasné vedomie kontinuity a zmyslu všetkého dobrého i zlého.“ Druhým dôvodom bolo varovanie, resp. výzva čeliť zlu v jeho začiatkoch, pretože, ako dosvedčujú následky Mníchovských rokovaní v roku 1938, neskôr sa čeliť zlu už nedá, resp. nedá bez risku ľudských obetí. Rozličné prejavy nenávisťi boli pritom v českej spoločnosti prítomné aj takmer polstoročie od porážky nacizmu. Totiž „kdesi hlboko v poslednej náhodnej antisemitskej poznámke či nevedomky rasistickom výroku je zakliaty príznak plynovej komory či pogromu. A v každom ústupku násilníkovi je zakliate nebezpečenstvo, že sa roztočí nové kolo hrôz.“⁴¹⁴ Okrem toho je neodňateľnou súčasťou plnohodnotného pripomínania minulosti „vedomie skutočnej histórie nášho spoločenstva“.⁴¹⁵ Týmito slovami, okrem iného o prejavoch neznášanlivosti v českej spoločnosti, ich poučným a varovným tónom, sa Havel vymykal skupine „mnohých českých politikov“, ktorí v mali obzvlášť v 90. rokoch 20. storočia prezentovať stav českej demokracie za omnoho lepší v porovnaní s ostatnými štátmi postkomunistického priestoru.⁴¹⁶ Už v roku 1998 tvrdo vystúpil proti prejavom antisemitizmu, ktoré sa objavovali v českej spoločnosti, podľa jeho slov z dôvodu akejsi „mravnej otravy“ a čiastočnému zanedbávaniu výchovy ľudí k rešpektovaniu ľudských

⁴¹² „The Holocaust“.

⁴¹³ 13. 5. 1995, 1-2; 6. 10. 1999, 1; 26. 1. 2000, 1; 21. 5. 2000, 1.

⁴¹⁴ 18. 10. 1994, 1-2.

⁴¹⁵ 21. 5. 2000, 1.

⁴¹⁶ Frankl, „The Sheep of Lidice“, 185.

práv.⁴¹⁷

Spoločne s kritikou politiky ústupkov zo strany západných mocností pred vypuknutím druhej svetovej vojny sa Havel opakovane vyjadroval aj k otázke „Mníchova.“ Hitlerovo „mníchovské víťazstvo“ bolo totiž nasledované okupáciou českých zemí a Havel ho označil za finálny indikátor, podľa ktorého sa Hitler definitívne rozhodol napadnúť svojich európskych susedov.⁴¹⁸ Rok predtým Havel dokonca vyhlásil, že „tým, že sme boli kedysi obetovaní Hitlerovmu expanzionizmu“, druhá svetová vojna priamo v Československu, resp. Českých zemiach začala.⁴¹⁹ Mníchovská dohoda, výsledok dlhodobých ústupkov nacistickému režimu v Nemecku, podľa Havla zničila demokratické Československo a okrem iného doň priviedla Norimberské zákony.⁴²⁰

„Jedno z poučení druhej svetovej vojny znie, že medzinárodné spoločenstvo by nemalo len mechanicky uvažovať v kategóriách rovnováhy síl jednotlivých zemí. Malo by sa tiež starať, čo sa deje v ich vnútri. Veď Mníchov bol dôsledkom viery, že je možné v rámci zachovania akejsi rovnováhy síl ustupovať i režimu, ktorý vyhlásil norimberské zákony. Výsledkom však boli hrôzy holokaustu a vojnové utrpenie“.⁴²¹

Prvý český prezident ďalej upozornil na to, aké je ale naivné žiť v spokojnej predstave, že ľudstvo sa už navždy z dejín poučilo a nič podobné ako druhá svetová vojna sa už nemá šancu opakovať.⁴²² Množstvo znakov totiž podľa neho nasvedčovalo tomu, že ľudstvo je nepoučiteľné.⁴²³ V prejave pri pietnom akte k 55. výročiu lidickej tragédie Havel zdôraznil, že podobné zhromaždenia by nemali byť len akýmsi rituálnym „pietnym obradom, ale trvale obnovovanou výzvou k zamysleniu nad príčinami tejto tragédie, nad jej súvislosťami a jej dôsledkami pre dnešok.“ V prípade, že by česká spoločnosť nebola schopná sa z podobných tragédií poučiť, a teda by nenaplnila naplno svoju slobodu, tak by sa ich smrť (v tomto prípade smrť obyvateľov Lidíc) stala zbytočnou. Pre súčasnú a budúce generácie sa podľa Havla v demokratickej Českej republike artikuloval záväzok k obetiam minulosti: uvedomovať si a prejavovať spoluzodpovednosť za stav politickej kultúry nielen doma, ale v celej Európe, a to okrem dôkladného spoznávania a poučenia sa

⁴¹⁷ 9. 12. 1998, 1.

⁴¹⁸ 18. 10. 1994, 1.

⁴¹⁹ 8. 5. 1993, 2.

⁴²⁰ 17. 9. 1995, 1.

⁴²¹ Ibid., 2.

⁴²² 14. 6. 1997, 1.

⁴²³ 17. 9. 1995, 2.

z minulosti aj prostredníctvom boja proti stále častejšie a hlasnejšie zaznievajúcim rasistickým, xenofóbnym, či politicko-cynickým hlasom.⁴²⁴

Podobnej tematiky sa Havel dotýkal aj v priebehu svojho druhého obdobia v úrade prezidenta. Počas úvodnej reči, ktorou dňa 6. októbra 1999 otvoril konferenciu s názvom Fenomén holocaust, predniesol veľmi dôležité slová k vyrovnávaniu sa s holokaustom⁴²⁵:

„Svetové spoločenstvo usiluje dnes o to, aby sme do nového tisícročia vstúpili vyrovnaní s dedičstvom holokaustu aspoň po stránke materiálnej. Tento cieľ zrejme nikdy nedosiahneme bez zvyšku. Ešte tragickejšie by však bolo, keby sme sa nedokázali z krvavej histórie tohto storočia poučiť a keby sa v budúcnosti mali podobné hrôzy znovu opakovať. Vzdelanie a znalosť dejín spojené s ľudskosťou a obyčajnou schopnosťou súcitu nám snád' umožnia rozpoznať zárodky staronových nebezpečenstiev a spútať démonov nenávisťi a zla skôr, než sa nás opäť zmocnia“.⁴²⁶

Na základe tohto výroku sa dá predpokladať, že Havel cítil a uvedomoval si snahy medzinárodného spoločenstva naviesť Českú republiku (a v tomto prípade zrejme aj všetky zvyšné krajiny bývalej východnej Európy) k procesu zmierovania sa s vlastnou minulosťou, resp. k otváraniu diskusie konkrétne o „dedičstve holokaustu“ a o inej „krvavej histórii tohto storočia.“ Ďalej je možné tvrdiť, že prezident Havel považoval za dôležité venovať sa holokaustu v kontexte československých dejín a nevnímať udalosti s ním spojené len ako záležitosť Nemecka, či spojeneckých mocností. Pri svojom prejave v rámci úvodného ceremoniálu Štokholmského medzinárodného fóra k problematike holokaustu spomenul aj domáci český projekt Fenomén holocaust, ktorého jedným z cieľov menoval práve „otvoriť celospoločenskú diskusiu k týmto skutočnostiam a pomôcť mladej generácii k pochopeniu holokaustu ako súčasť našich vlastných dejín“.⁴²⁷ Podobné slová zopakoval aj o pár mesiacov neskôr, v príležitosti pietneho aktu Terezínska tryzna 2000. Podľa nich mal (v tej dobe už internacionalizovaný) projekt Fenomén

⁴²⁴ 14. 6. 1997, 1-2.

⁴²⁵ Konferencia prebiehala od 6. do 8. októbra 1999 a jej cieľom bolo „prispieť k objasneniu príčin a priebehu genocídy židovského a rómskeho obyvateľstva za druhej svetovej vojny a pôsobiť k zachovaniu pamiatky, dokumentácia a zaradení témy holokaustu do pedagogického procesu.“ Na konferenciu nadväzoval rovnomený projekt, ktorý organizovala Kancelária prezidenta republiky spoločne s ďalšími ako českými, tak i zahraničnými inštitúciami. „Konferencie Fenomén holocaust“, Terezínska iniciatíva, staženo 27. 7. 2018, http://katalog.terezinstudies.cz/cz2/TI/newsletter/newsletter16/konference_holo.

⁴²⁶ 6. 10. 1999, 2.

⁴²⁷ 26. 1. 2000, 1.

holocaust smerovať k „hlbšiemu poznaniu tragických momentov našich vlastných dejín, predovšetkým holokaustu Židov a Rómov, k reflexii a pochopeniu holokaustu ako súčasť našich dejín“.⁴²⁸

V riadkoch vyššie možno badať u Havla silnejšie uvedomenie si potreby predávania poznatkov o udalostiach vlastných (národných) dejín novým generáciám, a teda edukačný rozmer procesu vyrovnávania sa s minulosťou. Rok 2000 bol pre prezidenta z hľadiska šírenia osvedy pre budúce generácie a reformovania vzdelávania, resp. podpore vzdelávania o holokauste do veľkej miery prelomový a plodný. Okrem už zmienených narážok⁴²⁹ pripomenul Havel v spojitosti s touto témou konferenciu Fenomén holocaust pár mesiacov po jej konaní, na spomienkovom zhromaždení bývalých osvienčimských väzňov v príležitosti 55. výročia oslobodenia koncentračného tábora Auschwitz-Birkenau. Ďalším poslaním tejto konferencie a celého projektu totiž bola podpora rozmanitých projektov, „ktoré majú prispieť k tomu, aby od mladosti mladí ľudia vedeli, čo všetko sa stalo a čo je asi potrebné robiť, aby sa nič také už nikdy stať nemohlo“.⁴³⁰ Na tému vzdelávania budúcich generácií o holokauste upozornil aj na Terezínskej tryzne, kedy podľa neho „pamiatka obetí, pred ktorou sa tu a teraz skláňame, musí byť mementom a nepominuteľnou výzvou pre pokolenie nastupujúceho tisícročia“.⁴³¹ V novembri roku 2000 privítal Havel na Pražskom hrade všetkých účastníkov súťaží „Holocaust – svedomie ľudstva“ a „Zmiznutí susedia“, za ich záujem o dané otázky a snahu im poďakoval, a vyzdvihol, že ako aktívni účastníci podobných projektov pomáhajú „oživiť, posilniť, pestovať pamäť, pamäť nášho spoločenstva“ a „udržiavajú tú pamäť a udržiavajú ju preto, aby sa niesla ďalej a prenášala na mladších a mladších, na nové a nové generácie.“⁴³² Prezident Havel teda vo výsledku vyzdvihoval potrebu posilňovania a rozvoja vzdelávania o holokauste, podporil edukačné aktivity, projekty a iniciatívy, a ocenil ich prínos v oblasti zvyšovania povedomia o danej tematike u mladých ľudí a ich záujmu aktívne sa do projektov zapojiť.

Vráťme sa však k trom líniám výskumu prezidentských prejavov, ktoré som bližšie popísala v úvode práce. Prvou z nich je línia páchatel' – obeť.⁴³³ V tomto momente sa

⁴²⁸ 21. 5. 2000, 1-2.

⁴²⁹ Tu mám na mysli úvodné slová ku konferencii Fenomén holocaust a Štokholmskému medzinárodnému fóru.

⁴³⁰ 27. 1. 2000, 1.

⁴³¹ 21. 5. 2000, 2.

⁴³² 24.11.2000, 1.

⁴³³ Ako už bolo spomenuté i v úvode práce, tri línie sa navzájom môžu prelínať, čo sa prejaví i v nasledujúcom texte.

vrátim opäť k Havlovým názorom a prejavom k Mníchovskej konferencii a jej následkom pre Československo; práve v nadväznosti na podpis Mníchovskej dohody 29. septembra 1938 sa podľa Havla pre Hitlera stalo „už len otázkou času, kedy podpáli vojnový požiar a spolu s ním začne svoje dielo skazy, ktorého najobľudnejším prejavom bol práve holokaust.“ V prípade „Mníchova“ si nacizmus „naposledy overoval, ako ďaleko môže vo svojom útoku na základné ľudské hodnoty ísť“.⁴³⁴

Transport ostravských Židov z Niska, vôbec prvý transportu svojho druhu v Európe, bol podľa prezidenta Havla „jedným z uzlových okamihov v dejinách najväčšej hrôzy tohto storočia.“ V tom okamihu podľa neho „ideologické prehlásenie jednej skupiny občanov za ľudí nižšieho rádu, jej znerovnoprávnenie a jej kruté perzekúcie začali prerastať do jej fyzickej izolácie a následne systematického vyvražďovania.“ Samotný transport sa uskutočnil krátko po začiatku druhej svetovej vojny, podľa Havla ležali jeho korene už v medzivojnovom období; v tomto prípade mal špecificky na mysli zmieňovaný „Mníchov“.⁴³⁵ Je pochopiteľné, že podpísanie Mníchovskej dohody, ktorým začala okupácia Čiech a Moravy, bolo pre Havla vo vzťahu k národným dejinám špecifickým a jedinečným míľnikom. Zároveň je ale pozoruhodné, že pri žiadnej príležitosti sa český prezident nevenoval podrobnejšie a špecifickejšie obdobiu, ktoré „Mníchov“ predchádzalo, teda obdobiu od roku 1933, kedy sa Hitler dostal v Nemecku k moci, a ktoré Yad Vashem označuje za začiatok holokaustu. Roku 1935, teda roku prijatia tzv. norimberských zákonov sa venoval len vo svojom prejave v Norimbergu, ktorý sa podľa Havlových slov stal „dejiskom jedného z kľúčových momentov najväčšej hrôzy a najväčšej hanby nášho storočia“.⁴³⁶ Na okraj, norimberské zákony podľa slov českého prezidenta vstúpili do Československa až po podpise Mníchovskej dohody; dovtedy boli pre krajinu relevantné „len“ z hľadiska prijímania židovských utečencov z Nemecka a Rakúska. Za šírenie týchto zákonov pred rokom 1938 boli podľa Havla zodpovedné západné demokracie, ktoré ich v spojení s presadzovaním politiky appeasementu len formálne kritizovali.⁴³⁷ S ohľadom na toto stanovisko možno tvrdiť, že Havel zároveň nepocit'oval, resp. aspoň jasne nepriznával zodpovednosť vlastnej krajiny za rozšírenie Hitlerovho vplyvu v Európe.

Opakované vyzdvihovanie roku 1938 ako určitého dejinného prelomu možno z Havlovej strany chápať okrem iného ako snahu zdôrazniť priebeh druhej svetovej vojny

⁴³⁴ 18. 10. 1994, 1.

⁴³⁵ Ibid.

⁴³⁶ 17. 9. 1995, 1.

⁴³⁷ Ibid.

a holokaustu na území Československa, resp. neskôr Protektorátu Čiech a Moravy, teda českého rozmeru tohto obdobia dejín. Práve toto snaženie mohlo prospieť k spomínanému cieľu prezidenta Havla, a síce k otvoreniu celospoločenskej diskusie, hlbšiemu poznaniu a lepšiemu porozumeniu vlastných českých, resp. československých dejín, a pochopenie holokaustu ako ich súčasť. Tomuto cieľu mohlo byť nápomocné i opakované označenie Židov za spoluobčanov, prostredníctvom čoho ich ako súčasť Československa nevyčlenil z podielu na tvorbe lokálnych dejín. Konkrétne sa jednalo o dve zmienky následkov „Mníchova“, resp. obsadenia československého pohraničia nacistickým Nemeckom: pri oboch príležitostiach Havel hovoril o tisícoch v jednom prípade, desiatich tisícoch v prípade druhom občanov, predovšetkým Židov, vyhnaných zo svojich domovov, ktorí sa následkom toho sťahovali do vnútrozemia krajiny.⁴³⁸

Havel sa okrem židovských zmienil aj o rómskych spoluobčanoch. Tieto dve skupiny často menoval v tandeme za sebou, a to predovšetkým v spojitosti s výrazom holokaust. Osudom „našich židovských a rómskych spoluobčanov“ bolo „podľa premysleného plánu zomrieť.“ Okrem Židov a Rómov menoval Havel obeťami nacistickej politiky aj mentálne postihnutých, invalidov a homosexuálov.⁴³⁹ Za zmienku stojí, že tak učinil len v jedinom prejave.

Hoci prezident Havel korektne menoval viaceré skupiny obetí ideológie a politiky nacistického Nemecka, z niekoľkých pasáží jeho prejavov zároveň vyplýva isté uznanie výnimočnosti a špecifickosti situácie Židov. Napríklad v príhovore na Univerzite Georga Washingtona v USA predniesol, že následkom (Havlom opakovane artikulovanej) ľahostajnosti k veciam, ktoré sa nás často podľa vlastného uváženia netýkajú, bol vyvolený židovský národ „vyvolený dejinami k tomu, aby priniesol obeť za nás všetkých“.⁴⁴⁰ V tomto prípade nespomenul žiadne iné obeť, nehovoril ani o germanizačnej politike nacistického Nemecka voči českému a iným slovanským národom, ako činil vo svojich neskorších prejavoch. Havel okrem toho pri pietnom akte 55. výročia vyhladenia obce Lidice označil projekt vyvraždenia Židov za najhroznejší a najstrašnejší zo všetkých genocídnych plánov Hitlera.⁴⁴¹

Prostredníctvom vyššie zmienených príkladov sa dostávam k línii jedinečnosť – porovnateľnosť holokaustu. V prípade pamiatky Lidíc Havel poznamenal, že nacistická

⁴³⁸ 18. 10. 1994, 1; 17. 9. 1995, 1.

⁴³⁹ 6. 10. 1999, 1.

⁴⁴⁰ 22. 4. 1993, 4.

⁴⁴¹ 14. 6. 1997, 2.

ideológia si vo všeobecnosti „dala právo rozhodovať o tom, kto má žiť a kto nie, akú budúcnosť má ten či onen národ, ten či onen jednotlivec.“ Zároveň pripomenul, že osudy podobné osudu Lidíc postihli množstvo iných dedín, napríklad v Poľsku, Rusku, Ukrajine, Bielorusku, či Francúzsku, a teda symbol Lidíc nepramení z akejsi jedinečnosti, ale práve z toho, že nebol osudom ojedinelým.⁴⁴² Na jednu stranu Havel hovoril o porovnateľnosti hrôz vojny. Hitler sa podľa jeho slov podieľal na rozhodovaní o osude nielen niekoľkých miliónov Židov, ale aj Poliakov, Nórov, Holanďanov a iných národov. Ďalej bol podľa neho Hitler zločincem, ktorý „pripravoval a vykonával chladnokrvný plán konečného riešenia českej otázky“.⁴⁴³ ⁴⁴⁴ Je pozoruhodné, ako sa prvý český prezident dokázal vo svojej reči pri lidickej piete zahrnúť ako českú otázku v období druhej svetovej vojny a v kontexte nacistickej politiky, tak aj osudy iných európskych národov v tomto období a v neposlednom rade vyzdvihnúť plán na vyvraždenie Židov ako vôbec najstrašnejší zo všetkých nacistických plánov.

V neposlednom rade sa dostávam k otázke viny a zodpovednosti za holokaust konkrétne, resp. druhú svetovú vojnu všeobecne. Podľa Havla niesli za vojnu morálnu zodpovednosť v rozličnej miere všetci, ktorí vedeli o existencii Adolfa Hitlera a poznali jeho názory, teda zďaleka nie len sfanatizovaná časť nemeckého národa. Hitler podľa Havlových slov len „urobil to, čo mu svet dovolil“.⁴⁴⁵ Ako som už niekoľkokrát zmienila, Havel za obete holokaustu neoznačoval len Židov, ale aj Rómov. Prvýkrát tak učili v príležitosti odhalenia pomníku Rómom v Letech, kde zároveň prehlásil, že povinnosťou Čechov nie je len opakovane si genocídu Rómov pripomínať. Je povinnosťou „k týmto obetiam i k sebe samým priznať si, že určitý diel zodpovednosti na príprave ich osudu a za túto hrôzu niesli i Česi.“ Pretože hoci bol zberný tábor pre Rómov v Letech zriadený nemeckými činiteľmi, spravovali ho a väzňov strážili Česi, a rómsku väzenskú lacnú silu využívali tiež Česi žijúci v okolí tábora. V súvislosti so spoluzodpovednosťou však Havel poukázal aj na druhú stránku veci: síce podľa jeho slov len málo Čechov bolo dostatočne odvážnych a súcitných, našli sa takí, ktorí väzňov liečili, celé rómske rodiny ukrývali, či

⁴⁴² Ibid.

⁴⁴³ Ibid.

⁴⁴⁴ Špecifické plány Hitlera s českými zemami, resp. s Protektorátom Čechy a Morava prezident Havel spomenul aj pri otváraaní konferencie Fenomén holocaust. Ak by nacistické Nemecko v druhej svetovej vojne zvíťazilo, Česi ako národ by podľa slov Havla už neexistovali; podľa vtedajších plánov nacistov mali zaniknúť údajne v priebehu tridsiatich rokov, ešte za Hitlerovho života, prostredníctvom „vyvražďovania, vysídľovania a nútenej asimilácie“. 6. 10. 1999, 1-2. Táto zmienka vypovedá do istej miery o Havlovom ponímaní obetí druhej svetovej vojny, keď v rámci svojej úvodnej reči ku konferencii Fenomén holocaust spomenul okrem židovského a rómskeho holokaustu aj tzv. českú otázku.

⁴⁴⁵ 3. 10. 1998, 1.

prostredníctvom adopcie zachraňovali ich deti pred deportáciou.⁴⁴⁶ Spôsob jasného a priamočiareho priznania určitého podielu viny a zodpovednosti Čechov za osudy rómskych spoluobčanov počas vojny sa však v prípade židovskej menšiny, resp. holokaustu Židov zo strany Havla neopakoval. A ako už bolo spomenuté vyššie, podľa názoru prezidenta nebol český (resp. československý) štát v nejakom pomere zodpovedný ani za rozšírenie ideológie nacizmu z Nemecka do Európy.

K téme viny či podielu Čechov na minulosti Havel pristupoval zo všeobecnej roviny. Ako bolo ukázané v predchádzajúcom odstavci, na jednu stranu hovoril o druhej svetovej vojne, nie konkrétne o holokauste či Židoch. Na stranu druhú, ako ukáže tento odstatec, viackrát sa v prejavoch dotkol skôr udalostí povojnových. Už v roku 1993, pri príležitosti sviatku Deň víťazstva, prezident Havel poznamenal, že hoci česká spoločnosť dokázala nacizmus ako taký odsúdiť, toto odsúdenie ešte nebolo dovŕšené. Podľa neho totiž bolo nutné nacizmus odsúdiť za jeho zverstvá, a nie za to, že pramenil a prišiel z Nemecka. Zároveň, ak „nám ide skutočne o odsúdenie zverstiev a nie národov, potom musíme vedieť priznať, že ich boli schopní i niektorí Česi v dobe povojnovej“.⁴⁴⁷ Na tomto mieste je dôležité upozorniť, že predošlý citovaný Havlov výrok významovo vyznieva, ako keby „niektorí Česi“ páchali zverstvá *len* v povojnovom období, a teda nemali na zverstvách nacizmu, resp. druhej svetovej vojny podiel.⁴⁴⁸ Podobne prezident tému českého podielu na udalostiach vojny opomenul zmieniť, resp. konkretizovať aj o dva roky neskôr. V danej reči hovoril o dôležitosti ocenenia zásluh bojovníkov proti nacizmu a komunizmu: „Náš národ, ak si chce zachovať chrbtovú kosť, česť a úctu k sebe samému, nikdy nesmie zabudnúť na hrdinstvo svojich osloboditeľov, ani na hrdinstvo svojich predkov, ktoré preukázali, keď vzdorovali násiliu. Zároveň ale musí pochopiť hĺbku zlyhaní ..tých svojich početných príslušníkov, ktorí zlo trpne znášali alebo mu dokonca napomáhali“.⁴⁴⁹ Na tento síce neurčitý, ale podiel viny priznávajúci výrok však nadviazal nasledujúcou vetou: „Nikdy by sme sa nemali prestať hanbiť za to, s akou ľahostajnosťou

⁴⁴⁶ 13. 5. 1995, 1.

⁴⁴⁷ 8. 5. 1993, 2.

⁴⁴⁸ Havel predniesol o desať rokov neskôr analogickú myšlienku, že s ohľadom na dobré postavenie Českej republiky v Európe, dobrý vzťah s Nemeckom a k sebe samej je potrebné dokázať reflektovať nielen nemecké moderné dejiny „a zlo, ktoré na nemeckej pôde vzišlo, ale i históriu vlastnej a krutej veci, ktorých sme sa, hoci ako odpoveď na kruté veci spáchané inými, dopúšťali“. 17. 1. 2003, 1. Neurčitá „história vlastnej a krutej veci“ môže odkazovať na širšie spektrum historických udalostí, je však oprávnené predpokladať (aj z hľadiska toho, že Havel dané slová predniesol pri príležitosti slávnostnej večere s nemeckým prezidentom Johannesom Rauom), že týmto slovným spojením Havel narážal na vysídlenie Nemcov z územia Československa po roku 1945.

⁴⁴⁹ 8. 5. 1995, 1.

veľká časť našej spoločnosti prihliadala tomu, ako hanebne komunistický režim zachádzal menom nás všetkých, teda našej vlasti, s hrdinami či obeťami druhej svetovej vojny“.⁴⁵⁰ Tým pozornosť hneď zvrátil na komunistický režim a na to, ako sa tento režim správal k hrdinom a obeťom vojny *po vojne*.

3.1.3 Zhodnotenie

Vzhľadom na to, k čomu všetkému sa obvykle prezidenti vyjadrujú, je možné tvrdiť, že holokaust hral v Havlovej politike pamäti pomerne významnú úlohu. Pravidelnosť takéhoto typu prejavov rovnako prispievala k určitej centralizácii témy holokaustu. Zároveň, ako bolo ukázané, podporovala snahy Havla o celospoločenskú akceptáciu holokaustu ako súčasť (národných) českých dejín, a následne o vnímanie vlastných dejín v širšom, európskom kontexte.

Postupne sa bývalý český prezident vo svojich rečiach dotkol i zvyšných dvoch línií výskumu, resp. výskumných otázok. Tie sa, ako bolo predpokladané, do určitej miery prelínali. Otázke zodpovednosti, resp. podielu viny na holokauste (línia páchatel' – obeť) sa Havel vo väčšine prípadoch venoval na všeobecnej úrovni: zvykol napríklad neurčito hovoriť o obeťach nacizmu, ktoré umierali v koncentračných táboroch na následky epidémií a neľudského zaobchádzania.⁴⁵¹ Do určitého vnútorného rozporu sa dostal v prípade, keď na jednej strane zodpovednými za šírenie nacizmu a ideológie rasizmu označil Nemcov a politiku appeasementu, na strane druhej ale zodpovednosť za vojnu ako takú pripísal všetkým, ktorí v nejakej miere poznali Hitlera a jeho názory. Jedenkrát uviedol, že pod vypuknutie a priebeh holokaustu sa podpísala aj chýbajúca zodpovednosť za svet. A jedenkrát uvalil bremeno zodpovednosti priamo na Čechov, a síce za holokaust Rómov. Podobné prehlásenie na stranu Židov v jeho oficiálnych prejavoch nebolo zaznamenané.

V otázke jedinečnosti, resp. porovnateľnosti holokaustu Havel hovoril o podobnosti utrpenia viacerých národov, ktoré vždy do rozličnej výšky hrôzy vojny zažívali. Okrem židovských a rómskych obeť menoval aj mentálne postihnutých, invalidov a homosexuálov; zároveň dvakrát pripomenul tzv. českú otázku, resp. germanizačnú politiku nacistického Nemecka voči slovanským národom. Na druhej strane však viackrát akcentoval výnimočnosť situácie a utrpenia židovského obyvateľstva. Tvrdenie Frankla

⁴⁵⁰ Ibid., 1-2.

⁴⁵¹ 21. 5. 2000, 1.

o popularnosti porovnávania holokaustu s obdobím a zločinmi komunizmu pri práci s pamäťou⁴⁵², ktoré bolo predstavené v druhej kapitole práce, však v prípade Havla ostalo nepotvrdené. Havel s komunizmom v jednom prípade priamo porovnával nacionalizmus, konkrétne menoval ich spoločné črty.⁴⁵³ Okrem toho hovoril ešte o zaobchádzaní komunistického režimu s hrdinami a obeťami druhej svetovej vojny po vojne.

Prvá polovica analýzy ukázala širšie a pestrejšie spektrum záujmu Havla; okrem priamo holokaustu a druhej svetovej vojny cítil potrebu vyjadrovať sa i k nasledujúcim témam, ktoré považoval za dôležité. Tento fakt potvrdzuje slová Kalendu a Kargerera, že prezidenti sa vo svojich rečiach nezameriavajú na sprostredkovanie faktov, ale pokúšajú sa skôr o hlbšiu interpretáciu dejín.⁴⁵⁴ Po prvé sa jednalo o globálnu previazanosť štátov Európy a celého sveta, z ktorej podľa jeho slov plynula za tento spoločný svet globálna zodpovednosť. Ako bolo ukázané, túto tézu demonštroval aj v súvislosti s šírením ideológie nacistického Nemecka a vypuknutím druhej svetovej vojny a jej hrôz. Po druhé venoval zásadnú pozornosť (historickej) pamäti, ktorú vnímal na jednej strane ako hrdosť na činy národa, na strane druhej ako stud za zlyhania. Z podstaty pamäti podľa neho vyplývala zodpovednosť za minulosť národa, jej uvedomenie a nepredpojatá reflexia a celospoločenské vyrovnávanie sa s jej posolstvom. Zároveň prezident Havel v jednom prejave konkrétne menoval podľa jeho názoru vhodné a nevhodné postupy pre vyrovnávanie sa s minulosťou. Hneď prvý krok, presné pomenovanie viny a zodpovednosti za udalosti minulosti⁴⁵⁵, sa však jemu samotnému nepodarilo v súvislosti s vinou a zodpovednosťou za holokaust dodržať a vykonať. V súvislosti s pamäťou ďalej upozornil na fakt, že politik žijúci v prítomnosti a tvoriaci budúcnosť je stále viazaný minulosťou a tradíciami, ktoré sú zároveň zdrojom pre jeho politický program. Tým potvrdil poznatky viacerých teoretikov politickej pamäti a práce politikov s pamäťou predstavené v prvej kapitole.

I v otázke jemného etnocentrizmu českého historického naratívu, o ktorom hovoril Frankl⁴⁵⁶, a nacionalistických nálad prameniácich z hľadania novej spoločnej českej identity a pamäti, o ktorej pojednával Hallama⁴⁵⁷, došlo k zaujímavým zisteniam. V prvom rade, z viacerých argumentov k významu pripomínania si holokaustu zo strany Havla

⁴⁵² Frankl, „The Sheep of Lidice“, 183.

⁴⁵³ 15. 3. 1993, 2.

⁴⁵⁴ Kalenda a Karger, „Political memory and symbolic boundaries“, 47.

⁴⁵⁵ 23. 2. 1993, 5.

⁴⁵⁶ Frankl, „The Sheep of Lidice“, 189.

⁴⁵⁷ Hallama, *Nationale Helden und jüdische Opfer*, 320.

vyplývalo, že spoločnú históriu považoval za dôležitý identitotvorný prvok národa. Hallamove slová o nacionalistických náladách v Česku do istej miery potvrdili Havlove zmienky o českej štátnosti, dôležitosti mravného základu politiky, a predovšetkým o mravnom marazme, či o ľahostajnej, nevraživej a až násilnej atmosfére v českej spoločnosti v danom období. Havel sa priamo na Čechov a český národ zameriaval napríklad v prehláseniach o následkoch mníchovskej dohody či opakovaného vyzdvihovania roku 1938 ako určitého míľnika pre Česko(slovensko). Tieto prejavy je však vhodnejšie označiť ako patriotické (sám Havel nacionalizmus ako taký kritizoval), prostredníctvom ktorých sa snažil nahliadať na druhú svetovú vojnu a holokaust z perspektívy vlastného štátu a českej spoločnosti a zamedziť chápaniu týchto udalostí za výlučne nemeckú záležitosť – zároveň s týmto zdôrazňoval potrebu pravdivo spoznať a pochopiť vlastné „národné“ dejiny a na základe toho považovať aj holokaust za ich neoddeliteľnú súčasť. V tomto stál Havel v istom rozpore s tvrdením Hallamu o nemožnosti začlenenia holokaustu do národných českých dejín v prípade, keď boli spomienky naň sformované na báze „národných imperatívov“.⁴⁵⁸

Snahy začleniť holokaust do českých dejín je možné vidieť aj v Havlovom oslovovaní Židov ako spoluobčanov, či akcentovaní nutnosti poučiť sa z dejín predovšetkým pomocou vzdelávania (nielen) mladých generácií. Vzdelávanie, konkrétne zaradenie holokaustu do školských osnov bolo jedným z cieľov projektu Fenomén holocaust, ktorý začal konferenciou v roku 1999. Takto Havel zvýraznil potrebu vzdelávania o holokauste (a o dejinách všeobecne) dokonca o rok skôr než širšie medzinárodné spoločenstvo štátov, ktoré dôležitosť vzdelávania o holokauste zakotvilo v bodoch 4 a 5 Štokholmskej deklarácie prijatej počas Štokholmského medzinárodného fóra v roku 2000. Havel zároveň prostredníctvom spustenia projektu Fenomén holocaust nielen prispel, ako podotkol Frankl, k medializácii holokaustu či dejín židovskej menšiny v Československu.⁴⁵⁹; v rámci tohto projektu vznikli i viaceré iniciatívy, z ktorých až dodnes funguje napríklad projekt Židovského múzea v Prahe *Zmizelí susedé*.⁴⁶⁰

3.2 Aleksander Kwaśniewski

Aleksander Kwaśniewski, rovnako ako Havel, zastával úrad prezidenta dve volebné

⁴⁵⁸ Ibid.

⁴⁵⁹ Frankl, „The Sheep of Lidice“, 180.

⁴⁶⁰ Viac o projekte vid' na stránkach Židovského múzea: <https://www.jewishmuseum.cz/program-a-vzdelavani/vzdelavani/projekt-zmizeli-sousedé/>

obdobia, teda dohromady 10 rokov. Prvýkrát bol do funkcie zvolený v druhom kole priamej voľby dňa 19. novembra 1995, kedy porazil aktuálne úradujúceho prezidenta Lecha Wałęsu. Prezidentský sľub zložil dňa 23. decembra 1995 a v úrade ostal do 23. decembra 2005. Hoci nebol prvým prezidentom postkomunistického Poľska, bol zrejme obľúbeným, o čom svedčí jeho znovuzvolenie v roku 2000 už v prvom kole voľby. Počas výkonu mandátu sa vo svojich rečiach, resp. svojej politike venoval niekoľkým hlavným okruhom: od upevňovania demokracie v krajine, v rámci ktorého bola formovaná a nakoniec v roku 1997 prijatá riadna ústava Poľskej republiky (ďalej aj RP), cez premýšľanie nad budúcim vývojom krajiny (napríklad z hľadiska hospodárstva, vedy, kultúry, či vzdelávania), hľadanie obrazu minulosti, zasadzovanie sa o vzájomné poľsko-židovské a poľsko-nemecké zmierenie či dobré vzťahy s ďalšími menšinami v Poľsku, vstup Poľska do NATO a EÚ, až po vzťahy so zahraničím, predovšetkým so štátmi V4.⁴⁶¹

Z veľkého počtu tematicky rôznorodých prejavov bol podľa metódy popísanej v úvode práce vybraný síce rozsiahlejší, ale výpovedný korpus tých, ktoré sa buď priamo alebo vo veľkej miere venovali holokaustu, resp. otázke poľsko-židovského spolunažívania v priebehu druhej svetovej vojny. Štruktúra nasledujúcej analýzy vychádza zo štruktúry rozboru prejavov Havla, od počiatkových všeobecných tém prechádza k otázke vzťahu prezidenta Kwaśniewského k minulosti a procesu vyrovnávania sa s ňou, ďalej k pamäti a práci politikov s pamäťou, možnostiam poučenia sa s minulosti, vzdelávaniu budúcich generácií v oblasti druhej svetovej vojny a holokaustu, a v neposlednom rade prichádza analýza podľa troch predstavených línií. Pritom je potrebné mať neustále na pamäti, že jednotlivé tematické okruhy nie sú striktne oddelené a nepriepustné, a teda sa mnohokrát prekrývajú. Vzhľadom na závažnosť a veľkosť celospoločenskej poľskej debaty o Jedwabnom, ako aj početnosť výročí a rečí prednesených prezidentom Kwaśniewským na tému holokaustu a poľsko-židovských vzťahov počas druhej svetovej vojny budem tie najdôležitejšie udalosti rokov 2000 a 2001 analyzovať zvlášť. Prirodzene sú pri analýze zachovávané a zdôrazňované špecifiká poľského prezidenta pri práci s pamäťou, ktoré vychádzajú predovšetkým zo skúsenosti RP s druhou svetovou vojnou, charakteristického ponímania vlastnej minulosti a špecifik poľskej pamäti ako takej.

⁴⁶¹ Kwaśniewského pôsobenie v úrade je hoci rozsiahlo, ale výstižne zhrnuté vo výbere prejavov, rozhovorov a dokumentov: Marek Jaśkiewicz, *Wygraliśmy przyszłość. 10 lat Prezydentury Aleksandra Kwaśniewskiego: przemówienie, wywiady, dokumenty (wybór)* (Szczecin: Przedsiębiorstwo Produkcyjno-Handlowe, 2008), <http://kwasniewskialeksander.pl/wystapienia/wywiady/wygralismy-przyszlosc>.

3.2.1 Kontext a využitie termínu holokaust

Kwaśniewski používal termín holokaust v omnoho väčšej miere než Havel.⁴⁶² Ako už bolo uvedené, špecifickosť poľského vyrovnávania sa s týmto úsekom dejín ležala v rozsahu, v akom bolo Poľsko do mašinérie holokaustu druhej svetovej vojny zapojené – či už územne, formou okupácie, veľkosťou židovskej menšiny pred vojnou, počtom koncentračných a vyhladzovacích táborov na svojom území, ale aj väčšieho percenta Židov žijúcich v krajine po roku 1945 a 1989 (v porovnaní s Českom). Z toho prirodzene vyplýva silnejší impulz k rozprávaniu o holokauste, spôsobený predovšetkým množstvom príležitostí, ktoré k otváraniu tejto témy podnecovali.

Ďalšie špecifikum Poľska spočíva v používaní preň výlučného termínu *Zagłada* (pôvodný význam skaza, vyhladenie, záhuba), ktorý buď v spojení so slovom *Żydów* (Židov) alebo bez neho, písané s veľkým písmenom, znamená de facto holokaust. Používanie tohto termínu je omnoho rozšírenejšie než používanie termínu *Shoah*, ktorý je ďalším oficiálnym označením pre vyhladenie Židov. Ukázali to analyzované prejavy prezidenta Kwaśniewského, v ktorých slovo *Shoah* zaznelo len dvakrát. Jedenkrát holokaust pomenoval aj termínom *calopalenie* (celopal), ktorý oficiálne označuje druh náboženskej obeti, či priamo židovského rituálu, a miesto ktorého sa pôvodne používalo práve slovo holokaust. Na tomto mieste je ešte zaujímavé upozorniť, že poľský prezident tieto termíny (holokaust, Shoah, Zagłada) používal výlučne len v spojitosti so Židmi, a teda zhodne s definíciou holokaustu v úvode práce.⁴⁶³ Príkladom môže byť prejav na Westerplatte z roku 1999, kedy Kwaśniewski oslovil priamo Židov slovami: SHALOM! Obraciam sa na Vás – Židia – na Vás, obeť holokaustu, potomkov spoločného osudu a najväčšej tragédie dejín“.⁴⁶⁴ Na rozdiel od toho z úst prezidenta Havla viackrát zaznelo slovné spojenie „rómsky holokaust.“

Okrem vyššie menovaných užíval prezident Kwaśniewski k popísaniu tragédie Židov za druhej svetovej vojny bežne i analogické výrazy. Medzi najfrekvencovanejšie patrí „veľká obeť druhej svetovej vojny“, „najtragickejšia lekcia“, „najväčší zločin 20. storočia/v dejinách ľudskosti“, „nočná mora (genocídy)“, „epocha pecí“, „nevidané zverstvo“, „tragédia ľudskosti“, „Auschwitz“.

⁴⁶² Pre zaujímavosť, v písomných záznamoch Kwaśniewského prejavov je forma písania výrazu holokaust variabilná. Niekoľkokrát je písaný s malým písmenom a s písmenom „c“ (*holocaust*), vo väčšine prípadov je však uvádzaný s veľkým písmenom a písmenom „c“ (*Holocaust*).

⁴⁶³ Kwaśniewski priamo popísal holokaust (veľmi analogicky k spomínanej definícii z úvodu práce) v jednom z prejavov, ako „plánovanú, priemyselnú genocídu na celom národe“. 9. 6. 1998, 169.

⁴⁶⁴ 1. 9. 1999, 314.

3.2.2 Holokaust v prejavoch prezidenta Kwaśniewského

V prípade prezidenta Kwaśniewského považujem za dôležité začať premenami jeho postoja k otázke *zodpovednosti*. V jeho vôbec prvých prejavoch zodpovednosť vnímal ako vnútroštátny, národný záväzok, bez presahu za hranice Poľska. Napríklad pri oslavách Dňa nezávislosti dňa 11. novembra 1996 povedal, že všetci Poliaci spoločne tvoria budúcnosť, za ktorú zároveň nesú zodpovednosť voči budúcim generáciám. Zodpovednosť, ktorá ich má zjednocovať nad všetkými rozdielmi.⁴⁶⁵ Počas prejavu v Paríži v decembri 1996 o aspiráciách Poľska o vstup do Európskej únie a jej význame a úlohách dokonca slovo zodpovednosť nezaznelo vôbec. Je to zarážajúce z toho hľadiska, že v danom prejave sa venoval výlučne prezentovaniu RP v dobrom svetle pred zahraničným publikom, výhodám, ktoré Európskej únii členstvo Poľska v jej štruktúrach prinesie, a ktoré z tohto členstva vyplynú pre Poľsko, či návrhom, ako by mohla EÚ fungovať lepšie.⁴⁶⁶ Z ohľadom na uvedené otázky je absencia zmienky o zodpovednosti či už voči poľskej spoločnosti alebo voči európskym štátom navonok citeľná. Postupne sa však Kwaśniewského vnímanie zodpovednosti s ohľadom na zjednocujúcu sa Európu a globalizáciu premenilo. Už v roku 1997 vyzýval k zodpovednosti za „zdravie vlastnej spoločnosti, ale aj za dobro iných.“ Hovoril tak v súvislosti s globalizáciou – podľa jeho slov práve zodpovednosť napomôže krajinám vyťažiť pozitívne a minimalizovať škodlivé aspekty globalizácie.⁴⁶⁷ Pri verbalizovaní podstaty vzájomnej spolupráce Poľska a Nemecka v jednom prejave Kwaśniewski okrem priateľského susedstva a spoločných záujmov zdôraznil „pocítene zodpovednosti za budúcnosť našich spoločností i Európy“ (20. 10. 1998: 339). Jedným z vyjadrení takejto „solidárnej zodpovednosti za budúcnosť ľudskosti“ bol podľa prezidenta Kwaśniewského aj Pochod živých (poľ. *Marsz Żywych*).⁴⁶⁸ ⁴⁶⁹ Už z diškurzu o zodpovednosti okrem iného vyplýva i Kwaśniewského záujem o budúcnosť a budúce generácie. K otázke vzdelávania budúcich generácií o minulosti všeobecne a holokauste konkrétne sa vrátim nižšie.

⁴⁶⁵ 11. 11. 1996, 323.

⁴⁶⁶ 4. 12. 1996, 370, 373.

⁴⁶⁷ 4. 10. 1997, 414.

⁴⁶⁸ 29. 5. 2000, 194.

⁴⁶⁹ Takzvaný Pochod živých vznikol v roku 1988 ako vzdelávací program z iniciatívy vtedajšieho ministra školstva a bývalého prezidenta Izraela Jicchaka Navona. Svojou 3,5 kilometra dlhou trasou z tábora Auschwitz I do tábora Auschwitz II-Birkenau symbolizuje nútené pochody smrti z konca druhej svetovej vojny. Každoročne sa ho účastní množstvo nielen mladých Izraelčanov a Poliakov, ale aj ľudí každého veku, viery a pozadia z celého sveta. Tento rok prebehol už jeho 30. ročník. Viac o Pochode živých: <https://mottl.org/>

Význam dejín pre Poliakov Kwaśniewski výstižne popísal v televíznom prejave na záver roku 1997: „História stále pre nás Poliakov bola a je vážnou vecou. Stále je prítomná v našom kolektívnom povedomí“.⁴⁷⁰ Poliáci podľa neho pristupujú ku svojej minulosti s pietou⁴⁷¹, pretože sa všetci spoločne zhodujú na tom, že pamäť o minulých veciach je základom povedomia národa.⁴⁷² Podľa jeho slov „pamäť buduje naše vedomie. Sme Poliakmi vďaka našej pamäti“.⁴⁷³ Chápe to tak, že aj pre Kwaśniewského hrala spoločná pamäť a minulosť rolu jedného z národných identitotvorných prvkov; ostatne bol takýto rys demonštrovaný aj v prvej kapitole práce, kde Verovšek hovoril o častom spájaní identity s minulosťou⁴⁷⁴ a Closa označil pamäť za dočasnú konštrukciu identity.⁴⁷⁵

Vo všeobecnej politike pamäti prezidenta Kwaśniewského ale otázka holokaustu či poľsko-židovského spolužitia počas druhej svetovej vojny nie vždy zaujímala významné miesto. Napríklad v prejave pri príležitosti osláv 80. výročia nezávislosti Poľska menuje „míľniky 80 rokov najnovšej poľskej histórie“: veľkopoľské povstanie, mladí orli ľvovskí, tri sliezske povstania, vojna s bolševikmi v roku 1920, vybudovanie Gdyni, tragédia druhej svetovej vojny, pohroma v septembri roku 1939, varšavské povstanie, obnova Poľska po vojne, rozvoj západných území, likvidácia analfabetizmu.⁴⁷⁶ Ani jeden z míľnikov (okrem tragédie druhej svetovej vojny) sa nijak priamo nedotýka židovských spoluobčanov, a zároveň ani žiadnej udalosti v období rokov 1945-1998. Na základe toho, že Kwaśniewski charakterizoval vymenované míľniky ako míľniky najnovšej *poľskej* histórie, je možné tvrdiť, že poľský prezident zvyšné minulé udalosti za obzvlášť významné nepovažoval, resp. ešte pravdepodobnejšie ich nepovažoval za súčasť poľskej histórie. Na druhej strane hneď o deň neskôr v príležitosti predávania vyznamenaní za zásluhy o rozvoj poľsko-židovských vzťahov vyriekol, že „myšlienka na minulosť je, očividne, privolanie pamäti tragédie holokaustu,“ pričom si bolo podľa neho Poľsko zároveň vedomé svojej zodpovednosti, aby „pamäť obetí holokaustu bola náležite chránená“.⁴⁷⁷ Aj napriek prejavu z 12. 11. 1998 je však badateľné, že spočiatku Kwaśniewski zrejme nechcel miešať udalosti čisto „národnej poľskej“ histórie s minulosťou holokaustu a poľsko-židovského spolunažívania.

⁴⁷⁰ 31. 12. 1997, 572.

⁴⁷¹ 31. 12. 1998, 435.

⁴⁷² 9. 11. 1998, 368.

⁴⁷³ 1. 9. 1999, 315.

⁴⁷⁴ Verovšek, „The Politics of Memory“, 2.

⁴⁷⁵ Closa, „Dealing With the Past“, 6.

⁴⁷⁶ 11. 11. 1998, 372.

⁴⁷⁷ 12. 11. 1998, 375.

Pamäť o minulých udalostiach bola teda podľa poľského prezidenta vážnou záležitosťou, povzbudzoval však aj k starostlivosti o súčasnosť a budúcnosť štátu a spoločnosti. Zároveň, lepšia budúcnosť mala byť vybudovaná na základoch bolestnej minulosti, a k tomu je potrebné pristupovať s povedomím o tragickej výstrahe menom holokaust a bez akéhokolvek jeho bagatelizovania.⁴⁷⁸ I po miernom odznení celopoľskej debaty o Jedwabnom prezentoval prezident Kwaśniewski podobný postoj k minulosti. Práve táto debata podľa neho umožnila Poliakom uvedomiť si, že „len v opore o plnú historickú pravdu môžeme začať budovať budúcnosť“⁴⁷⁹; je totiž nemožné, aby bola úspešná budúcnosť vybudovaná na nedostatku pamäti.⁴⁸⁰

Tým zároveň opäť prezentoval svoj názor na dôležitosť minulosti a vyrovnávania sa s ňou, a to podľa neho prostredníctvom odhaľovania pravdivého obrazu minulosti.^{481 482} Jednou z funkcií a úžitku vyrovnávania sa s minulosťou bola podľa poľského prezidenta očista. Konkrétne a opäť na príklade diskusie o Jedwabnom vyhlásil, že „národné vyúčtovanie sa s ťažkou minulosťou bolo bolestné, ale aj očisťujúce“ a spôsobilo, že sa poľská spoločnosť stala silnejšou a lepšou.⁴⁸³ Len pravda totiž očisťuje a vedie k zmiereniu⁴⁸⁴ a odhalenie pravej tváre nacistickej skazy poslúži pre spoločnosť ako varovanie, aby sa už nikdy nič podobné nemohlo zopakovať.⁴⁸⁵ Ďalej je neustále živé spomínanie na minulosť potrebné z dôvodu akéhosi dlhu, ktorý poľská spoločnosť dlží jednak obetiam, pravde histórie, sebe samým, a okrem toho i budúcim generáciám.⁴⁸⁶ Holokaust ako výsledok ideológie nenávisti a demagógie si je potrebné neustále pripomínať, pretože „voči žiadnej z tých chorôb nie sme raz a navždy imúnni“.⁴⁸⁷ Všetky tieto myšlienky Kwaśniewski zhrnul pri vystúpení na Hebrejskej univerzite v Jeruzaleme v odpovedi na svoju vlastnú otázku, čo je potrebné robiť, aby sa tragické udalosti minulosti

⁴⁷⁸ 2. 5. 2000, 141.

⁴⁷⁹ 17. 7. 2002, 44.

⁴⁸⁰ 21. 2. 2003, 69.

⁴⁸¹ Na tomto mieste je nutné poznamenať, že vo väčšine nasledujúcich prípadov vybraných prejavov, kedy Kwaśniewski hovoril o minulosti, mal na mysli holokaust a druhú svetovú vojnu, príp. poľsko-židovské vojnové vzťahy. Na rozdielne prípady vždy jasne upozorním.

⁴⁸² Čo sa týka konceptu vyrovnávania sa s minulosťou z terminologického hľadiska, najužším ekvivalentom k nemeckému *Vergangenheitsbewältigung* je poľské *rozliczenie się* či *obrachunek z przeszłością*. Vo vybraných prejavoch Kwaśniewského však tieto slová nezaznievajú. Objavili sa v nich nasledujúce výrazy, ktoré by majú minimálne podobný význam: *przezwycięzanie przeszłości* (prekonávanie minulosti), *proces oczyszczenia sumienia i docierania do prawdy* (proces očisťovania svedomia a hľadania pravdy) alebo *podsumowanie przeszłości* (zhrnutie minulosti).

⁴⁸³ 5. 3. 2002, 112.

⁴⁸⁴ 31. 12. 2001, 528.

⁴⁸⁵ 21. 2. 2003, 70.

⁴⁸⁶ 21. 2. 2003, 69.

⁴⁸⁷ 30. 5. 2003, 251.

už nikdy viac neopakovali: najpodstatnejšou bola podľa jeho slov zásada úctivého a úprimného skúmania minulosti, ktorú možno naplniť prostredníctvom „dolovania pravdy na denné svetlo a počestné, hoci nejednoduché vyúčtovanie“ sa s touto pravdou.⁴⁸⁸ Pamäť, či už na krivdy alebo svetlé stránky minulosti, totiž sama nezanikne, ostane tlieť vo vedomí národa a v nečakaných momentoch môže vybuchnúť. Aj preto má podľa Kwaśniewského vydolovanie pravdy na svetlo denné ozdravujúci a prospešný účinok.⁴⁸⁹ V neposlednom rade, určitú mieru odolnosti voči zabúdaniu, a príp. opakovaniu histórie okrem myšlienkového spomínania podľa Kwaśniewského zaistí aj fyzické stretávanie sa, budovanie kontaktov a priateľských vzťahov medzi mladými Izraelčanmi a Poliakmi, na ktorých bude spočívať zodpovednosť za obranu ľudskosti pred fanatizmom a netoleranciou.⁴⁹⁰ Tým opäť pripomenul, že budúcnosť Poľska majú v rukách nasledujúce pokolenia.

Na základe vybraných rečí nemožno tvrdiť, že by si Kwaśniewski uvedomoval impulzy od medzinárodného spoločenstva k otváraní otázok z minulosti a vyrovnávaniu sa s ňou (na rozdiel od Havla), prípadne, že by pojednávanie nad týmito otázkami mohlo hrať úlohu pri tzv. návrate do Európy (ako bolo ukázané v prvej kapitole). I svoj pôvodný názor o čase „návratu stredoeurópskych národov k ich európskej materi“⁴⁹¹ časom zmenil na vyhlásenie, že Poliaci sú súčasťou Európy už viac než tisíc rokov, a teda nevchádzajú znovu do Európy, ale majú možnosť vojsť do takej štruktúry akou je EÚ.⁴⁹² Poľsko teda podľa neho nebolo už v roku 2000 vnímané európskou spoločnosťou ako nový hosť, ale ako člen rodiny.⁴⁹³ Ako ukážem nižšie, najväčšie impulzy pre Kwaśniewského pre prácu s pamäťou holokaustu vo svojich prejavoch boli vnútrospoločenské: vydanie knihy Jana T. Grossa *Susedia* v roku 2000 (v Spojených štátoch amerických žijúci poľsko-americký sociológ a historik knihu vydal najprv v poľskom jazyku a vydavateľstve) a séria výročí a pietnych akcií spojených s holokaustom či poľsko-židovskými vzťahmi.

Akou formou je potrebné podľa druhého poľského prezidenta spomínať? Pamäť musí byť nielen živá, ale konkrétne pamäť holokaustu by mala byť predovšetkým pamäťou o individuálnych osudoch preživších či nepreživších holokaustu, pretože „v plynových komorách predsa neboli zabíjané čísla a dáta, hynuli tam deti, ich matky, otcovia

⁴⁸⁸ 29. 2. 2004, 140.

⁴⁸⁹ 29. 2. 2004, 140-141.

⁴⁹⁰ 30. 5. 2003, 251.

⁴⁹¹ 7. 6. 1996, 173.

⁴⁹² 3. 5. 1998, 124.

⁴⁹³ 31. 12. 2000, 12.

i bratia“⁴⁹⁴, z ktorých každý mal svoje meno, charakter, dušu a osud.⁴⁹⁵ Veľkú úlohu v tejto veci zohrávajú umelci, ktorých knihy, filmy či iné umelecké diela (často širokej) spoločnosti konkrétne individuálne osudy približujú (tu Kwaśniewski uviedol príklad filmu *Pianista* od režiséra Romana Polańskiego).⁴⁹⁶ Hoci podľa názoru poľského prezidenta vlastne neexistovala jednoznačná odpoveď na to, ako spomínať na holokaust⁴⁹⁷, niekoľkokrát vo svojich prejavoch pri rozličných príležitostiach zdôraznil, že na tento úsek dejín svet nemôže zabudnúť.⁴⁹⁸

Zároveň sa ale v Kwaśniewského postoji odrážali niektoré aspekty zakorenené v kultúre pamäti a nemenné pre prácu s pamäťou od roku 1945, resp. po prevzatí moci v štáte komunistami, ktoré som predstavila v druhej kapitole práce. Dialo sa tak predovšetkým v priebehu výkonu prvej polovice desaťročného mandátu. Na sklonku roku 1997 v silvestrovskom príhovore zdôraznil dôležitosť histórie, ktorá však predovšetkým má ľudí učiť, nie väzniť, má byť inšpirujúcou, poskytovať pôžitok, nielen naučiť schopnosti vyhýbať sa minulým chybám. Podľa Kwaśniewského slov história „potvrďuje, aký veľký bol náš poľský prínos myšlienkam a úspechom Európy“, a preto je práve koniec roku vhodnou príležitosťou pripomínať si vlastné zásluhy a hľadiť do budúcnosti.⁴⁹⁹ Obraz Poľska ako krajiny, ktorá vo veľkej miere prispela k súčasnému obrazu Európy bol teda súčasťou politiky pamäti poľského prezidenta, ktorý koncom 90. rokov 20. storočia nejednenkrát opomenul zmieniť negatívne stránky poľskej dejinnej skúsenosti. Ako to všeobecne pre poľskú spoločnosť definovali historičky Michlic a Melchior, v období hojného prenikania ťaživých bremien minulosti do poľskej spoločnosti bol spočiatku prístup aj prezidenta Kwaśniewského do veľkej miery etnicko-národnostný.⁵⁰⁰

Okrem vyššie zmieneného sa v raných prejavoch Kwaśniewského ukázalo, že pri práci s pamäťou využíval i vzdialené obrazy minulosti⁵⁰¹ a poukazoval na mučeníctvo, resp. odvážne obetovanie sa Poliakov v bojoch v prospech celej Európy, teda v určitej miere pracoval s obrazom Poľska ako „Krista národov“.⁵⁰² Demonštruje to napríklad prejav zo začiatku roku 1997 zameraný na hodnoty (ľudské práva, demokraciu, solidaritu,

⁴⁹⁴ 30. 5. 2003, 251.

⁴⁹⁵ 29. 5. 2003, 243.

⁴⁹⁶ 30. 5. 2003, 251.

⁴⁹⁷ Ibid.

⁴⁹⁸ Napríklad 26. 1. 2000, 26; 10. 7. 2001, 303-304.

⁴⁹⁹ 31. 12. 1997, 572.

⁵⁰⁰ Michlic a Melchior, „The Memory of the Holocaust in Post-1989 Poland.“, 418.

⁵⁰¹ Fogu a Kansteiner, „The Politics of Memory and the Poetics of History“, 300.

⁵⁰² Orła-Bukowska, „New Threads on an Old Loom“, 179.

toleranciu, rozličné slobody), ktoré podľa jeho slov „sú veľmi blízke srdciam Poliek i Poliakov“⁵⁰³ a základ majú v poľských historických skúsenostiach, ako napríklad politika náboženskej tolerancie uplatňovaná už v neskorom stredoveku voči Židom, prijatie prvej moderne písanej ústavy v Európe v roku 1791, či úloha, „ktorú Poliaci zohrali vo vojne o nezávislosť iných národov pod heslom 'za slobodu vašu i našu'“.⁵⁰⁴ Do kategórie vzdialenej minulosti spadá stredovek, koniec 18. storočia a prvá svetová vojna. Vo vojne potom Poliaci bojovali nielen za svoju slobodu, ale aj za slobodu iných národov (dokonca Kwaśniewski hovorí najprv *vašu* a až potom *našu* slobodu).⁵⁰⁵

Ďalej sa v Kwaśniewského prejavoch objavil obraz mučeníckych, odvážnych a spojencami opustených Poliakov bojujúcich s dvoma „ničiteľskými totalitarizmami“⁵⁰⁶, či Poliakov, ktorí sa na Westerplatte postavili barbarstvu, násiliu a zlu, bránili a obránili ľudskosť a česť, a to nie len pre seba samých. Pamäť Westerplatte, pamäť „odvahy a determinácie, poľského a židovského mučenia v rokoch druhej svetovej vojny“ by mala spájať a nie rozdeľovať.⁵⁰⁷ Pri prejave na Westerplatte sa prejavila i otázka konkurencie poľských a židovských obetí druhej svetovej vojny⁵⁰⁸, a prezident Kwaśniewski, zdá sa, umiestnil tieto obeť na rovnakú úroveň. V neposlednom rade, v súvislosti s poľsko-židovským spolužitím pred druhou svetovou vojnou ešte v roku 2004 na pôde Hebrejskej univerzity v Jeruzaleme vyhlásil, že Poľsko bolo až do vypuknutia druhej svetovej vojny krajinou, v ktorej „našla svoje miesto najväčšia židovská diaspora na európskom kontinente“, a v ktorej sa táto diaspora stretla s toleranciou. Hoci zmienil aj fakt, že toto spolužitie nebolo vždy „harmonické a bezkonfliktné“, hneď na to zdôraznil dobré príklady otvorenosti a spolupráce. „Hitlerovský nájazd do Poľska v roku 1939 spôsobil, že tá istá zem, ktorá bola pre veľa pokolení miestom nádeje, stala sa miestom holokaustu“ (tu: *Zagłady*) (29. 2. 2004: 139-40). Z takéhoto použitia slov a ich následnosti vyznieva, že hoci prezident Kwaśniewski poukázal na isté problémy poľsko-židovského spolužitia pred druhou svetovou vojnou, omnoho viac zdôrazňoval jeho bezproblémovosť, toleranciu Poliakov, a z prerušenia vzájomných dobrých vzťahov obvinil výlučne nacistov

⁵⁰³ 30. 1. 1997, 37.

⁵⁰⁴ Ibid., 38.

⁵⁰⁵ Je zaujímavé, že ešte aj v roku 2001 podobné obrazy v rečiach Kwaśniewského pretrvávali. Konkrétne obraz statočného národa Poliakov a heroickej poľskej histórie prezident použil dokonca v súvislosti s ničivými povodňami, ktoré v tom roku Poľsko zasiahli (31.12.2001: 529). I tento príklad poukazuje na Kwaśniewského šikovné využívanie (obrazov) minulosti v súčasnosti, resp. pri aktuálnom diani.

⁵⁰⁶ 31. 8. 1999, 255.

⁵⁰⁷ 1. 9. 1999, 315.

⁵⁰⁸ Borodziej, „Geschichtspolitik und 'Konkurrenz der Opfer'“, 167.

(hitlerovcov).

Jedným z aspektov práce s pamäťou, ktorý možno označiť za analogický k Havlovi, je upozorňovanie na ľahostajnosť západoeurópskych štátov a politikov k udalostiam predchádzajúcim nástup Hitlera k moci, resp. vypuknutie druhej svetovej vojny. Prezident Havel často v tejto súvislosti zmieňoval akt podpísania Mníchovskej dohody. Kwaśniewski zaujímal buď všeobecnejší postoj, ako napríklad pri vystúpení na Hebrejskej univerzite v Jeruzaleme: „História nás naučila, že nielen bezprostredné zlo, ale aj ľahostajnosť a pasivita voči zlu je previnením“.⁵⁰⁹ Okrem toho pripomenul svetom opustený a napospas agresii vydaný poľský národ v roku 1939.⁵¹⁰ Pri príležitosti pamiatky hrdinov povstania vo varšavskom gete ale dokonca označil toto povstanie za „obvinenie. Obvinenie voči svetu, ktorý mlčal, hoci vedel...“ Svet totiž ostal hluchým aj po smrti Szmula Zygelbojma, ktorý spáchal samovraždu v proteste proti ľahostajnosti a pasivite spojencov voči vyhladzovaniu Židov.⁵¹¹

K otázke, ako pracujú s pamäťou politici, resp. či je pamäť pre politiku a politikov dôležitá sa Kwaśniewski vyjadril priamo len raz spomedzi všetkých analyzovaných prejavov. V tomto jednom prejave danú záležitosť akcentoval dvakrát, v jeho závere zhrnul: „Na začiatku tohto vystúpenia som spomínal tri rozmery, ktoré je politika povinná brať do úvahy: minulosť, súčasnosť a budúcnosť“.⁵¹² Myšlienku prepojenia troch menovaných dimenzií s politikou ďalej zaujímavo rozvinul: „Dovoľte mi, aby som nakoniec vyjadril presvedčenie, že tieto tri rozmery vlastne spája morálka. Tak poľský národ, ako aj národ židovský nejeden raz vo svojej histórii horko okúsili situácie, kedy sa politika rozbíhala s morálkou“.⁵¹³ Hoci bol tento prípad poukázania na význam pamäti či minulosti pre politiku ojedinelý, Kwaśniewski ho konkretizoval na pamäť poľského a židovského národa (čo je ale opäť latentné umiestňovanie poľského a židovského osudu na rovnakú úroveň). Hoci to prezident Kwaśniewski nezvykol verbalizovať na verejnosti, ako ukázala doterajšia a ako ukáže nasledovná analýza jeho prejavov, pamäť (holokaustu) preňho ako pre jedného z kľúčových politikov štátu hrala takmer vždy pomerne veľkú úlohu.

V práci s pamäťou, na druhú stranu, mali podľa neho zohrať veľkú rolu historici, a to predovšetkým v sfére vzdelávania mladej generácie. Stále aktuálnejšou sa táto rola

⁵⁰⁹ 29. 2. 2004: 143.

⁵¹⁰ 1. 9. 1999, 314.

⁵¹¹ 30. 5. 2003, 250.

⁵¹² 29.2.2004, 143.

⁵¹³ Ibid., 143.

„pre tých, ktorí históriu opisujú, debatujú a hádajú sa o nej“ stávala na prelome tisícročí, ktorý mal vyvolať „prirodzené zväčšenie záujmu o historické udalosti“.⁵¹⁴ Pre Kwaśniewského mal prelom rokov 2000 a 2001 vyslať opätovný impulz k skúmaniu minulosti; prelom storočí a tisícročí by bol v takomto prípade akýmsi ďalším „boomom pamäti“.⁵¹⁵ Kwaśniewski v súvislosti so vzdelávaním upozorňoval na potrebu zmeny spôsobu komunikácie s mladými ľuďmi, ku ktorej mal najlepšie poslúžiť internet. Okrem toho v sebe potenciál podľa neho skrývali aj oslavy rôznych dôležitých výročí či iných udalostí, ktoré „z podstaty veci majú o niečo veľkolepejší charakter než každodenná lekcia histórie v škole“.⁵¹⁶ Spokojní s vývojom najbližšej budúcnosti totiž môžu byť staršie generácie len v tom prípade, keď sa im podarí históriu dostať k mladým pokoleniam, pomocou atraktívnej prezentácie ju dostať do ich myšlienok a srdiec.⁵¹⁷ Hľadanie lepších foriem komunikácie s mladými generáciami ďalej podľa jeho slov nemalo spočívať len na historikoch, ale aj na politikoch.⁵¹⁸

Kwaśniewski o problematike vzdelávania mladých generácií o veciach minulých hovoril po prelome storočí aj konkrétnejšie a niekoľkokrát sa zameral práve na tému holokaustu. Povedomie a vedomosti o holokauste by sa mali smerom k následným pokoleniam šíriť hlavne z výstražných dôvodov. Je nutné, aby si mladí ľudia uvedomili výnimočnosť tragédie holokaustu, pretože na základe toho budú odolní voči akýmkoľvek prejavom diskriminácie, či už rasovej alebo náboženskej. Práve totiž nedostatočné vedomosti o holokauste sú príčinou prejavov silných až výbušných emócií aj viac než polstoročie po vojne.⁵¹⁹ Zároveň by mladí ľudia nemali byť vzdelávaní len o násilí a zločinoch holokaustu, ale mali by mať povedomie aj Židoch samotných, o ich živote, dejinách, o poľsko-židovskom spoluzití pred vojnou, pretože len potom si budú schopní uvedomiť obrovské straty, ktoré postihli nielen židovskú, ale aj poľskú spoločnosť a celé ľudstvo.⁵²⁰ O rok neskôr prezident Kwaśniewski opäť zdôraznil nutnosť mladých ľudí „pochopiť výnimočnosť toho strašného zločinu, aby sa v tomto období mohli postaviť všetkým prejavom diskriminácie“⁵²¹ („týmto obdobím“ mal na mysli vtedajšie prejavy antisemitizmu, rasovej nenávisti či xenofóbie).

⁵¹⁴ 21. 10. 1998, 340.

⁵¹⁵ Verovšek, „Collective memory, politics, and the influence“, 530.

⁵¹⁶ 21. 10. 1998, 340.

⁵¹⁷ 9. 11. 1998, 368.

⁵¹⁸ 15. 9. 1999, 338.

⁵¹⁹ 5. 3. 2002, 111.

⁵²⁰ 5. 3. 2002, 112.

⁵²¹ 29. 5. 2003, 243.

Týmto sa plynule dostávam k jednej z výskumných línií, a síce jedinečnosť – porovnateľnosť. Vyššie uvedený a Kwaśniewským dva roky po sebe opakovaný príklad výnimočnosti holokaustu v súvislosti so vzdelávaním demonštruje prístup poľského prezidenta k holokaustu ako k udalosti dejinne jedinečnej. Svoj prístup potvrdil viackrát, často pomocou malých nuáns v prejavoch: napríklad Jana Karského označil za hrdinu, ktorý „priviezol do Ameriky znepokojivé zvesti o zločinoch nacistov vykonávaných na bezbrannom židovskom národe“.⁵²² Týmto výrokom vyzdvihol Židov (ako jediných menovaných) spomedzi ostatných zločinov vykonávaných v Poľsku na Poliakoch a iných národnostiach v koncentračných táboroch, či vo Varšavskom gete. Okrem toho sa Kwaśniewski v prejavoch zameraných na druhú svetovú vojnu, holokaust či poľsko-židovské vzťahy, venoval vo väčšine prípadov, ako už bolo možné postrehnúť, výlučne danej problematike a obdobiu, a nemal tendencie ich porovnávať s inými úsekmi dejín, čím predovšetkým myslím obdobie komunizmu. Napríklad počas vystúpenia na Hebrejskej univerzite v Jeruzaleme sa len krátko dotkol Volyne, resp. dlhovekého prelievania krvi na poľskej východnej hranici⁵²³, čo do obdobia druhej svetovej vojny zapadalo. Na druhej strane však nie je možné zabúdať na Kwaśniewského opakované stávanie židovského a poľského utrpenia počas vojny do vzájomnej konkurencie, resp. na rovnakú úroveň, ako som o tom písala vyššie.

Najsilnejšou a najfrekventovanejšou výskumnou líniou bola v Kwaśniewského prejavoch jednoznačne línia páchatel' – obeť. Čo sa týka otázky páchatel'a genocídy Židov, poľský prezident počas prvého obdobia v úrade zastával a zdôrazňoval vinu nacistického Nemecka, „hitlerovcov“, resp. častejšie hovoril o nastickej genocíde. Vojnu a holokaust podľa jeho slov vymysleli a zrealizovali tí, ktorí sedeli v berlínskej „vládnej štvrti“⁵²⁴ a Poľsko, pôvodne „raj Židov“ sa stalo najväčším cintorínom pre milióny Židov z celej Európy, práve „v dôsledku hitlerovskej genocídy“⁵²⁵, v dôsledku nacistického barbarstva. Kwaśniewski v rovnakom prejave menoval páchatel'ov i v jeho závere, a do tretice túto skupinu rozšíril o kolaborantov nacistov.⁵²⁶ O rok neskôr ale použil všeobecnejšie slovné spojenie Židov odsúdených na smrť nacizmom.⁵²⁷ A ešte v máji roku 2000 v prejave pre (predovšetkým) izraelskú mládež, ktorá sa zúčastnila Pochodu živých pripísal vinu, resp.

⁵²² 17. 7. 2002, 43.

⁵²³ 29. 2. 2004, 141.

⁵²⁴ 9. 6. 1998, 168.

⁵²⁵ Ibid., 169.

⁵²⁶ Ibid. 171.

⁵²⁷ 1. 9. 1999, 314.

zodpovednosť za holokaust „nájazdníkom/votrelcom“ (poľ. *najeźdźcy*): „pod cudzím panovaním, z vôle votrelcov, sa naša zem stala miestom popravy Vašich predkov“.⁵²⁸ Ako nižšie ukáže podrobnejšia analýza prejavov okolo roku 2000 a 2001, spojených s debatou v Jedwabnom, názor Kwaśniewského na páchatel'ov holokaustu sa v priebehu druhého volebného obdobia menil, resp. Kwaśniewski skupinu vinníkov rozšíril. Je ale pozoruhodné, že v roku 2002 opäť uznal za vhodné použiť nepresné tvrdenie, že „nacisti zabili na poľskej zemi milióny Židov“.^{529 530}

Ako už bolo uvedené, Kwaśniewski spájal termín *holokaust* s utrpením židovského obyvateľstva. Len v dvoch prípadoch spomedzi všetkých analyzovaných prejavov zaznel podrobnejší zoznam ďalších obetí, ktorí zahynuli v koncentračných táborech či pochodoch smrti spolu so Židmi. V roku 1996 menoval za obeť „najväčšieho zločinu v dejinách ľudskosti“ postupne „Židov, Poliakov, Rusov, Cigánov...“, a následne vyhlásil, že „nenávisť a násilie spojili sily, aby zničili židovský národ“.⁵³¹ Hoci to teda na prvý pohľad vyzerá, že sa poľský prezident odklonil od spojenia holokaustu len so Židmi, toto zdanie korigoval dokončením výroku o zničení („len“) židovského národa. Druhý prípad vymenovávania obetí sa stal až v roku 2003, kedy chcel Kwaśniewski v prejave pri stretnutí s bývalými väzňami Auschwitz zdôrazniť, že v tomto tábore boli väznení a hynuli ľudia mnohých národností, nielen „Poliaci, Židia, Rusi a Cigáni“.⁵³² Takéto radenie je, i s ohľadom na celospoločenskú diskusiu o Jedwabnom, zvláštne; azda ním chcel prezident Kwaśniewski zdôrazniť, že počet poľských obetí za druhej svetovej vojny bol približne rovnako vysoký ako počet židovských obetí. Najpresnejšie odhady počtu väzňov a obetí medzi rokmi 1940-1945 priamo v komplexe táborov Auschwitz-Birkenau hovoria o 1 095 000 väznených Židoch (z nich zomrelo 960 000), 147 000 Poliakov (z nich zomrelo 74 000), 23 000 Rómoch (z nich zomrelo 21 000) a 15 000 sovietskych vojnových zajatcov (zomreli všetci).⁵³³ V tomto prípade Kwaśniewského hierarchia, ak by mala byť odstupňovaná počtom obetí, nedáva zmysel vôbec. Vyznelo to teda skôr opäť ako snaha

⁵²⁸ 2. 5. 2000. 141.

⁵²⁹ 17. 7. 2002, 43.

⁵³⁰ A to obzvlášť v nadväznosti na predchádzajúci odsek prejavu, v ktorom poľský prezident hovoril o Poľsku ako „útočisku pre v iných krajinách prenasledovaných európskych Židov“ v 14. a 15. storočí, ktorí sa na poľskom území „po celé veky“ rozvíjali po politickej, náboženskej i filozofickej stránke. 17. 7. 2002, 43. Toto spoločne s vyššie uvedeným výrokom vo výsledku opäť do istej miery pôsobí tak, že až do príchodu nacistov fungovalo židovsko-poľské spolužitie bez problémov.

⁵³¹ 16. 4. 1996, 97.

⁵³² 21. 2. 2003, 70.

⁵³³ „Auschwitz“, Holocaust Encyclopedia, United States Holocaust Memorial Museum, staženo 28. 7. 2018, <https://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10005189>.

zdôrazniť utrpenie Poliakov a obraz poľského mučeníctva.

Na druhej strane je však nutné zdôrazniť, že Kwaśniewski sa k otázke vymenovávaní a rozprávania o obetiach druhej svetovej vojny a holokaustu otvorene vyjadril už v roku 1998 (podľa jeho slov to vtedy bola aktuálna otázka v diskusii ohľadom plánovaného otvorenia „mauzólea obetí holokaustu“ v Berlíne):

„Obetami holokaustu sa stali milióny Židov tak poľských, ako nemeckých. Obetami vyhubenia sa stali milióny Poliakov. Obetami vojny a vojenských i povojnových nepokojov sa stali milióny vinných i nevinných Nemcov. Vymenovávam tie obete jedných dychom, hoci viem, že by som to robiť nemal. Niečím iným – hovorí sa – je obeť plánovanej, priemyselnej genocídy na celom národe, niečím iným obeť beštiálnej politiky vyhubenia celej vedúcej vrstvy nejakého národa a degradácie a premeny na nevoľníkov jeho pozostalých, a nakoniec niečím iným sú obeť pomsty. [...] Nechcem sa do tohto sporu zapájať;“ dôležitejšie bolo podľa neho uvedomiť si, o čo všetko bola celá stredná Európa ochudobnená v dôsledku zničenia „nemecko-židovsko-poľskej symbiôzy“.⁵³⁴

V závere rovnakého prejavu sa poľský prezident ešte raz vrátil k otázke vážení slov a korektného rečenia v súvislosti s tragédiou druhej svetovej vojny: „Ak hovorím o tom všetkom bez úzkosti, bez vážení slov, alebo aby som sa nedopustil faux pas porovnávaním neporovnateľného a prevracaním mostov tam, kde sa ne jeden strážca národných výnimochností zabetónuje v predstave výnimochnosti svojho vlastného národa, to preto, že odo mňa starší a omnoho skúsenejší ľudia v priebehu posledných rokov mali odvahu a charakter, aby povedali správne slová v správnom čas, na správnom mieste. Mám tu na mysli všetkých tých, ktorí po tej strašnej vojne mali odvahu [...] podať ruku susedovi a poprosiť ho o odpustenie“.⁵³⁵ V takomto poukazaní na dôležitosť každého jednotlivého ospravedlnenia na tej najnižšej úrovni je možné nájsť paralelu s Kwaśniewského výzvou k živému spomínaniu na individuálne osoby obetí či preživších holokaustu, ktorú som spomenula vyššie.

Podobne ako Havel, tak aj Kwaśniewski niekoľkokrát priamo označil Židov za spoluobčanov⁵³⁶, v jednom prípade za spolubratov.⁵³⁷ Ďalej v súvislosti s historickou

⁵³⁴ 9. 6. 1998, 169.

⁵³⁵ Ibid., 170.

⁵³⁶ Napríklad 8. 5. 2000, 149.

⁵³⁷ 12. 11. 1998, 376.

prítomnosťou židovskej menšiny na území Poľska poznamenal, že predsa táto história pre Poliakov vôbec nie je cudzia. V Európe, podľa jeho slov, nič „nie je ani výlučne 'svojské', ani výlučne 'cudzie'. Koniec koncov sme všetci dedičmi celej európskej histórie“.⁵³⁸ Na druhú stranu, prezident Kwaśniewski nikdy priamo nepovedal, že je potrebné vnímať holokaust ako súčasť vlastných dejín – to je však azda zo skúseností Poliakov s druhou svetovou vojnou pre Poliakov samozrejmé. Menej tak pre Česko, kde potrebu zasadenia holokaustu do národných dejín Havel zdôrazňoval pomerne často.

Ako som už spomenula, Kwaśniewski zvykol upozorňovať na utrpenie Poliakov (nielen) počas druhej svetovej vojny a na ich obetavé a hrdinské mučenie v prospech svojho národa i celej Európy, či prejavil ľahostajnosť ohľadom „korektného“ vymenovávanie skupín obetí vojny. Príkladom prvého uvedeného môže byť aj prejav v príležitosti osláv Dňa nezávislosti v roku 1997, kedy vyhlásil, že „azda neexistuje iný národ v Európe, ktorý by vytrpel viac obetí než Poliaci a prekonal by viac ťažkostí na ceste k slobode a demokracii“.⁵³⁹ Častokrát však bol v otázke poľských a židovských obetí druhej svetovej vojny presnejší, čo sa prejavilo napríklad používaním rozdielnych výrazov pre popis druhu násilností: robil rozdiel medzi výrazmi *zdecimovať* (poľ. *zdzięsiątkować*) a *vyhubiť* (poľ. *wyęępić* alebo *eksterminować*). Napríklad pri prejave v Berlíne pri príležitosti udelenia ceny Lea Baecka nemeckému prezidentovi Herzogovi spomenul nacistický „diabolský plán dobytia sveta, zotročenia a zdecimovania slovanských národov a vyhubenia 'židovskej rasy'“.⁵⁴⁰ Okrem toho v novoročnom príhovore o rok neskôr hovoril o miliónoch Poliakov, ktorí v druhej svetovej vojne stratili život, počas ktorej „nacisti sa dopustili tiež bezprecedentného zločinu vyhubenia židovského národa“.⁵⁴¹ Opäť nešpecifický, resp. úzky výraz „nacisti“ poslúži ako most k prípadu, kedy Kwaśniewski postavil utrpenie oboch národov na rovnakú úroveň. V prejave na Westerplatte totiž poľský prezident zmienil, že základom pre zmierenie a spoluprácu medzi Poľskom a Nemeckom má byť okrem pamäti lásky k slobode, a pamäti odvahy a odhodlania, i pamäť o „poľskom a židovskom mučeníctve v rokoch druhej svetovej vojny“.⁵⁴² Ako už bolo spomenuté, latentne zobrazoval Poliakov a Židov na rovnakej úrovni aj v ďalšom prípade: „tak poľský národ, ako aj národ židovský nejeden raz vo svojej histórii horko

⁵³⁸ 9. 6. 1998, 170.

⁵³⁹ 11. 11. 1997, 483.

⁵⁴⁰ 9. 6. 1998, 168.

⁵⁴¹ 31. 12. 1999, 522.

⁵⁴² 1. 9. 1999, 35.

okúsili situácie, kedy sa politika rozbiehala s morálkou“.⁵⁴³

Výskumná línia centrum – okraj bude zhodnotená až v závere celej kapitoly. V tejto chvíli poskytne nasledujúca podkapitola priestor pre analýzu jednotlivých vyššie predstavených aspektov práce poľského prezidenta s pamäťou v období rokov 2000 a 2001. Ako už bolo spomenuté, v týchto rokoch prebiehala diskusia o zločine v Jedwabnom spáchanom 10. júla 1941, ktorá dovtedajšiu politiku pamäti prezidenta Kwaśniewského do určitej miery premenila.

3.2.3 Susedia alebo pamäť mestečka Jedwabne

Ako bolo uvedené v druhej kapitole, impulzom pre štart celospoločenskej diskusie o Jedwabnom bolo publikovanie knihy *Susedia* od poľsko-amerického historika Jana T. Grossa začiatkom mája roku 2000.⁵⁴⁴ Táto diskusia vo svojom pôvodne veľkom rozsahu prebiehala do pietnej slávnosti 60. výročia násilností dňa 10. júla 2001 a bola najintenzívnejšou diskusiou o pamäti holokaustu v Poľsku. V prvom rade je ale nevyhnutné zmieniť dve udalosti roku 2000, ktoré boli pre politiku pamäti dôležité, a ktoré sa konali ešte pred jej začiatkom: Štokholmské medzinárodné fórum k problematike holokaustu a 55. výročie oslobodenia Auschwitz-Birkenau.

Vo svojom prejave v rámci fóra o holokauste v Štokholme Kwaśniewski zdôraznil a rozvinul tézu o pamäti holokaustu ako pamäti celej Európy. Podľa jeho názoru nemožno ponímať holokaust ako nejakú náhodnú epizódu dejín Európy či sveta, naopak holokaust je „skúsenosťou našej civilizácie, európskej civilizácie ako celku“ – tak ako Forum Romanum či Eiffelova veža, i Auschwitz-Birkenau je časťou európskeho dedičstva.⁵⁴⁵ (Ako príklad potvrdzujúci túto tézu uviedlo práve prebiehajúce fórum holokaustu – premiér Švédska, krajiny fyzickému vyhladzovaniu vzdialenej, inicioval oživenie vzdelávania o holokauste na európskom kontinente). Týmto tvrdením sa pridal k viacerým teoretikom predstaveným v prvej kapitole práce.⁵⁴⁶ Nielen vo vyššie uvedenom prípade, ale v hojnom počte i inde používal Kwaśniewski ako ekvivalent, či hlavný symbol holokaustu Auschwitz-Birkenau. Zároveň nezabudol zdôrazniť, že existovalo aj množstvo iných koncentračných a vyhladzovacích táborov, Auschwitz bol len jeden z prvých a najväčší z nich, stal sa „synonymom zla zrodeného z nenávisťi a pohrdania druhým

⁵⁴³ 29. 2. 2004, 143.

⁵⁴⁴ Gross, *The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland*.

⁵⁴⁵ 26. 1. 2000, 26.

⁵⁴⁶ Tony Judt, *Postwar*; Kucia, „The Europeanization of Holocaust Memory“; François, „Geschichtspolitik und Erinnerungskultur in Europa heute“.

človekom, z rasizmu, xenofóbie a antisemitizmu“.⁵⁴⁷

Ďalej bolo podľa slov poľského prezidenta nutné neustále pripomínať, že v „patrične pripravených podmienkach sa ľudia môžu stať vykonávateľmi [...] nemorálnych rozkazov a protihumánnych cieľov“, že to boli v prípade holokaustu ľudia, ktorí iným ľuďom pripravili tak hrozný osud, a konali tak v mene „šialenej ideológie“.⁵⁴⁸ Poliaci takýmto spôsobom stratili v Auschwitz svojich spoluobyvateľov – poľských obyvateľov; zároveň na tragédiu Židov myslia „s najväčším zármutkom“ a považujú pripomínanie holokaustu za svoj záväzok. Na druhej strane, opäť by sa nemalo jednať výlučne o pamäť toho zlého, genocídy, ale pripomínať by sa malo aj dlhé spoločné poľsko-židovské spolunažívanie v minulosti, židovská kultúra, zvyky a ich prínos pre kultúru poľskú. Ako nástroj tomu slúžiaci menoval konkrétne vznikajúce Múzeum dejín poľských Židov vo Varšave, ktoré týmto verejne podporil. Nielen toto múzeum by, nakoniec, malo prispieť k preneseniu pamäti o osudoch Židov v Poľsku na nové a nové pokolenia.⁵⁴⁹

Kwaśniewski teda v rámci prejavu pred štátnikmi z celej Európy zdôraznil vzdelávací rozmer pamäti holokaustu a potreba jeho komunikovania voči mladých generáciám, výnimočnosť holokaustu pre dejiny európskej civilizácie, a pri zmienke poľsko-židovského spoluzitia uznal určitý podiel Židov na procese tvorby poľskej totožnosti. Zároveň však o židovských obetiach hovoril všeobecne, bez označenia akéhokoľvek konkrétneho vinníka. Zmienka o „patrične pripravených podmienkach“ evokuje, že zodpovednosť za tragické udalosti mali predovšetkým práve tí, ktorí takéto podmienky pripravili, teda nacisti. V neposlednom rade, ani pri príležitosti zameranej výlučne na holokaust Židov neopomenul, že „dobyvatelia poľských zemí“ chceli „zotročiť ľudí tam bývajúcich a vymazať predstavu Poľska z historickej pamäti“.⁵⁵⁰ Tento odkaz na utrpenie samotných Poliakov zároveň zaznel hneď v prvej štvrtine prejavu.

Prejav o deň neskôr, dňa 27. januára 2000, v príležitosti 55. výročia oslobodenia Auschwitz-Birkenau bol do istej miery recyklovaným prejavom zo Štokholmu, čo bolo príhodné minimálne z toho hľadiska, že dôležité body z celoeurópskeho stretnutia zazneli aj pred domácim publikom. Ďalej ale pokračoval novými myšlienkami, resp. tie pôvodné z predošlého dňa rozvinul.

Na svoje slová o nepopierateľnom význame pamäti holokaustu pre celú Európu

⁵⁴⁷ 26. 1. 2000, 26.

⁵⁴⁸ Ibid.

⁵⁴⁹ Ibid., 27.

⁵⁵⁰ Ibid., 26.

nadviazal slovami pápeža Jána Pavla II. (ktoré v Poľsku ako rodisku bývalého pápeža vždy silno rezonujú) o tragédii židovského národa „odsúdeného hitlerovskými nacistami ku konečnému vyhladeniu“ ako o „nezmývateľnej škvrne nášho storočia“. Týmto o čosi konkretizovaným výrokom Kwaśniewski na jednej strane opäť vyzdvihol jedinečnosť osudu židovského národa, na strane druhej však za vinníka, resp. zodpovedného vykonávateľa označil nacistov. Okrem toho poľský prezident interpretoval slovo „nezmývateľná“ (škvrna) ako zahanbujúca; táto škvrna mala byť kolektívnou hanbou nielen tých, ktorí ju vyvolali, ale aj všetkých tých, ktorí neurobili všetko, čo bolo v ich silách, aby jej zabránili. Nikde však nezmieňuje slovo vina či zodpovednosť.

V otázke aktivity ostatných národov a štátov počas vojny Kwaśniewski konkrétne na adresu Poliakov povedal, že boli „zdesenými svedkami hororu ich [Židov, pozn. autorky] vyhubenia“, a zároveň neostali pasívni a prispeli k rozšíreniu povedomia o nej do sveta (Jan Karski). Poliáci podľa jeho slov Židom pomáhali, hoci im za to hrozila smrť, „o čom svedčí dnes najhustejší les poľských drevok pamäti v Jeruzaleme“. Tieto slová demonštrujú i začiatkom roku 2000 v Kwaśniewského politike prítomný obraz Poliakov ako obetavým spasiteľom („Kristom národov“) svojich spoluobčanov. Neboli predchádzané ani nasledované žiadnou zmienkou aspoň istej miery previnenia či príspevku k židovskému utrpeniu.

V neposlednom rade, okrem pripomenutia dôležitosti spomínania a poučenia sa z vlastných dejín, sa okrajovo dotkol i ďalšej súvislosti a prepojenia minulosti s budúcnosťou: „uvedomenie si prežitých nešťastí, spolu s pochopením, že si ich ľudia spôsobujú sami sebe, vyvoláva prirodzené odhodlanie budovať novú budúcnosť“.⁵⁵¹

Ďalej sú podstatné dva prejavy, ktoré sa konali v období po začiatku diskusie o Jedwabnom do pietnej akcie v príležitosti 60. výročia masakru v Jedwabnom. Koncom mája 2000 predniesol poľský prezident v izraelskom parlamente dôležité slová o spoluvine Poliakov na priebehu holokaustu:

„Les Spravodlivých v Yad Vashem, kde má každé tretie drevko poľské priezvisko, je dôvodom poľskej solidarity. Ale nemôžeme dovoliť, aby sa za tým lesom skrývali tí, ktorí – zahanbujúc meno poľského národa – zločincom pomáhali. A tí, ktorí – už po vojne – sa zúčastňovali antisemitských akcií. Sme si v Poľsku vedomí ťarchy, akú naši rodni

⁵⁵¹ 27. 1. 2000: 28-30.

antisemiti naložili na dnešný deň i budúcnosť vzťahov medzi Poliakmi a Židmi“.⁵⁵²

Toto je prvý prípad spomedzi všetkých analyzovaných prejavov, kedy Kwaśniewski označil Poliakov za spoluvinníkov holokaustu. Nepoužil však pritom konkrétne výraz *Poliaci*, namiesto toho použil slovo *rodení antisemiti*, a okrem toho ešte pokračoval zmienkou o ich povojnových antisemitských akciách. Ďalej vyzdvihol solidaritu a obetavosť Poliakov, ktorí ako jediný štát v Európe nemali kolaborantskú vládu, a ktorí Židom pomáhali aj pod hrozbou trestu smrti. Okrem toho vyhlásil opäť i to, že holokaust na spoločnej zemi Židov a Poliakov vykonal „nacistický okupant“.⁵⁵³

V tradičnom novoročnom prejave potom Kwaśniewski v príležitosti významnej chvíle prelomu 20. a 21. storočia, resp. prvého a druhého tisícročia všeobecnejšie hovoril o drámach, dilemách, a ťažkých a hrdinských osudoch uplynulého 20. storočia. Medzi nimi spomenul i povstanie vo varšavskom gete, to však bol jediný bod k téme Židov (holokaustu) vôbec.⁵⁵⁴ V roku 2000, roku počiatku debaty o zločine v mestečku Jedwabne, teda Kwaśniewski nespomenul túto udalosť ani jedenkrát: ani priamo, ani popisne.

Snáď najdôležitejším prejavom k otázke holokaustu počas jeho desaťročného mandátu vôbec bol prejav v Jedwabnom v príležitosti 60. výročia zločinu proti židovskému obyvateľstvu tohto mestečka. Najvýznamnejšie úseky z celého prejavu znejú nasledovne:

„Vieme o tom zločine veľa, hoci stále nie všetko. Môže byť, že celú pravdu nikdy nespoznáme. To nás avšak nezastavilo, aby sme tu dnes boli. [...] Vieme dostatočne veľa, aby sme mohli byť úprimní. [...] S úplnou istotou vieme, že medzi prenasledovateľmi a katmi boli Poliaci. Nie môžeme mať pochyb – tu v Jedwabnom obyvatelia RP zahynuli rukami iných obyvateľov republiky. Ľudia ľudom, susedia susedom pripravili ten osud“ (10. 7. 2001: 303). „Dnešné Poľsko má odvahu pozrieť sa do očí pravde o nočnej more, ktorá omráčila jednu kapitolu jej histórie. Uvedomili sme si zodpovednosť za náš vzťah k čiernym kartám minulosti. Porozumeli sme, že zlú službu národu vykonávajú tí, ktorí nahovárajú k popretiu tej minulosti. [...] Dnes sa ako človek, ako obyvateľ i ako prezident Poľskej republiky ospravedlňujem. Ospravedlňujem sa vo svojom mene i v mene tých Poliakov, ktorých svedomie je tamtým zločinom rozrušené. V mene tých, ktorí si myslia, že nie je možné byť hrdým z veľkosti poľskej histórie, a zároveň necítiť bôľ i hanbu

⁵⁵² 29. 5. 2000, 191.

⁵⁵³ Ibid.

⁵⁵⁴ 31. 12. 2000, 11.

zapríčinené zlom, ktoré Poliaci vykonali iným“.⁵⁵⁵

Prezident Kwaśniewski verejne vyhlásil a uznal, že priamo Poliaci (a nikto iný) boli zločincami z Jedwabneho. Okrem toho si podľa jeho slov poľský národ uvedomil svoju zodpovednosť za pripomínanie si i negatívnych skúseností a udalostí z minulosti, pretože popieranie čiernych etáp minulosti nie je ani správne ani prospešné. Nakoniec sa verejne ospravedlnil, hoci tak urobil okrem svojho mena len v mene tých, ktorí o masakri v Jedwabnom zmýšľajú podobne ako on.

Ďalej poľský prezident upozornil i na to, že Jedwabne nebolo jediným mestečkom, kde došlo k „rozneteniu predsudkov do vražedného plameňa nenávisťi a antisemitizmu“, a menoval konkrétne i Radziłów. Hneď následne však pripísal zodpovednosť za tieto udalosti ich „strojom a inšpirátorom“. Okrem toho vyhlásil, „že nemožno hovoriť o kolektívnej zodpovednosti zaťažujúcej vinou či celý národ, či obyvateľov akéhokoľvek miesta. Každý človek zodpovedá len za svoje činy.“ Postoj Kwaśniewského ku konceptu kolektívnej viny je pochopiteľný a logický. Na druhej strane však opäť neuspel v prijatí podielu zodpovednosti za masaker v Jedwabnom (a analogicky potom ani v holokauste ako takom): vinných Poliakov totiž označil za *páchatel'ov* a *katov*, zatiaľ čo zodpovednými za protižidovské zločiny označil *strojcov* a *inšpirátorov*, čím mal z najväčšou pravdepodobnosťou na mysli nemeckých okupantov, nacistov.

Do istej miery komplikovaným je i nasledujúci úsek prejavu: „V Jedwabnom nebola poľská vláda. Poľský štát nebol v stave obrániť svojich obyvateľov pred vraždou vykonanou s hitlerovským súhlasom a z hitlerovskej inšpirácie.“ Tu opäť spomenul inšpiračný podnet z Nemecka a ďalej pokračoval, že hoci bolo Poľsko okupované, pre Poliakov mali aj vtedy platiť normy a tradícia tolerancie, a spolužitia rôznych národov a náboženstiev. „Tí, ktorí sa zúčastnili štvavej naháňačky, bili, zabíjali, zapalovali oheň, spáchali zločin nielen voči svojim židovským susedom. Sú vinní tiež voči republike, voči jej veľkej histórii a vynikajúcim tradíciám“. (10. 7. 2001: 303-4) Týmito slovami poľský prezident opäť pripomenul neexistenciu poľskej vlády v Jedwabnom. Zároveň vyznievajú ako akési „vydedenie“ tých Poliakov, ktorí sa do masakru v Jedwabnom zapojili.

Kwaśniewski sa k prejavu a diskusii o Jedwabnom vrátil o rok neskôr počas vystúpenia na Georgetownskej univerzite: „Počas spomienkovej slávnosti na obeť vraždy v Jedwabnom som prosil o prepáčenie v mene tých, ktorí dobre rozumejú, že nie je možné

⁵⁵⁵ 10. 7. 2001, 304.

byť hrdým na poľskú históriu a súčasne nevyjadrovať ľútosť ohľadom zla, ktoré Poliaci vykonali iným“.⁵⁵⁶ Na druhej strane ale upozornil, že spomínanie na takéto a podobné bolestné udalosti v dejinách by nemalo mať za následok falšovanie histórie, či kritizovanie a spochybňovanie poľského utrpenia.⁵⁵⁷ I za pomoci odkázania na Les spravodlivých v Yad Vashem s nadmierou poľských priezvisk tak opäť využil danú príležitosť na zvrátenie pozornosti nakoniec k miere poľského utrpenia a solidarity.⁵⁵⁸

Na konci prejavu sa prejavili skúsenosti Kwaśniewského s rečnením a poetickosť pri voľbe pekných a hlbokých slov rozlúčky:

„Pred tragédiou, ktorá sa tu odohrala, sa nedá cúvnuť. Zlo sa nedá zmazať, trpenie zabudnúť. Pravda o tom, čo sa udialo, nenapraví to, čo sa stalo. Pravda nemá takú moc. Ale len ona – len pravda najviac horúca, bolestná – dovoľí očistiť ranu pamäti. Takú máme nádej. Preto tu sme“.⁵⁵⁹

3.2.4 Zhodnotenie

Jedným z faktorov, ktoré poľskú pamäť na holokaust, ale i na druhú svetovú vojnu vo všeobecnosti, ovplyvňujú je miera, v akej bolo Poľsko do nich zapojené (či už územne, alebo pomerom židovskej menšiny v štáte). Najväčším impulzom k otvoreniu celospoločenskej diskusie o utrpení Židov počas vojny sa však stalo vydanie knihy Jana T. Grossa *Susedia*. Dovolím si tvrdiť, že keby táto kniha nevyšla, nikdy by tak rozsiahla debata v Poľsku nenastala. Hoci je možné tento akt vydania knihy považovať za akýsi vonkajší, zahraničný faktor ovplyvňujúci pamäť spoločnosti, ako to robia Kubátová a Láníček⁵⁶⁰, ešte vhodnejšie je podľa môjho názoru pristúpiť k nemu ako k faktoru ambivalentnému. Kniha totiž vyšla najprv v Poľsku a v poľskom jazyku, a jej autor má poľský pôvod. Podľa historičiek Michlic a Melchior mala práve debata o udalostiach v Jedwabnom za následok centralizáciu holokaustu vo všetkých sférach poľskej spoločnosti.⁵⁶¹ Hoci bol Frecki skeptickejší⁵⁶², u prezidenta Kwaśniewského téma

⁵⁵⁶ 17. 7. 2002, 44.

⁵⁵⁷ Ibid.

⁵⁵⁸ Les spravodlivých, drienka s poľskými priezviskami a poľská solidarita zazneli v prejave Kwaśniewského už i skôr. Napríklad to bolo v príležitosti poľsko-nemecko-židovského dialógu, kedy zároveň okrem snahy Poliakov pomáhať neurčito vyhlásil, že za ten Les sa nemôžu skrývať tí, ktorí počas vojny zločinom pomáhali a tí, ktorí sa po vojne zúčastnili antisemitských akcií. 5. 3. 2002, 112.

⁵⁵⁹ 10. 7. 2001, 303-304.

⁵⁶⁰ Kubátová a Láníček, „Jews and Gentiles in Central and Eastern Europe“, 2.

⁵⁶¹ Michlic a Melchior, „The Memory of the Holocaust in Post-1989 Poland.“, 423-424.

⁵⁶² Forecki, *Od Shoah do Strachu*, 381.

holokaustu, druhej svetovej vojny a poľsko-židovských vzťahov nikdy neskĺzla na okraj jeho záujmu. Pritom je možné len hádať, do akej miery vychádzali podnety k hovoreniu o holokauste priamo od neho – k pravidelnosti zmienok tohto úseku dejín prispeli totiž aj rozličné výročia, oslavy a pietne akcie, ktoré súviseli so zmieňovaným rozsahom holokaustu na poľskom území.

Na líniu centrum – okraj nadväzuje línia páchatel' obet', ktorá ako najdiskutovanejšia línia vôbec prešla zároveň viacerými premenami. V prvej polovici mandátu sa Kwaśniewski prikláňal k zdôrazňovaniu viny nacistov, nacistických okupantov, tzv. hitlerovcov. Na to v jednom prejave nadviazal uvedením kolaborantov nacistického Nemecka, ale celkovo v tom období hovoril prevažne všeobecne. Až koncom mája 2000 vyjadril mieru spoluviny Poliakov na priebehu holokaustu. Až pri príležitosti 60. výročia masakry v Jedwabnom verejne prehlásil, že židovskí obyvatelia mestečka umreli rukami svojich poľských susedov. Ospravedlnil sa a priznal, že poľský národ i konečne uvedomil svoju zodpovednosť pripomínať si i čierne, negatívne etapy svojej minulosti.

Pri otázke zodpovednosti je ale nutné upozorniť, že Kwaśniewski nikdy ústne na verejnosti nehovoril o akejkoľvek zodpovednosti Poliakov za svoje zločiny. Ukazujú to špecifické slová, ktoré pri popise aspektov zapojenia sa do zločinov holokaustu používa. Najpejoratívnejšie označil Poliakov za katov a páchatel'ov, avšak hneď v nadväznosti na to hovoril o strojcoch a inšpirátoroch týchto zločinov (nacisti a okupanti), ktorými Poliaci neboli. Hoci odmietal koncept kolektívnej viny a zasadzoval sa o individuálne skúmanie viny toho ktorého jednotlivca, nebránilo mu to označiť nacistických okupantov za strojcov a inšpirátorov negatívnych udalostí poľských dejín.

Ako bolo viackrát spomenuté, za obeť holokaustu považoval Kwaśniewski výlučne Židov. Nikdy tento výraz nepoužil v spojení s iným etnikom či národom (ako to robil Havel). Len dvakrát za celé obdobie výkonu prezidentskej funkcie vymenoval i ďalšie skupiny obetí (okrem Poliakov menoval „Cigáňov“ a sovietskych vojnových zajatcov, ktorí spoločne umierali v nacistických táboroch). Viackrát povýšil utrpenie Poliakov a Židov v druhej svetovej vojne na rovnakú úroveň.

Niekoľko prejavov potvrdilo, že Kwaśniewski pristupoval k holokaustu ako k dejinne jedinečnej udalosti, ktorá bola výnimočná obzvlášť pre dejiny európskej civilizácie. Zároveň nemal tendencie porovnávať genocídu Židov s inými historickými dejinami, ani s komunizmom. Pre európsku civilizáciu nebola pamäť holokaustu len

výnimočná, podľa Kwaśniewského bola zároveň i jej súčasťou, jedným z jej určujúcich faktorov. Na druhú stranu, Kwaśniewski nikdy verejne nezdôraznil potrebu začleniť pamäť holokaustu do vlastných národných dejín. Hoci bol holokaust prostredníctvom veľkosti svojho dopadu na poľskú spoločnosť v nej v istej miere vždy prítomný, bolo pre ňu náročné tento fakt verbalizovať a oficiálne akceptovať. I prístup poľského prezidenta k dejinám bol v prvých pár rokoch vo funkcii etnicko-národnostný, tak ako tento prístup definujú Michlic a Melchior všeobecne pre poľský štát a spoločnosť po páde komunizmu.⁵⁶³ To znamenalo, že aj on spočiatku do určitej miery vytesnil negatívne etapy a bremená histórie. Typická bola preňho tzv. polonizácia národných dejín⁵⁶⁴; svojimi ranými rečami obzvlášť prispieval k obrazu najväčšieho utrpenia Poliakov spomedzi všetkých európskych národov, a okrem toho (ako už bolo uvedené) občas prezentoval toto utrpenie vo vzájomnej konkurencii s utrpením Židov.

Ďalším obrazom, ktorý Kwaśniewski vo viacerých prejavoch podporil, bol obraz hrdinských a mučeníckych Poliakov obetujúcich sa za svoj národ i za celú Európu. Tento obraz je podľa Foreckého v poľskej spoločnosti hlboko zakorenený až dodnes.⁵⁶⁵ Okrem zmienенých obrazov využíval Kwaśniewski v práci s pamäťou aj vzdialené obrazy minulosti.⁵⁶⁶ Spomínal konkrétne tolerantné a úspešné poľsko-židovské spolužitie v stredoveku a novoveku (ktoré bolo zároveň obrazom pre tzv. zlatý vek Poľska v 16.-18. storočí⁵⁶⁷), prijatie ústavy v roku 1791, či prvú svetovú vojnu. Naopak, nikdy priamo nespomenul napríklad delenie Poľska, ktoré podľa Orla-Bukowskej poľskú modernú kolektívnu pamäť ovplyvnilo najvýraznejšie.⁵⁶⁸

Kwaśniewski v otázke prospešnosti a funkcie procesu vyrovnávania sa s minulosťou zdôraznil jej očistu, ktorá nastáva po intenzívnom a poriadnom pátraní po pravde, vyúčtovaní sa s touto pravdou, a prispeje k tomu, že sa tragická minulosť už nikdy nebude opakovať. Konkrétne v prípade vypuknutia druhej svetovej vojny označil za podstatnú príčinu nástupu Hitlera k moci, analogicky k prezidentovi Havlovi, ľahostajnosť Západu. Pri práci s pamäťou mali podľa Kwaśniewského veľkú úlohu historici; v príležitosti konferencií a zhromaždení historikov na nich viackrát apeloval predovšetkým v súvislosti vzdelávania mladých generácií. Vzdelávaniu ako takému sa však ďalej

⁵⁶³ Michlic a Melchior, „The Memory of the Holocaust in Post-1989 Poland.“, 418.

⁵⁶⁴ Ibid., 414.

⁵⁶⁵ Forecki, *Od Shoah do Strachu*, 423.

⁵⁶⁶ Fogu a Kansteiner, „The Politics of Memory and the Poetics of History“, 300.

⁵⁶⁷ Orla-Bukowska, „New Threads on an Old Loom“, 179.

⁵⁶⁸ Ibid., 178.

Kwaśniewski takmer nevenoval. Z analyzovaných prejavov vyplýva, že neprezentoval závery konferencie v Štokholme (bod 4 a 5 Štokholmskej deklarácie o vzdelávaní o holokauste), ani neinicioval žiadne vzdelávacie študentské súťaže (ako prezident Havel). Zanedbanosť výuky o holokauste na školách⁵⁶⁹ a neexistencia nezaujatých vzdelávacích materiálov k tejto téme bola teda odhalená len následkom celospoločenskej debaty o Jedwabnom.⁵⁷⁰

V neposlednom rade, niektoré prejavy ukázali vzťah Kwaśniewského k pamäti minulosti ako k identitotvornému prvku štátu. Výstižne to odzrkadľuje výrok „Sme Poliakmi vďaka našej pamäti“.⁵⁷¹ V otváraní inkluzívnej poľskej identity a začleňovaní do nej spomienok neetnických Poliakov⁵⁷² však bol úspešný len do určitej miery. Odráža to napríklad nezahrnutie etáp histórie židovskej menšiny v Poľsku do míľnikov najnovšej poľskej histórie⁵⁷³ alebo už spomínaný Kwaśniewského etnicko-národnostný prístup k dejinám.

⁵⁶⁹ Michlic a Melchior, „The Memory of the Holocaust in Post-1989 Poland.“, 418.

⁵⁷⁰ Ibid., 423.

⁵⁷¹ 1. 9. 1999, 315.

⁵⁷² Orła-Bukowska, „New Threads on an Old Loom“, 201.

⁵⁷³ 11. 11. 1998, 372.

Záver

Pád komunizmu v roku 1989 poskytol štátom bývalého východného bloku okrem iného otvorený a slobodný priestor pre vyrovnávanie sa s minulými udalosťami končiaceho storočia ideológií. Tento priestor bol totiž do roku 1989 rôznymi spôsobmi deformovaný komunistickými vládami, ktoré sa ho snažili ovládnuť. Pamäť a spomínanie na vlastnú špecifickú minulosť pritom slúžili ako jeden z formotvorných faktorov budovania demokratickej postkomunistickej „národnej“ identity štátov. Predmetom predloženej diplomovej práce bolo skúmanie miery a podoby práce bývalého českého (Václav Havel) a poľského (Aleksander Kwaśniewski) prezidenta s minulosťou a pamäťou holokaustu, a jej cieľom charakteristika obrazu holokaustu v politike pamäti vybraných aktérov. Ako sféra analýzy bol zvolený súbor prezidentských prejavov v období od roku 1993, resp. 1995 po vstup oboch krajín do Európskej únie.

Prezidenti ako kľúčoví politickí aktéri štátu boli pre analýzu zvolení z hľadiska ich potenciálnej sily vplývať na diskurz v krajine, a zároveň ako jedni z možných iniciátorov procesu vyrovnávania sa s minulosťou na celospoločenskej úrovni. Toto obzvlášť platí o vybraných prezidentoch Českej republiky a Poľska, ktorí z povahy vlastnej a z povahy či tradícií prezidentského úradu boli spoločnosťou vnímaní ako authority s reálnou politickou mocou. S ohľadom na prepojenie pamäti s identitou (či už jednotlivcov alebo spoločností a štátov) majú najvyšší politickí reprezentanti štátov možnosť prostredníctvom práce s pamäťou a spomienkami na minulosť ovplyvniť konštrukciu českej, resp. poľskej identity. Interpretáciou prežitých skúseností tak politici minulosť využívajú, vytvárajú jej obraz, ktorý často slúži v ich prospech. Čo je charakteristické pre politiku pamäti prezidentov Havla a Kwaśniewského v otázke holokaustu? Aký obraz holokaustu svojimi verejnými prejavmi vytvárali?

Selekcia prejavov k analýze prebehla na základe vybraných 33 kľúčových slov a slovných spojení. V prípade Václava Havla sú prejavy dostupné online na webových stránkach Dokumentačného centra Knižnice Václava Havla, v prípade Aleksandra Kwaśniewského je dostupnosť a práca s prejavmi podmienená fyzickou návštevou Archívu prezidenta RP. K finálnej analýze bolo vybraných 22 prejavov českého a 35 prejavov poľského prezidenta. K zodpovedaniu výskumnej otázky slúžili tri hlavné (avšak nie výlučné či nepriepustné) výskumné línie: centrum – okraj, páchatel’ – obeť a jedinečnosť – porovnateľnosť.

Analýza ukázala, že obaja prezidenti pripisovali téme holokaustu konkrétne a vyrovnávaniu sa s minulosťou druhej svetovej vojny všeobecne istú mieru dôležitosti. Pravidelnosť a početnosť prejavov o holokauste a skúsenostiach s vojnou naznačujú, že táto téma nikdy nestála na úplnom okraji ich pozornosti. Je to možné tvrdiť i na základe korelácie medzi počtom vybraných prejavov, mierou použitia výrazu holokaust či jeho ekvivalentov, a množstvom a rozličnosťou tém, ku ktorým sa obvykle prezidenti vyjadrujú. Pre oboch bola pamäť holokaustu najdôležitejšia na dejinne významnom prelome storočí, resp. tisícročí. V prípade poľského prezidenta však analýza potvrdila vplyv debaty o pogrome v Jedwabnom na centralizáciu holokaustu vo všetkých sférach poľskej spoločnosti (ako o nej hovorili historičky Michlic a Melchior⁵⁷⁴) len do istej miery. O centralizáciu sa u Kwaśniewského jednalo len z obsahového a významového hľadiska prednesených prejavov, nie z hľadiska ich početnosti v danom období.

Havel menoval krátky zoznam obetí druhej svetovej vojny, resp. nacistického vyvražďovania (Židia, Rómovia, mentálne postihnutí, invalidi, homosexuáli) len jedenkrát. Väčšinou hovoril všeobecne o obetiach nacizmu, či ľuďoch umierajúcich v táboroch napríklad na následky chorôb a neľudského zaobchádzania. Zodpovednosť za vojnu a šírenie nacizmu pripísal ako Nemcom, tak politike appeasementu a dokonca i všetkým, ktorí Hitlera a jeho ideológiu poznali. Ako všeobecnú príčinu holokaustu jedenkrát uviedol chýbajúcu zodpovednosť za svet. Priamo Čechom pripísal podiel zodpovednosti len v prípade tzv. rómskeho holokaustu. Podobnú zmienku o zodpovednosti Čechov za osudy Židov som nezaznamenala.

Ako vyplýva z vyššie uvedeného, Havel nemal problém hovoriť priamo o *zodpovednosti* za zločiny. Na druhej strane u Kwaśniewského takéto hodnotenie páchatel'ov holokaustu vo väčšine prípadov chýba. Ústredným pojmom bola preňho (spolu)vina. Obzvlášť v prvej polovici výkonu mandátu pripisoval vinu za holokaust nacistickým okupantom, v jednom prípade zmienil i ich kolaborantov. Od roku 2000 potom postupne uznal podiel spoluviny Poliakov na holokauste, a nakoniec i poľskú vinu v prípade masakry v Jedwabnom. Okrem uznania akejkoľvek miery *zodpovednosti* odmietol poľský prezident i koncept kolektívnej viny. V neposlednom rade, nielen na príklade poradia vymenovávanía jednotlivých skupín obetí nacistických politik sa v jeho prejavoch odzrkadľoval tradičný poľský fenomén konkurencie poľských a židovských obetí.

⁵⁷⁴ Michlic a Melchior, „The Memory of the Holocaust in Post-1989 Poland“, 423-424.

Obaja prezidenti sa zhodli na chápaní holokaustu ako jedinečnej dejinnej udalosti; Kwaśniewski ho dokonca označil za jeden z určujúcich faktorov európskej civilizácie. V rámci tretej výskumnej línie som sa zameriavala i na prípadné porovnávanie zločinov nacizmu a holokaustu so zločinmi komunizmu, ktoré často zaznieva v sekundárnej literatúre. V prípade vybraných prejavov českého a poľského prezidenta sa daná téza nepotvrdila.

Spomedzi ďalších aspektov, na ktoré český i poľský prezident vo vybraných prejavoch upozorňovali, je z hľadiska charakteru práce s pamäťou a jej významu pre spoločnosť dôležité poukázať na to, že ako Havel, tak Kwaśniewski uznali vplyv minulosti a miery spomínania a vyrovnávania sa s ňou na proces formovania postkomunistickej demokratickej identity Poľska a Českej republiky. Hoci vo väčšine prípadov vybraných prejavov mali pri zmienke výrazu *minulosť* obaja prezidenti na mysli druhú svetovú vojnu alebo holokaust, nikdy konkrétne výraz *holokaust* do súvislosti s identitou nepostavili. Nemožno teda s istotou potvrdiť, že by z pohľadu Havla a Kwaśniewského bola pre tvorbu identity obzvlášť významná práve minulosť holokaustu. To ostatne naznačujú i niektoré problematické či absentujúce prvky v ich prejavoch.

Analýza poskytla okrem charakterizovania postoja a politiky pamäti dvoch vybraných prezidentov k holokaustu i priestor k identifikovaniu niekoľkých faktorov, ktoré vo väčšej či menšej miere prispeli k nenaplneniu či strnulosti (v prípade Poľska snád i k zlyhaniu) procesu vyrovnávania sa s holokaustom. U prezidenta Havla je možné ako kľúčové faktory uviesť častú neurčitost' či všeobecné zameranie prejavov, poukazovanie na výnimočnosť českej skúsenosti s následkami „Mníchova“ ako potvrdenia zhubnosti ľahostajnosti voči zlu, a neschopnosť verbalizovať akékoľvek priznanie zodpovednosti či viny za holokaust zo strany Čechov (i napriek tomu, že si uvedomoval neoficiálnu požiadavku Európy vyrovnávať sa s dedičstvom holokaustu). U prezidenta Kwaśniewského som identifikovala nasledujúce kľúčové faktory: etnicko-národnostný prístup k dejinám, polonizácia národných dejín, obrazy Poliakov ako hrdinov a mučeníkov, obraz zlatého veku Poľska a Poľska ako „Krista národov“ bojujúceho za spásu seba i sveta, konkurencia poľského a židovského utrpenia, a v neposlednom rade, podobne ako Havel, absencia priznania *zodpovednosti* Poliakov za holokaust.⁵⁷⁵

⁵⁷⁵ Spôsoby užívania a zaobchádzania s jednotlivými faktormi, resp. ich zdôrazňovania či potláčania sa v priebehu výkonu mandátu prirodzene premieňali.

Ako som objasnila v úvode práce, prezidentské prejavy sú síce do určitej miery problematickým primárnym zdrojom, zároveň však ich analýza prináša nový pohľad na vyrovnávanie sa s minulosťou a na možnosti politiky pamäti v otázke holokaustu na príkladoch konkrétnych politických aktérov. Hoci predložená diplomová práca primárne neporovnávala prácu českého a poľského prezidenta s pamäťou, pomocou dosiaľ málo využívaných prameňov a za využitia dostupnej sekundárnej literatúry charakterizovala a vyhodnotila prístup oboch aktérov k pamäti holokaustu, a načrtla jeho slabé stránky. To vyústilo v úspešné obohatenie tak komplexnej otázky.

Priestor pre ďalší výskum vyplýva hneď z odklonu od pôvodných téz diplomovej práce, ktorý bol zhrnutý v jej úvode. Konkrétne mám na mysli prípad arménskej genocídy: analýza prístupov vrcholných politikov či spoločnosti k pamiatke genocídy, ktorá Poľsko ani Českú republiku nezasiahla priamo, a ich porovnanie s prístupmi a pamäti holokaustu. Okrem toho by bolo možné na tento výskum nadviazať aj prostredníctvom analýzy dopadu prezidentských vyhlásení na spoločnosť, resp. korelácie medzi vyhláseniami politikov a mienkou spoločnosti. V neposlednom rade, s ohľadom na akcentovanie úlohy vzdelávania (budúcich generácií) v procese vyrovnávania sa s minulosťou (obzvlášť zo strany Havla) sa ako prínosný javí výskum problematiky vzdelávacích politik jednotlivých postkomunistických štátov v otázke holokaustu, prípadne komparácia dostupných vzdelávacích materiálov, či už oficiálnych štátnych alebo vytvorených neštátnym sektorom.

V úvode predstavená nepriaznivá situácia v súčasnej Českej republike a Poľsku z hľadiska pamäti holokaustu zapríčinila to, že v týchto dňoch je (vo väčšej či menšej miere) určitými sférami spoločností daných krajín často i akákoľvek malá zmienka o (negatívnych) aspektoch vlastnej minulosti označovaná za „pošpinenie dobrého mena a cti národa“.⁵⁷⁶ V dnešnej dobe neobmedzeného záplavu informácií a hlasných výkrikov populistických politikov, ktorí majú možnosť minulosť využívať vo svoj okamžitý či budúci prospech takmer bez obmedzenia, je obzvlášť dôležité sa nad významom minulosti pre tú ktorú krajinu, pre jej súčasný stav a predovšetkým pre budúce generácie, dôkladne a pravdivo zaoberať.

⁵⁷⁶ Kubátová a Láníček, „Jews and Gentiles in Central and Eastern Europe“, 3.

Summary

The aim of this thesis has been to answer a question what kind of Holocaust image was created by Czech and Polish presidents in the period from their acquisition of the office (1993 in case of Václav Havel and 1995 in case of Aleksander Kwaśniewski) until the access of their countries to the European Union in 2004, and according to the answer to characterise the Holocaust memory politics of the actors. Through the analysis of selected presidential speeches, the form, extent and success of presidential Holocaust reflection and coping with the past has been identified and evaluated.

The main research question has been supported by three main (but not exclusive and impenetrable) research lines: centre – periphery, perpetrator – victim, and singularity – comparability. The first line was concerned with the frequency and regularity in the usage of the term Holocaust, or the like. It was oriented at the determination of the significance of such topic for each of the president. Line two dealt with the representations of the engagement of local (Czech and Polish) societies on the one hand and of other European countries on the other in war in general and Holocaust in particular. The aim of the third line was to determine if the presidents regarded Holocaust as a singular event of all ages, or if they referred to any similarities in the annihilation of Jews and in communist crimes taking place in the former members of the Soviet bloc for more than forty years after 1945.

Presidents have been chosen as key political actors with the potential ability to influence political discourse within their countries and to initiate and impact the process of dealing with the past. The fall of communism provided a free and open space for former communist countries to approach their own respective pasts in their own way and fashion. Presidents as significant players in the field of collective memory and memory politics were able to create their own image of a particular event in the past and use such image for the sake of their own political achievements. Moreover, in the fashion of work with memories or with their own image of them, the key political actors were able to influence the construction and establishment of Czech/Polish post-communist democratic identity.

The most significant findings of the analysis are following. Firstly, Holocaust never stood on the margins of interest of the presidents. The topic of Jewish suffering was mentioned quite regularly and rather centralized in their speeches at the turn of the millennium, mostly between years 1998 and 2001. Secondly, both presidents officially designated some perpetrators (mostly Nazis and collaborators) and victims of their crimes

(Jews, Poles, Czechs, Roma, Soviet prisoners of war, disabled, homosexuals), but apart from that both of them failed (to a different extent) to acknowledge some level of the participation of local societies in the crimes against Jews. Although president Kwaśniewski admitted a certain degree of participation and guilt of Poles in Holocaust, particularly in the massacre in Jedwabne, he never openly verbalised any awareness of responsibility for the criminal deeds against Jews. On the other hand, Havel talked about responsibility quite often, even acknowledged a certain extent of Czech responsibility for the so called Roma Holocaust (note that Kwaśniewski used the word Holocaust only in connection with Jews), but failed to publicly express any guilt or responsibility of Czechs for the Jewish suffering. Thirdly, the historical uniqueness of Holocaust was declared by both, Havel and Kwaśniewski. Following the third finding, it can be mentioned that close to none of the comparisons between crimes against Jews between 1933-1945 and communist crimes have been detected. Last but not least, both presidents referred to the process of remembering and dealing with past as significant and determining the post-communist democratic identity of Czech and Polish societies. However, the term identity has never been used in a close approximation to the term Holocaust, thus it would be too daring to declare specifically Holocaust as a significant creative element of re-emerging Czech and Polish identities.

Apart from the characterisation and evaluation of the image of Holocaust and Holocaust memory politics of Czech and Polish presidents has the analysis resulted also into an identification of several factors that to a greater or lesser extent contributed to the cessation, incompleteness or, in the case of Poland, even failure of the process of dealing with the heritage of Holocaust. In case of Havel are to be named such factors as universality of his speeches, pointing to the exceptionality of Czech experience with the consequences of "Munich", and the inability to verbalize any acknowledgement of responsibility or guilt for the Holocaust by Czech population. Key factors for Kwaśniewski are following: ethnically-nationalist approach to history, polonization of national history, images of Poles as heroes and martyrs, the image of Poland as "the Christ of Nations" fighting for the salvation of Poland and the world, the concurrence of Polish and Jewish suffering, and last but not least (similarly to Havel), the absence of the Poles' responsibility for Holocaust.

Použitá literatúra

Primárne zdroje

Dokumentační centrum Knihovny Václava Havla, Texty Václava Havla, 2. 2. 1993 – 2. 2. 2003.

Jacek Kluczkowski, *Przemówienia, listy, wywiady Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Aleksandra Kwaśniewskiego: 1995-1996 rok : wybór* (Warszawa : Kancelaria Prezydenta RP, 1999).

Jacek Kluczkowski, *Przemówienia, listy, wywiady Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Aleksandra Kwaśniewskiego: 1997 rok: wybór* (Warszawa: Kancelaria Prezydenta RP, 1999).

Jacek Kluczkowski, *Przemówienia, listy, wywiady Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Aleksandra Kwaśniewskiego: 1998 rok: wybór* (Warszawa: Kancelaria Prezydenta RP, 1999)

Jacek Kluczkowski, *Przemówienia, listy, wywiady Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Aleksandra Kwaśniewskiego: 1999 rok: wybór* (Warszawa: Kancelaria Prezydenta RP, 2000)

Katarzyna Dombska a Jacek Kluczkowski, *Przemówienia, listy, wywiady Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Aleksandra Kwaśniewskiego: 2000 rok: wybór* (Warszawa: Kancelaria Prezydenta RP, 2001)

Stanisław Ćwik a Katarzyna Dombska, *Przemówienia, listy, wywiady: 2001: wybór / Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej Aleksander Kwaśniewski* (Warszawa: Kancelaria Prezydenta RP, 2002)

Stanisław Ćwik a Katarzyna Dombska, *Przemówienia, listy, wywiady: styczeń - czerwiec 2002: wybór / Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej Aleksander Kwaśniewski* (Warszawa: Kancelaria Prezydenta RP, 2002)

Stanisław Ćwik a Katarzyna Dombska, *Przemówienia, listy, wywiady: lipiec - grudzień 2002: wybór / Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej Aleksander Kwaśniewski* (Warszawa: Kancelaria Prezydenta RP, 2003)

Stanisław Ćwik a Katarzyna Dombska, Przemówienia, listy, wywiady: styczeń - czerwiec 2003: wybór / Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej Aleksander Kwaśniewski (Warszawa: Kancelaria Prezydenta RP, 2003)

Stanisław Ćwik a Katarzyna Dombska, Przemówienia, listy, wywiady: lipiec - grudzień 2003: wybór / Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej Aleksander Kwaśniewski (Warszawa: Kancelaria Prezydenta RP, 2004)

Stanisław Ćwik a Katarzyna Dombska, Przemówienia, listy, wywiady: styczeń - czerwiec 2004: wybór / Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej Aleksander Kwaśniewski (Warszawa: Kancelaria Prezydenta RP, 2004)

Monografická literatúra

Aleida Assmann, „Memory, individual and collective“, in *The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis*, eds. Robert E. Goodin a Charles H. Tilly (Oxford: Oxford University Press, 2006), 210–24.

Aleida Assmann, *Erinnerungsräume: Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses* (München: C. H. Beck, 1999).

Alena Heitlingerová, *Ve stínu holocaustu a komunismu: Čeští a slovenští židé po roce 1945*, (Praha: G plus G, 2007).

Andreas Huyssen, *Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory* (Stanford, CA: Stanford University Press, 2003).

Annamaria Orla-Bukowska, „New Threads on an Old Loom. National Memory and Social Identity in Postwar and Post-Communist Poland“, in *The Politics of Memory in Postwar Europe*, ed. Ned Richard Lebow, Wulf Kansteiner a Claudio Fogu (Durham: Duke University Press, 2006), 177-209.

Barbara Törnquist-Plewa, „The Jedwabne Killings – A Challenge for Polish Collective Memory“, in *Echoes of the Holocaust. Historical Cultures in Contemporary Europe*, eds. Klas-Göran Karlsson a Ulf Zander (Lund: Nordic Academic Press, 2003), 141-176.

Başak Z. Alpan, „Intellectual and Political 'Europe': Rupture or Continuity in Central Europe?“ in *Central European history and the European Union: the Meaning of Europe*, ed. Stanislav J. Kirschbaum (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2007), 145-158.

Bernard Wasserstein, *Vanishing diaspora: the Jews in Europe since 1945* (Cambridge: Harvard University Press, 1996).

Birgit Schwelling, „Transnational Civil Society's Contribution to Reconciliation“, in *Reconciliation, Civil Society, and the Politics of Memory: Transnational Initiatives in the 20th and 21st Century*, ed. Birgit Schwelling (Bielefeld: Transcript, 2012), 7-21.

Claudio Fogu a Wulf Kansteiner, „The Politics of Memory and the Poetics of History“, in *The Politics of Memory in Postwar Europe*, ed. Ned Richard Lebow, Wulf Kansteiner a Claudio Fogu (Durham: Duke University Press, 2006), 284-310.

Daniel Levy a Natan Sznaider, *The Holocaust and memory in the global age* (Philadelphia: Temple University Press, 2006).

Dariusz Stola, *Kampania antysyjonistyczna w Polsce, 1967-1968* (Warszawa: Institut Studiów Politycznych PAN, 2000).

Detlev Claussen, „Fortsetzung der Lichterketten mit anderen Mitteln? Zur Bedeutung von Schindlers Liste als Medien-Weltereignis“, in *Schindlerdeutsche: Ein Kinotraum vom Dritten Reich*, hrsg. Initiative Sozialistisches Forum (Freiburg: ça ira, 1994).

Doris A. Graber, „Political languages“, in *Handbook of Political Communication*, ed. Dan D. Nimmo a Keith R. Sanders (Beverly Hills: Sage, 1981), 195-224.

Edgar Wolfrum, „Der Geschichtspolitik auf der Spur. Ein Fragenkatalog dafür, wie der Umgang mit diktatorischen Vergangenheit erforscht werden kann“, in *Geschichtspolitik in Europa seit 1989: Deutschland, Frankreich und Polen im internationalen Vergleich*, ed. Etienne François et al. (Göttingen: Wallstein, 2013), 37-48.

Etienne François et al, *Geschichtspolitik in Europa seit 1989: Deutschland, Frankreich und Polen im internationalen Vergleich* (Göttingen: Wallstein, 2013).

Etienne François, „Geschichtspolitik und Erinnerungskultur in Europa heute“, in *Geschichtspolitik in Europa seit 1989: Deutschland, Frankreich und Polen im internationalen Vergleich*, ed. Etienne François et al. (Göttingen: Wallstein, 2013), 541-558.

Eugeniusz Duraczyński, *Wojna i okupacja, wrzesień 1939 – kwiecień 1943* (Warszawa: Wiedza Powszechna, 1974).

Hana Kubátová a Jan Láníček, *The “Jew” in the Czech and Slovak Imagination, 1939-89. Antisemitism, the Holocaust, and Zionism* (Boston, Leiden: Brill, 2018).

Hans Günter Hockerts, „Zugänge zur Zeitgeschichte. Primärerfahrung, Erinnerungskultur, Geschichtswissenschaft“, in *Verletztes Gedächtnis. Erinnerungskultur und Zeitgeschichte im Konflikt*, eds. Konrad H. Jarausch a Martin Sabrow (Frankfurt am Main, 2002), 39-73.

Herbert Hirsch, *Genocide and the Politics of Memory: Studying Death to Preserve Life* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1995), 23.

Chad Carl Bryant, *Praha v černém: nacistická vláda a český nacionalismus*. (Praha: Argo, 2012).

Christoph Cornelißen, „O výskume kultúry pamäti v západnej a východnej Európe. Metódy a otázky“, in *Diktatura – válka – vyhnání: kultury vzpomínání v českém, slovenském a německém prostředí od roku 1945*, eds. Christoph Cornelißen, Roman Holec a Jiří Pešek (Ústí nad Labem: Albis international, 2007), 23-42.

Christoph Cornelißen, Roman Holec a Jiří Pešek, „Politicko-historické vzpomínky ve střední a středovýchodní Evropě od roku 1945“, in *Diktatura – válka – vyhnání: kultury vzpomínání v českém, slovenském a německém prostředí od roku 1945*, eds. Christoph Cornelißen, Roman Holec a Jiří Pešek (Ústí nad Labem: Albis international, 2007), 7-22.

Christoph Cornelißen, Roman Holec a Jiří Pešek, *Diktatura – válka – vyhnání: kultury vzpomínání v českém, slovenském a německém prostředí od roku 1945* (Ústí nad Labem: Albis international, 2007).

Ivica Bumová, „Vývoj ideologie sionizmu a východiská sionistických procesov na

Slovensku po nástupe komunistov k moci“, in *Výskum a vzdelávanie o holokauste v strednej Európe*, ed. Monika Vrzgulová a Ján Hlavinka (Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu, 2012), 19-32.

Iwona Wróblewska, „Volba prezidenta Polské republiky a jeho ústavní pozice“, in *Ústavní postavení prezidenta republiky a způsob jeho volby*, ed. Jan Kudrna, AUC Iuridica 4/2011 (Praha: Karolinum, 2011), 89-100.

Jan Assmann, „Communicative and Cultural Memory“, in *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, eds. Astrid Erll a Ansgar Nünning (Berlin: Walter de Gruyter, 2008), 109-118.

Jan Boris Uhlíř, *Protektorát Čechy a Morava 1939-1942: srdce Třetí říše*. (Praha: Ottovo nakladatelství, 2017).

Jan Kysela, „Prezident republiky v ústavním systému ČR – perspektiva ústavněprávní“, in *Postavení hlavy státu v parlamentních a poloprezidentských režimech – Česká republika v komparativní perspektivě*, eds. Miroslav Novák a Miloš Brunclík (Praha: Dokořán, 2008), 235-262.

Jan T. Gross, *The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland* (New York: Penguin Books, 2001).

Jan Tomasz Gross, *Polish Society under German Occupation: The Generalgouvernement, 1939-1944* (Princeton NJ: Princeton University Press, 1979).

Jana Svobodová, *Zdroje a projevy antisemitismu v českých zemích 1948–1992* (Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR).

Jan-Werner Müller, „Introduction: the power of memory, the memory of power and the power over memory“, in *Memory and Power in Post-War Europe: Studies in the Presence of the Past*, ed. Jan-Werner Müller (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 1-35.

Jay Winter, „Notes on the Memory Boom“, in *Memory, Trauma and World Politics*, ed. Duncan Bell (London: Palgrave Macmillan, 2006), 54-73.

Jeffrey Herf, *Divided Memory: The Nazi Past in the Two Germanys* (Cambridge: Harvard

University Press, 1997).

Jiří Trávníček, *V kleštích dějin: střední Evropa jako pojem a problém* (Brno: Host, 2009).

Joanna Beata Michlic a Małgorzata Melchior, „The Memory of the Holocaust in Post-1989 Poland. Renewal – Its Accomplishments and Its Powerlessness“, in *Bringing the dark past to light: the reception of the Holocaust in postcommunist Europe*, ed. John-Paul Himka a Joanna Beata Michlic (Lincoln: University of Nebraska Press, 2013), 403-450.

John Wilson, „Political Discourse“, in *The Handbook of Discourse Analysis*, ed. Deborah Schiffrin, Deborah Tannen a Heidi E. Hamilton (Oxford: Blackwell Publishers Ltd, 2001), 398-415.

Josef Mlejnek, „Postavení prezidenta v Polsku“, in *Postavení hlavy státu v postkomunistických zemích: od pádu komunismu v roce 1989 do roku 2010*, ed. Josef Mlejnek (Praha: Univerzita Karlova, Fakulta sociálních věd, 2011), 177-222.

Karel Vodička a Ladislav Cabada, *Politický systém České republiky: historie a současnost* (Praha: Portál, 2003), 154.

Karol Sauerland, *Dreißig Silberlinge. Das Phänomen Denunziation* (Bern: Peter Lang, 2012).

Katharine Hodgkin a Susannah Radstone, „Introduction. Contested pasts“, in *Contested Pasts. The Politics of Memory*, ed. Katharine Hodgkin a Susannah Radstone (London: Routledge, 2003), 1-22.

Konrad H. Jarausch, „Nightmares or Daydreams? A Postscript on the Europeanisation of Memories“, in *A European Memory?: contested histories and politics of remembrance*, eds. Małgorzata Pakier a Bo Stråth (New York: Berghahn Books, 2010), 309-320.

Ladislav Mrklas. „Česká republika“, in *Politické a ústavní systémy zemí středovýchodní Evropy*, ed. Michal Kubát (Praha: Eurolex Bohemia, 2004), 94-119.

Małgorzata Pakier a Bo Stråth, „A European Memory?“, in *A European Memory?: contested histories and politics of remembrance*, eds. Małgorzata Pakier a Bo Stråth (New

York: Berghahn Books, 2010), 1-24.

Marek Bankowicz, *Systemy władzy państwowej Czechosłowacji i Czech? Studium instytucjonalno-polityczne* (Kraków: Wydawnictwo PiT, 1998).

Michael Shafir, *Between Denial and „Comparative Trivialization“: Holocaust Negationism in Post-Communist East Central Europe* (The Hebrew University of Jerusalem, 2002).

Michal Frankl, „Die 'Endlösung der Judenfrage' und die Narrative der tschechischen Geschichte 1945-1989“, in *Geschichtsschreibung zu den böhmischen Ländern im 20. Jahrhundert: Wissenschaftstraditionen – Institutionen – Diskurse*, eds. Christiane Brenner, K. Erik Franzen, Peter Haslinger a Robert Luft (München: Oldenbourg, 2006), 255-277.

Michal Frankl, „The Sheep of Lidice. The Holocaust and the Construction of Czech National History“, in *Bringing the dark past to light: the reception of the Holocaust in postcommunist Europe*, ed. John-Paul Himka a Joanna Beata Michlic (Lincoln: University of Nebraska Press, 2013), 166-194.

Michal Kubát, „Polsko“, in *Politické a ústavní systémy zemí středovýchodní Evropy*, ed. Michal Kubát (Praha: Eurolex Bohemia, 2004), 271-297.

Michal Kubát, *Současná česká politika: co s neefektivním režimem?* (Brno: Barrister & Principal, 2013).

Miroslav Kunštát, „Poválečné obrazy minulosti u prvních tří komunistických prezidentů“, in *Diktatura – válka – vyhnání: kultury vzpomínání v českém, slovenském a německém prostředí od roku 1945*, eds. Christoph Cornelißen, Roman Holec a Jiří Pešek (Ústí nad Labem: Albis international, 2007), 139-157.

Moshe Yegar, *Československo, sionismus, Izrael: historie vzájemných vztahů* (Praha: Victoria Publishing, 1997).

Paul Lendvai, *Anti-Semitism in Eastern Europe* (London: Macdonald&Co., 1972).

Peter Hallama, *Nationale Helden und jüdische Opfer: tschechische Repräsentationen des*

Holocaust (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2015).

Peter Haslinger, „Od spomienky k identite a späť: k aktuálnej diskusii o vyhnaniach v strednej Európe“, in *Diktatura – válka – vyhnání: kultury vzpomínání v českém, slovenském a německém prostředí od roku 1945*, eds. Christoph Cornelißen, Roman Holec a Jiří Pešek (Ústí nad Labem: Albis international, 2007), 443-458.

Peter Salner, „Podoby antisemitizmu na Slovensku v období normalizácie (1969-1989)“, in *Podoby antisemitizmu v Čechách a na Slovensku ve 20. a 21. století*, ed. Monika Vrzgulová a Hana Kubátová (Praha: Karolinum, 2016), 139-156.

Petr Zídek a Karel Sieber, *Československo a Blízký východ v letech 1948-1989* (Praha: Ústav mezinárodních vztahů, 2009).

Pieter Lagrou, „Europa als Ort gemeinsamer Erinnerungen? Opferstatus, Identität und Emanzipation von der Vergangenheit“, in *Geschichtspolitik in Europa seit 1989: Deutschland, Frankreich und Polen im internationalen Vergleich*, ed. Etienne François et al. (Göttingen: Wallstein, 2013), 298-308.

Piotr Forecki, *Od Shoah do Strachu. Spory o polsko-żydowską przeszłość a pamięć w debatach publicznych* (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2010).

Richard Ned Lebow, „The Memory of Politics in Postwar Europe“, in *The Politics of Memory in Postwar Europe*, ed. Ned Richard Lebow, Wulf Kansteiner a Claudio Fogu (Durham: Duke University Press, 2006), 1-39.

Sidney Verba, Kay Lehman Scholzman, Henry E. Brady a Norman H. Nie, „Citizen Activity: Who Participates: What Do They Say“, *American Political Science Review* 87, č.2 (1993): 303-318.

Stanisław Ciesielski, Wojciech Materski a Andrzej Paczkowski, *Represje sowieckie wobec Polaków i obywateli polskich* (Warszawa: Ośrodek Karta, 2002).

Tomas Sniegon, „Their Genocide, or Ours? The Holocaust as a Litmus Test of Czech and Slovak Identities“, in *Echoes of the Holocaust. Historical Cultures in Contemporary Europe*, eds. Klas-Göran Karlsson a Ulf Zander (Lund: Nordic Academic Press, 2003),

177-200.

Tony Judt, *Postwar: a history of Europe since 1945* (New York: Penguin Books, 2005).

Wasserstein, *Vanishing diaspora*, 54

Włodzimierz Borodziej, „Geschichtspolitik und 'Konkurrenz der Opfer'“, in *Geschichtspolitik in Europa seit 1989: Deutschland, Frankreich und Polen im internationalen Vergleich*, ed. Etienne François et al. (Göttingen: Wallstein, 2013), 159-168.

Yegar, *Československo, sionismus, Izrael*

Odborné články

Dariusz Stola, „Anti-Zionism as a Multipurpose Policy Instrument: The Anti-Zionist Campaign in Poland, 1967-1968“, *Journal of Israeli History* 25, č. 1 (2006): 175-201, <http://dx.doi.org/10.1080/13531040500503021> (staženo 27. 7. 2018).

Hana Kubátová a Jan Láníček, „Jews and Gentiles in Central and Eastern Europe during the Holocaust in history and Memory“, *Holocaust Studies* 23, č. 1-2 (2017), 1-16, <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/17504902.2016.1209838>.

Christina Schäffner a Peter Porsch, „Meeting the Challenge on the Path to Democracy: Discursive Strategies in Government Declarations in Germany and the Former GDR“, *Discourse Society* 4, č. 1 (1993): 33-55, <http://journals.sagepub.com.ezproxy.is.cuni.cz/doi/pdf/10.1177/0957926593004001003> (staženo 27. 7. 2018).

Jan Kalenda a Tomáš Karger, „Political memory and symbolic boundaries: Czech presidential speeches after 1989“, *International Journal of Media & Cultural Politics* 12, č. 1 (2016): 44, doi: 10.1386/macp.12.1.43_1, staženo 27. 7. 2018)

Konrad H. Jarausch, „Zeitgeschichte zwischen Nation und Europa. Eine Transnationale Herausforderung“, *Aus Politik und Zeitgeschichte* 54, B39 (2004): 3-10, <http://www.bpb.de/apuz/28087/zeitgeschichte-zwischen-nation-und-europa?p=all> (staženo

28. 7. 2018).

Konrad H. Jarausch, „Zeitgeschichte zwischen Nation und Europa: eine transnationale Herausforderung“, *Historical Social Research, Supplement*, č. 24 (2012): 315-316, <https://www.ssoar.info/ssoar/handle/document/37916> (staženo 28. 7. 2018).

Marek Kucia, „The Europeanization of Holocaust Memory and Eastern Europe“, *East European Politics and Societies: and Cultures* 30, č. 1 (2016): 97-119, <http://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0888325415599195> (staženo 27. 7. 2018).

Peter J. Verovšek, „Collective memory, politics, and the influence of the past: the politics of memory as a research paradigm“, *Politics, Groups, and Identities* 4, č. 3 (2016): 529-543, <https://doi.org/10.1080/21565503.2016.1167094> (staženo 28. 7. 2018).

Peter J. Verovšek, „Expanding Europe through Memory: The Shifting Content of the Ever-Salient Past“, *Journal of International Studies* 43, č. 2 (2015): 531-550, <http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0305829814550325> (staženo 27. 7. 2018).

Peter Verovšek, „The Politics of Memory: A Conceptual Approach to the Study of Memory in Politics“, *The MacMillan Center* (2008), 1-36, http://www.yale.edu/macmillan/ocvprogram/conf_papers/Verovsek.pdf.

Petr Brod, „Letter to the Editor“, *East European Jewish Affairs* 28, č. 1 (1998): 127-128, <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13501679808577876> (staženo 27. 7. 2018).

Teun A. van Dijk, „What is Political Discourse Analysis?“, in *Political Linguistics*, eds. Jan Blommaert a Chris Bulcaen (*Amsterdam: Benjamins, 1995*), 11-52, <http://www.discourses.org/OldArticles/What%20is%20Political%20Discourse%20Analysis.pdf> (staženo 27. 7. 2018).

Yeshayahu A. Jelinek, „Capturing the Public's Imagination: Publications on Jewish Themes in Slovakia and the Czech Lands, 1989-1995“, *East European Jewish Affairs* 27, č. 2 (1997): 108-119, <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13501679708577862> (staženo 27. 7. 2018).

Internetové zdroje

„Auschwitz“, Holocaust Encyclopedia, United States Holocaust Memorial Museum, staženo 28. 7. 2018, <https://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10005189>.

Carlos Closa, „Dealing With the Past: Memory and European Integration“, *Jean Monnet Working Paper*, č. 1 (2011): 1-41, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1972355 (staženo 28. 7. 2018).

Daniel Tilles a John Richardson, „Poland and the Holocaust. A new law exposes the problematic nature of Holocaust remembrance“, *History Today* (časopis), 24. apríl 2018, <https://www.historytoday.com/daniel-tilles-and-john-richardson/poland-and-holocaust>.

„Introduction to the Holocaust“, Holocaust Encyclopedia, United States Holocaust Memorial Museum, staženo 28. 7. 2018, <https://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10005143>.

Jan Błoński, „Biedni Polacy patrzą na getto“, *Polscy Sprawiedliwi* (1987): 1-9, staženo 28. 7. 2018, https://sprawiedliwi.org.pl/sites/default/files/attachment_85.pdf.

„Konference Fenomén holocaust“, Tereziňská iniciativa, staženo 27. 7. 2018, http://katalog.terezinstudies.cz/cz2/TI/newsletter/newsletter16/konference_holo.

Marek Jaškiewicz, *Wygraliśmy przyszłość. 10 lat Prezydentury Aleksandra Kwaśniewskiego: przemówienie, wywiady, dokumenty (wybór)* (Szczecin: Przedsiębiorstwo Produkcyjno-Handlowe, 2008), <http://kwasniewskialeksander.pl/wystapienia/wywiady/wygralismy-przyszosc>.

Petr Brod, „Dvě emigrační vlny židů z Československa“, *Konference Krajané a exil: 1948 a 1968*, 16.-17. září 2008, 4, <http://www.zahranicnicesi.com/docs/brod-exil.pdf> (staženo 27. 7. 2018).

„The Holocaust: Definition and Preliminary Discussion“, The Holocaust Resource Center, Yad Vashem, staženo 28. 7. 2018, http://www.yadvashem.org/yv/en/holocaust/resource_center/the_holocaust.asp.

„Ustawa Konstytucyjna“, Internetowy System Aktów Prawnych, Sejm Rzeczypospolitej Polskiej, staženo 28. 7. 2018,
<http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19920840426/T/D19920426L.pdf>.

Recenzie

Joshua D. Zimmerman, recenze knihy *Bondage to the Dead: Poland and the Memory of the Holocaust*, Michael C. Steinlauf, *Contemporary Jewry* 21, č. 1 (2000): 154-157.

Peter Bugge, recenze knihy *Nationale Helden und jüdische Opfer: tschechische Repräsentationen des Holocaust*, Peter Hallama, *Bohemia* 57, č. 1 (2017): 231-234.

Vysokoškolské kvalifikačné práce

David Emler, „Politika, historie, paměť: politické využívání minulosti ve Francii od 90. let 20. století“ (doktorská disertace, Univerzita Karlova, Université Paris Ouest Nanterre La Défense, 2014).

Michaela Ďurková, „Kontinuita a zmena v politickom diškurze v Nemecku: téma holokaustu v politike“ (bakalářská práce, Univerzita Karlova, 2014).

Sara Zorandy, „Hungarian Jewish Identity After the Six-Day War“ (diplomová práce, Central European University in Budapest, 2008).

Ďalšie zdroje

Martin Vidlák, e-mailová správa adresovaná autorovi, 1. júla 2018.

TEZE DIPLOMOVÉ PRÁCE

Jméno:

Michaela Ďurková

E-mail:

michaela.durkova@gmail.com

Semestr:

2.

Akademický rok:

2015/2016

Název práce:

Zmierenie sa s minulosťou: holokaust v politickom diškurze postkomunistických krajín

Předpokládaný termín ukončení (semestr, školní rok):

LS 2016/2017

Vedoucí diplomového semináře:

doc. PhDr. Ota Konrád, Ph.D.

Vedoucí práce:

PhDr. David Emler, Ph.D.

V čem se oproti původnímu zadání změnil cíl práce?

Ciel práce sa oproti pôvodnému projektu takmer nezmenil. Práca bude pomocou politickej diškurzívnej analýzy skúmať, aký postoj zaujímali najvyšší politickí predstavitelia vybraných štátov k vlastnej minulosti (konkrétne k holokaustu a obdobiu 1933-1945). Zachované ostávajú aj tri kľúčové línie výskumu, a to 1. páchatel' - obeť (vnímanie úlohy štátu, resp. národa počas holokaustu), 2. centrum - okraj (miera dôležitosti témy holokaustu u vybraných politických aktérov), a 3. jedinečnosť - porovnateľnosť holokaustu ako genocídy Židov s inými príkladmi masového vyvražďovania. V súvislosti s treťou líniou výskumu bude diplomová práca rozšírená o prípadovú štúdiu (vývoja) vzťahu a postojov skúmaných štátov k tzv. Arménskej genocíde, prípadne tiež k nacistickej politike voči rómskemu etniku. V prípade holokaustu môžem už v tomto štádiu výskumu konštatovať, že všetky tri postkomunistické krajiny si po roku 1989 do určitej miery osvojili prístup, ktorý bol od nových demokracií očakávaný ako istý prejav ich "dospelosti," a ktorý Tony Judt v roku 2005 sformuloval do známej vety "Našou dnešnou vstupenkou do Európy je uznanie holokaustu." (825) Na druhej strane, prípad Arménskej genocídy sa líši aspoň v tom, že spomedzi štyroch skúmaných krajín Česká republika ako jediná túto genocídu oficiálne neuznala. Už len z hľadiska dôležitosti, akú týmto prípadom krajiny prikladali, bude zaujímavé a prínosné venovať sa v rámci diplomovej práce i aspoň jednej "externej" prípadovej štúdiu.

Jaké změny nastaly v časovém, teritoriálním a věcném vymezení tématu?

Teritoriálne vymedzenie témy ostalo takmer nezmenené a práca svojim záberom pokryje tri postkomunistické krajiny (Českú a Slovenskú republiku, a Poľsko). Na druhej strane sa ale namiesto bývalého Východného Nemecka zameria na celú Spolkovú republiku Nemecko, ktorá posluží ako akýsi referenčný, resp. modelový prípad pre proces zmierovania sa s vlastnou minulosťou. Najzásadnejšia zmena nastala v sfére politického diškurzu. Namiesto parlamentných diskusií sa bude práca venovať prejavom prezidentov vybraných štátov. So zmenou predmetu analýzy súvisí aj predpokladaná zmena časového rámca, ktorý bude s najväčšou pravdepodobnosťou rozšírený na obdobie 1989-2004, teda od pádu komunizmu po vstup stredoeurópskych krajín do Európskej Únie. Predpokladom pre takýto posun je najmä menejpočetnosť prezidentských prejavov v danom období (v porovnaní s parlamentnými diskusiami), ktoré bude potrebné preskúmať.

Jak se proměnila struktura práce (vyjádřete stručným obsahem)?

1. Teoretické ukotvenie a definícia pojmov
2. Premeny diškurzu o holokauste pred pádom komunizmu
3. Politický diškurz po roku 1989
 - 3.1. Arménska genocída: prípadová štúdia

4. Komparácia prípadov

Štruktúra práce ostala s výnimkou bodu 3.1. nezmenená. Výskumné jadro práce tvoria kapitoly č. 3 a 4, veľmi dôležité je presné vymedzenie pojmov, s ktorými bude práca operovať (najmä pojem holokaust), a metodológie. Historický exkurz o diškurze v krajinách pred pádom komunizmu je taktiež veľmi dôležitý, ale z hľadiska rozsahu v práci nebude zaberat' významné miesto.

Jakým vývojem prošla metodologická koncepcie práce?

Práca ostáva pri metóde analýzy politického diškurzu, tj. politickej diškurzívnej analýze (angl. political discourse analysis). Už v roku 1995 holandský linguista Teun A. van Dijk konštatoval, že kto "politický diškurz kontroluje, kontroluje do určitej miery aj verejnú mienku." (44) Skúmanie diškurzu prezidentov postkomunistických krajín považujem aj z tohoto pohľadu za dôležité, a to špeciálne pre vývoj pamäti v postkomunistických spoločnostiach, v ktorých sice prezidenti formálne plnia symbolickú reprezentatívnu úlohu (s čiastočnou výnimkou poľského prezidenta), ale reálne tento post už od pádu komunizmu zastávali významné osobnosti s určitou mierou vplyvu ako na politické dianie, tak i na samotnú spoločnosť.

Které nové prameny a sekundární literatura byly zpracovány a jak tato skutečnost ovlivnila celek práce?

Počas semestra som svoje znalosti rozšírila najmä o poznatky týkajúce sa pamäti a kultúry spomínania, hlavne v stredoeurópskom priestore v období po páde komunizmu, ako aj o nové zdroje týkajúce sa problematiky holokaustu ako takej, a teórie politickej diškurzívnej analýzy. Prehľadovo som pracovala aj so stenoprotokolmi, teda zápismi s rokovaní parlamentov jednotlivých krajín. Táto skutočnosť moju prácu ovplyvnila len v hlbšom utvrdení zvoleného zamerania a cieľu výskumu. Za zmeny a posun, ktoré v práci oproti minulému semestru nastali vďaka môjmu vedúcemu diplomového seminára a konzultácii s vedúcim tejto diplomovej práce.

Charakterizujte základní proměny práce v době od zadání projektu do odevzdání tezí a pokuste se vyhodnotit, jaký pokrok na práci jste během semestru zaznamenali (v bodech):

Základné zmeny nastali v teritoriálnom a časovom vymedzení, došlo k rozšíreniu štruktúry práce, ako aj k zmene predmetu skúmania - miesto sféry parlamentných diskusií bola pozornosť obrátená na sféru prejavov prezidentov vybraných krajín. Za veľký pokrok považujem práve ujasnenie a vymedzenie vhodnej sféry politického diškurzu, ako aj priestoru a času skúmania. V neposlednom rade považujem za dôležitý krok nájdenie vhodného a ochotného vedúceho práce.

Podpis studenta a datum:

6.6.2016

Schváleno:	Datum	Podpis
Vedoucí práce		
Vedoucí diplomového semináře		